

VASÁRNAPI ÚJSÁG

POLITIKAI, TÁRSADALMI, IRODALMI FOLYÓIRAT.

Budapest, 1995.

MAGYARORSZÁG
A DUALIZMUS KORÁBAN

1867–1914

„A jó
emberek
mindig
érdekesek.”

MIKSZÁTH KÁLMÁN

TÖT
ATYAFIAK

ÚRI
MURI

KÉT
KÚT
KÖZÖTT

A tisztelt ország

Mikszáth Kálmán Magyarországa

Háttérgyár

*Mindent
meg lehet érteni,
csak szeretni kell
az embereket.”*

Mikszáth Kálmán

A HAZA
ES
A HALADÁS

A TISZTELT ORSZÁG

Mikszáth Kálmán Magyarországa

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

Tartalom

1. Szklabonya - Ahonnan Mikszáth Magyarországa kezdődött	4
2. A jó palócok valódi világa	19
3. A vármegye - Az ország valódi közepe	38
4. Nemesi név, üres pénztárca	53
5. A Nosztyak - Egy család gazdasági modellje	73
6. Tóth Mihály pénze - Az új gazdagok Magyarországa	91
7. Házasság mint üzlet	109
8. Nők Mikszáth Magyarországon	126
9. Kortések, hordók és szavazatok	143
10. A Tisztelt Ház	159
11. Tisza Kálmán országa	172
12. Protekció	187
13. Mit jelentett akkor a korrupció?	203
14. Budapest - Egy új ország fővárosa	220
15. A szerkesztőség	232
16. Magyarok, szlovákok és a történelmi Magyarország	244
17. Zsidók Mikszáth világában	260
18. A Beszterce ostroma - Amikor egy világ nem veszi tudomásul a jelent	275

19. A Különös házasság - Regényből történelmi vita	291
20. A fekete város - Mikszáth visszanéz a régi Magyarországra	306
21. Az anekdota igazsága	320
22. Mennyire volt igaz Mikszáth Magyarországa?	333
23. Mikszáthból klasszikus lesz	348
24. A tisztelt ország	362
Mikszáth Kálmán kronológiája - élet, művek, ország	377
Mikszáth Magyarországa - kislexikon	393
Forrás- és irodalomjegyzék	432
Mikszáth Kálmán művei	432
Életrajzi és irodalomtörténeti alpművek	434
A dualizmus politikai és társadalomtörténete	436
Vármegye, közigazgatás és helyi elit	438
Dzsenti, nemesség és társadalmi középrétegek	439
Gazdaság, vagyon és modernizáció	440
Budapest és a városi társadalom	441
Sajtó és nyilvánosság	441
Választójog, választások és politikai kultúra	442
Nők, házasság és család	443
Nemzetiségek és magyar-szlovák viszony	444
Magyarországi zsidóság, emancipáció és antiszemitizmus	445
Tiszaeszlár és Mikszáth	446
A Különös házasság történeti háttere	447
A fekete város történeti háttere	448
A Beszterce ostroma történeti és társadalmi háttere	448
Palócföld és Mikszáth szülőföldje	449
Korabeli jogszabályok	449
Korabeli statisztikai és hivatalos források	450
Digitalizált gyűjtemények és adatbázisok	451
A források használatáról	452

1. Szklabonya - Ahonnan Mikszáth Magyarországa kezdődött

Mikszáth Kálmán 1847. január 16-án született a Nógrád vármegyei Szklabonyán. A települést ma Sklabinának hívják, Szlovákia területén fekszik, Mikszáth születésekor azonban a Magyar Királyság egyik északi vármegyéjéhez tartozott. A földrajzi hely meghatározása önmagában keveset mond arról a világról, amelyben az író gyermekévei teltek. Szklabonya nem csupán egy kis nógrádi falu volt. Olyan vidéken feküdt, ahol nyelvek, vallások, társadalmi rétegek és helyi hagyományok találkoztak, s ahol az emberek azonossága nem mindig írható le azokkal az egyértelmű nemzeti kategóriákkal, amelyeket a későbbi korok természetesnek tekintettek. A XIX. század második felének Nógrádjában magyar és szlovák lakosság élt egymás mellett, a nyelvhatár településről településre változott, miközben a társadalmi, rokoni és gazdasági kapcsolatok nem követték pontosan az etnikai választóvonalakat.

Ez a környezet később sokat jelentett Mikszáth számára. Nem azért, mert gyermekkorában már tudatosan figyelte volna a történelmi Magyarország

nemzetiségi viszonyait, hanem azért, mert számára kezdettől természetes volt az a világ, amelyben az emberek többféle közösséghez tartozhattak egyszerre. Más lehetett a nyelvük, más a vallásuk, másképpen határozhatták meg őket a hivatalos összeírások, és közben ugyanabba a vármegyei, gazdasági és társadalmi rendszerbe illeszkedtek. Szklabonya környéke olyan határvidék volt, amelynek határai a mindennapi életben kevésbé bizonyultak élesnek, mint a térképeken. Az irodalomtörténet sokáig magától értetődően „palóc vidékként” írta le Mikszáth szülőföldjét, a néprajzi kutatás azonban óvatosságra int a palóc megnevezéssel kapcsolatban is: a fogalom területi, nyelvi és etnikai jelentése sohasem volt teljesen azonos.

Mikszáth egész életében erősen kötődött ehhez a világhoz. A későbbi író számára a szülőföld nem valamiféle érintetlen, idilli paraszti tájként maradt meg, hanem emberek, történetek, különös esetek, családi emlékek és társadalmi viszonyok összességeként. A faluban és környékén ugyanúgy jelen volt a földhöz kötött paraszti élet, mint a kisnemesség rangtudata, a vármegyei hivatal világa, a kereskedelem, a kocsmá, az egyház és a különböző nyelvi közösségek együttélése. Mikszáth későbbi műveiben ezek nem

társadalomtudományi kategóriákként jelennek meg. Az olvasó többnyire embereket lát: a tekintélyéhez ragaszkodó nemest, a furfangos parasztot, az eladósodott urat, a szolgabíró, a papot, a kereskedőt vagy azt az embert, akiről az egész falu tud valamit, csak éppen mindenki mást.

A Mikszáth család maga is sajátos helyet foglalt el ebben a társadalomban. Nemesei származásának tudata megvolt, a család életmódja azonban jóval közelebb állt a birtokán gazdálkodó vidéki középrétegekhez, mint az arisztokráciához vagy a nagy földbirtokos nemességhez. Az író apja, Mikszáth János gazdálkodott, és a család megélhetését olyan tevékenységek is biztosították, amelyeket a hagyományos úri önkép nem feltétlenül tekintett rangjához illőnek. A családról szóló életrajzi források között ezért újra és újra előkerül a nemesei öntudat és a szerényebb anyagi helyzet közötti különbség. A későbbi Mikszáth-próza egyik legfontosabb témája éppen ez lesz: mit ér egy régi név, ha mögötte elfogyott a vagyon, és meddig lehet társadalmi rangból élni akkor, amikor a gazdasági világ már más szabályok szerint működik?

Mikszáth ezt a kérdést nem könyvekből ismerte meg. Gyermekkorának társadalmi környezete tele volt olyan

családokkal, amelyeknek múltja többet ért, mint jelenlegi vagyona. A magyar kismanesség jelentős része a XIX. században már nem azzal az anyagi biztonsággal rendelkezett, amelyet a nemesi címhez a későbbi olvasó könnyen hozzákapcsol. A rendi kiváltságok 1848-ban megszűntek, a cím és a családi hagyomány azonban nem tűnt el velük együtt. Megmaradt az emléke annak, hogy ki kinek a leszármazottja, milyen családból származik, kihez méltó házasságot kötnie, milyen tisztség illik hozzá, és milyen foglalkozás számít rangon alulinak. A társadalmi presztízs így hosszabb ideig élhetett, mint annak gazdasági alapja.

Ennek a helyzetnek a komikuma később Mikszáth egyik kimeríthetetlen témájává vált, de humorának ereje éppen abból fakad, hogy nem kívülállóként szemlélte ezt a közeget. Az elszegényedett úr nála ritkán pusztán nevetséges figura. Lehet hiú, pazarló, könnyelmű vagy öntelt, közben azonban egy olyan világ szabályai szerint próbál viselkedni, amelynek gazdasági feltételei már megrendültek. Mikszáth megértette ennek a magatartásnak a képtelenségét és emberi logikáját egyszerre. A társadalom változott, az önképek lassabban követték a változást. Később ugyanez a feszültség mozgatja majd a Noszty családot, Pongrácz grófot és sok

kisebb elbeszélés szereplőit is.

Szklabonya azért fontos tehát, mert Mikszáth itt tapasztalhatta meg először azt a kettősséget, amely egész írói látásmódját meghatározta: az ember nem feltétlenül az, aminek mondja magát, de abból sem lehet megérteni, amije ténylegesen van. Egy elszegényedett nemes továbbra is úrnak érezhette magát, egy meggazdagodott polgár pedig hiába rendelkezett nála sokkal nagyobb vagyonnal, a társadalmi ranglétrán nem feltétlenül foglalhatta el ugyanazt a helyet. Az állami törvények változhattak egyik évről a másikra, a helyi közösség íratlan szabályai ennél jóval tartósabbak voltak.

Ebben a közegben a történeteknek különleges jelentőségük volt. Egy kis településen és egy szűkebb vármegyei társadalomban az emberek múltja közös tudásnak számított. Tudták egymás családi történeteit, régi pereit, szerelmeit, adósságait, különcségeit és botrányait. Amit valaki tett, abból történet lett; a történetet továbbmondták, közben változott, egyszerűsödött, csattanót kapott, és idővel nem mindig lehetett eldönteni, mennyi benne a pontos emlék és mennyi a későbbi kiegészítés. Mikszáth későbbi anekdotikus prózája ennek a kultúrának is örököse.

Az anekdota nála ezért nem csupán irodalmi fogás. Olyan világérzékelési módszer, amelyben egy ember egész jelleme megmutatható egyetlen jellegzetes történetben. Valaki mondott egyszer valamit a vármegyeházán, furcsán viselkedett egy lakodalomban, különös módon intézett el egy hivatali ügyet, vagy évekkorábban olyan döntést hozott, amelyről még mindig beszélnek. Az egyedi történetből típus születik. Nem tudjuk feltétlenül, valóban pontosan úgy történt-e, de a közösség azért őrizte meg, mert valamit igaznak érzett benne az adott emberről vagy arról a társadalomról, amelyben élt.

Ez később komoly problémát okoz annak, aki Mikszáth műveiből történeti forrást akar csinálni. Az író nem jegyzőkönyvet vezetett. A történeteket összevonta, átalakította, továbbfejlesztette, szereplőket költött hozzájuk, valós személyek vonásait más alakokra ruházta, és az eseményeket úgy rendezte el, hogy irodalmi értelemben működjenek. Ám éppen az teszi különösen érdekessé, hogy a részletek bizonytalansága mellett a társadalmi mechanizmusok gyakran nagyon pontosak. Nem biztos, hogy megtörtént az az eset, amelyet elmesél, de nagyon is megtörténhetett volna, mert az emberek viselkedését szabályozó erők

valóságosak voltak.

Gyermekkorának másik meghatározó tapasztalata az lehetett, hogy a falu sohasem kizárólag paraszti világ. A XIX. századi vidéki társadalmat utólag hajlamosak vagyunk néhány nagy csoportra osztani: nemesekre, parasztokra, polgárookra. A mindennapi élet ennél bonyolultabb volt. A föld nagysága, a családi háttér, a hivatal, a műveltség, a vallás, a nyelv és a rokonság egyaránt számított. Egy falusi gazda anyagilag jobb helyzetben lehetett egy elszegényedett nemesnél, mégsem feltétlenül rendelkezett ugyanazzal a társadalmi presztízzsel. A hivatalnok vagy a pap külön helyet foglalt el a közösségben, a kereskedő pedig olyan gazdasági kapcsolatokat teremthetett, amelyek túlnyúltak a falu határán.

Mikszáth prózájának későbbi szereplői éppen ezért ritkán pusztán egy társadalmi osztály illusztrációi. Mindenkinek van helye a helyi rangsorban, de ezt a helyet folyton újra kell tárgyalni. A gazdag ember szeretne tekintélyt, a tekintélyes ember pénzt, a hivatalnok befolyást, a család megfelelő házasságot, a politikus szavazatokat. E szükségletek összeérnek, és a hivatalos intézmények mellett létrejön a személyes kapcsolatok második rendszere. A későbbi Mikszáthnál

Magyarország gyakran éppen ebben a második rendszerben működik igazán.

Szklabonya és környéke nyelvi világa szintén óvatosságra taníthatta. A történeti kutatások szerint a település Mikszáth korában magyar-szlovák érintkezési területen feküdt, és még a korai életrajzírók sem teljesen azonos módon írták le etnikai összetételét. Egyes visszaemlékezések szlovák falunak nevezték Szklabonyát, miközben Mikszáth saját identitását határozottan a palóc magyar világhoz kapcsolta. A későbbi népszámlálások adataiból visszafelé következtetni az 1840-es és 1850-es évek állapotaira különösen kockázatos, mert a nyelvi és nemzeti önazonosság a XIX. század folyamán maga is változott.

Mindez azért lesz fontos, amikor majd A tót atyafiak vagy más művek szlovák alakjait vizsgáljuk, mert Mikszáth nem egy távoli, ismeretlen népcsoportról írt. Olyan emberekről beszélt, akik gyermekkorának társadalmi tájához tartoztak. Ettől még nem válik automatikusan elfogulatlan megfigyelővé. A XIX. század nyelvi és nemzetiségi sztereotípiái az ő szövegeiben is megjelennek, és a humor sokszor olyan előfeltevésekre épül, amelyek a mai olvasónak már idegenek. De éppen emiatt érdemes majd különválasztani, mikor beszél

Mikszáth egy ténylegesen ismert társadalmi csoportról, mikor használ korabeli irodalmi típust, és mikor keveredik a kettő.

A szülőföld azonban nemcsak társadalmi tapasztalatot adott neki, hanem tájat is. Hegyek, völgyek, erdők, kisebb települések, egymást ismerő közösségek alkották azt a környezetet, amelyet később olvasók nemzedékei azonosítottak a „Mikszáth-féle Palócfölddel”. Az irodalmi táj azonban már nem azonos a földrajzi hellyel. Az író elhagy bizonyos részleteket, másokat felerősít, településeket és alakokat összevon, s a valós tájból lassan önálló irodalmi világ keletkezik. Egy idő után az olvasó számára már nem az a lényeg, pontosan hol húzódott egy út vagy melyik falu szolgált egy történet mintájául, hanem az, hogy a táj saját törvényekkel rendelkező közeggé válik.

Mikszáth gyermekeveinek tanulási útja hamar túlvezetett Szklabonyán. Rimaszombaton, majd Selmezbányán járt iskolába, később Pesten jogot tanult, bár tanulmányait nem zárta le vizsgával. Fiatalemberként Nógrád vármegye hivatali világával is közvetlen kapcsolatba került: Balassagyarmaton szolgabírói hivatal mellett dolgozott, majd ügyvédi pályával próbálkozott, és a Nógrádi Lapok munkatársa

lett. Vagyis mire országosan ismert íróvá vált, több oldalról is megismerte azt a világot, amelyről később olyan sokat írt: látta falusi gyermekként, jogásznövendékként, vármegyei hivatalnokként és újságíróként is.

Balassagyarmat különösen fontos állomás volt. A vármegye székhelyén már nem csupán családi és falusi történetekkel találkozott, hanem az intézményes hatalom mindennapi működésével. Itt lehetett igazán érzékelni, hogy a törvény és annak végrehajtása között emberek állnak. Az ügyeket szolgabírók, jegyzők, ügyvédek, megyei tisztviselők intézik, akik ugyanahhoz a társadalomhoz tartoznak, mint az ügyfelek: vannak rokonaik, barátaik, ellenségeik, politikai kapcsolataik és személyes érdekeik. A modern állam elvben személytelen szabályokból áll, a vármegyei gyakorlat azonban személyek közvetítésével működött. Mikszáth egész életművének egyik visszatérő felismerése éppen ennek a kettőnek az együttélése.

A törvény létezik, de mindig valakinek alkalmaznia kell. A hivatalnak szabályai vannak, de a hivatalnok ismeri azt, aki előtte áll. A választásnak előírt rendje van, de a választó és a jelölt ugyanabban a társadalmi hálózatban él. A kinevezéshez feltételek szükségesek, de

az ajánlás sem árt. Mikszáth későbbi világa akkor válik igazán érthetővé, ha ezt nem valamiféle folyamatos rendellenességként fogjuk fel, hanem a korszak társadalmi működésének részeként. A személyes kapcsolatok rendszere nem a hivatalos állam helyett létezett, hanem ráarakódott arra.

A fiatal Mikszáth életében ekkor még semmi sem jelezte biztosan, hogy néhány évtized múlva a magyar irodalom egyik legismertebb írója és maga is országgyűlési képviselő lesz. Pályakezdése bizonytalan volt, első írásai nem hoztak azonnal sikert, és hosszú időn keresztül az újságírás biztosított számára megélhetést. A későbbi országos tekintély mögül ezért nem szabad eltüntetni a társadalmi felemelkedés személyes tapasztalatát. Mikszáth maga is végigjárta azt az utat, amely a vidéki kisnemesi közegeből a fővárosi sajtóhoz, majd a parlamenthez vezetett.

Ez a mozgás különleges nézőpontot adott neki. Nem született bele Budapest vezető értelmiségi vagy politikai elitjébe, de később részévé vált. Nem kívülállóként írta le a vármegyét, mert maga is abból a világból érkezett. Nem kívülállóként figyelte a parlamentet sem, mert képviselőként hosszú éveken át ott ült benne. Nem kívülállóként nevette ki a nemesi ranghoz ragaszkodó

embereket, mert saját családi világában ismerte a nemesi hagyomány erejét. Írásainak iróniája ezért ritkán hideg. A szereplők gyengeségei többnyire ismerősek számára.

Amikor 1881-ben megjelent *A tót atyafiak*, majd 1882-ben *A jó palócok*, Mikszáth már nem csupán visszaemlékezett gyermekkorára. A szülőföld anyagából irodalmi teret hozott létre. A két kötet országos sikere azt jelezte, hogy az a világ, amely egy nógrádi faluból nézve helyi történetek gyűjteményének tűnhetett, a magyar olvasó számára sokkal általánosabb jelentést kapott. Mikszáth innen indult el országos írói pályáján, és érdekes módon később is ugyanazt a módszert alkalmazta, amikor már miniszterelnökökről, képviselőkről és fővárosi politikusokról írt. Az országot úgy figyelte, mintha egy nagyobb falu volna: ki kivel beszél, ki kinek tartozik, ki kitől fél, kinek milyen régi történetét ismeri mindenki, és mi hangzik el akkor, amikor a hivatalos beszéd véget ér.

Szklabonya ezért nem pusztán az életrajz első helyszíne. Itt kereshető Mikszáth társadalomszemléletének egyik eredete. Az a világ, amelyben gyermekkorában megtanulta az emberek közötti különbségeket, nem rendeződött egyszerű kategóriákba. Nemes és paraszt, magyar és szlovák,

gazdag és szegény, hivatalnok és magánember nem egymástól hermetikusan elválasztott csoportként létezett. Kapcsolatok szőtték össze őket, és ezek a kapcsolatok gyakran fontosabbak voltak, mint az elvont társadalmi besorolások.

Mikszáth későbbi Magyarországa ugyanígy működik. Egy politikai rendszer nála személyek történeteiből áll össze, egy vármegye családokból és barátságokból, egy társadalmi válság pedig gyakran egy eladósodott úr vagy egy rosszul sikerült házasság formájában válik láthatóvá. Ez nem jelenti azt, hogy ne értette volna a nagyobb folyamatokat. Inkább azt, hogy azokat mindig embereken keresztül mutatta meg.

A XIX. század második felének Magyarországa Mikszáth életében óriásit változott. Amikor megszületett, még fennállt a rendi társadalom, létezett jobbágyság és nemesi adómentesség. Gyermekkorának első éveire esett az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc utáni megtorlás és a neoabszolutizmus időszaka. Fiatal felnőtt volt a kiegyezés idején, érett íróként pedig már vasutakkal behálózott, gyorsan urbanizálódó, kapitalizálódó országban élt. Budapest világvárossá nőtt, új vagyonok keletkeztek, a parlamenti politika állandó nyilvánosságot kapott, a tömegsajtó pedig naponta

szállította az olvasóknak a közélet szereplőinek történeteit.

Mikszáth ennek az átalakulásnak különösen alkalmas krónikása lett, mert életének eleje még szorosan kötődött a régi világhoz, pályájának csúcsa viszont már a modern Magyarország intézményeihez. Nem kellett könyvekből megtanulnia, milyen volt a kishemesi társadalom, és nem kellett kívülről elképzelnie a modern sajtót vagy a parlamentet sem. Életében egymásra rakódott a kettő.

Talán ezért olyan nehéz műveiben pontos határt húzni nosztalgia és kritika között. Szerette a régi történeteket, de pontosan látta a régi világ abszurditásait. Élvezte az úri társaságot, miközben kegyetlenül mulatságos képet tudott rajzolni az úri előítéletekről. Otthonosan mozgott a politikában, de ritkán tekintett rá fennkölt intézményként. Ismerte a falusi közösségek melegségét, ugyanakkor látta kegyetlenségüket és előítéleteiket is.

A szülőföldből hozott legfontosabb öröksége ezért talán nem valamely konkrét táj vagy embercsoport szeretete volt, hanem a kételkedés az egyszerű magyarázatokban. Az ember lehet egyszerre nevetséges és tiszteletre méltó. Egy intézmény lehet fontos és közben komikus. Egy társadalmi hagyomány adhat

biztonságot, miközben megakadályozhatja az alkalmazkodást. Egy történet pedig lehet kitalált úgy, hogy közben többet mondjon el a valóságról, mint egy pontos jegyzőkönyv.

2. A jó palócok valódi világa

Amikor 1882-ben megjelent **A jó palócok**, Mikszáth Kálmán már túl volt első komolyabb sikerén. Az előző évben kiadott **A tót atyafiak** felhívta rá a figyelmet, a következő kötet pedig végleg megmutatta, hogy a felvidéki falvak világa több számára egyszerű témánál. Olyan irodalmi közeget teremtett belőle, amelynek saját törvényei, visszatérő szereplőtípusai, erkölcsi szabályai és természeti rendje van. A kötet tizenöt elbeszélésből áll, köztük **A néhai bárány**, **Bede Anna tartozása**, **A bágyi csoda**, **Szegény Gélyi János lovai** és **Hova lett Gál Magda?**. Ezeknek a történeteknek ugyanaz a szűkebb vidék ad háttérrel, szereplőik olykor ismerik egymást, helyneveik visszatérnek, s ettől az olvasó hamarosan úgy érzi, mintha egyetlen nagyobb közösség életébe látna bele.

Az első benyomás könnyen félrevezető lehet. A táj szép, az emberek közel élnek a természethez, a történeteket gyakran lírai hang hatja át, és Mikszáth még a tragédiákban is képes valamiféle melegséget megőrizni. Innen ered az a régi értelmezés, amely **A jó palócokat** egy letűnt falusi világ nosztalgikus megörökítésének tekintette. A kötet azonban jóval

nyugtalanítóbb annál, mint amit az „idilli” jelző sugall. Szerelem, féltékenység, lopás, halál, kiszolgáltatottság, szegénység, társadalmi megszégyenülés és családi konfliktus követi egymást. A közösség megtartó ereje mellett ugyanilyen fontos a közösség ítélete. A falu mindenkit ismer, ezért senki sem tud teljesen elrejtőzni előle.

Mikszáth falvai nem az ország társadalmi szerkezetének kicsinyített másolatai. Alig látni bennük nagy politikát, ipart, bankokat vagy a gyorsan modernizálódó Budapest világát. Éppen ezért alkalmasak arra, hogy tisztábban megmutassanak néhány olyan viszonyt, amelyet a nagyobb társadalomban nehezebb észrevenni. Ki rendelkezik földdel, ki dolgozik másnak, kinek a szava számít, ki férhet hozzá a hivatalhoz, milyen következménye van a rossz hírnévnek, s mit ér az írott törvény ott, ahol mindenki személyesen ismeri az ügy szereplőit? A palóc történetekben ezek a kérdések ritkán fogalmazódnak meg elvontan, de majdnem minden elbeszélés mögött ott vannak.

Maga a „palóc” elnevezés sem olyan egyértelmű, mint Mikszáth könyvének címe sugallná. A Magyar Néprajzi Lexikon szerint a név a XIX-XX. században főként a Mátrától és a Büktől északra fekvő vidékek, illetve az

Ipoly völgyének magyar parasztságára vonatkozott, de a terület pontos határai nem jelölhetők ki egyszerűen. A szó használata helyenként gúnyos árnyalatot is hordozott, és az a kulturális egység, amelyet később „Palócföldként” szokás emlegetni, valójában több tájból, nyelvi változatból és helyi hagyományból állt. Mikszáth tehát nem néprajzi atlaszt rajzolt, hanem egy létező kulturális térből formált irodalmi világot.

Ez a különbség azért fontos, mert *A jó palócok* sikere maga is hozzájárult ahhoz, hogy a palócokról kialakuljon egy országosan ismert kép. A XIX. század végének budapesti olvasója számára a kötet olyan közösséget mutatott be, amely egyszerre tűnhetett közelinek és egzotikusnak. A szereplők magyarul beszélnek, ugyanahhoz az országhoz tartoznak, ugyanakkor a táj, a szokások, a hiedelmek és a beszédmód külön világot teremtenek. Mikszáth irodalma részben felfedezte ezt a vidéket az ország számára, részben maga is megalkotta azt a Palócföldet, amelyet azután az olvasók valóságos tájként kezdtek elképzelni.

A kötet nyitó elbeszélése, *A néhai bárány* már megmutatja, mennyire sűrű ez a világ. Egy vihar, egy megáradt patak és egy eltűnt bárány történetéből közösségi ügy lesz. A novella elején a természet nem

egyszerű díszlet. Harangozással próbálják elhárítani a vihart, az állatok nyugtalansága előre jelzi a veszélyt, a megáradt víz pedig nemcsak természeti esemény, hanem a későbbi konfliktus feltétele. Mikszáth úgy írja le a vihart, mintha a természet maga is részt venne a történetben.

Ez a szemlélet gyakran arra csábítja az olvasót, hogy archaikus, civilizáció előtti falusi világról beszéljen. A valóságban a XIX. század végi észak-magyarországi parasztság élete sokkal szorosabban kapcsolódott a piacokhoz, a városokhoz és az állami intézményekhez, mint ahogyan egy rövid novella alapján gondolnánk. A paraszti gazdaság nem önellátó szigetként működött. Állatokat, terményt adtak el, vásárokra jártak, pénzt használtak, földet örököltek és adtak-vettek, adóztak, kapcsolatban álltak jegyzőkkel, bírókkal és különféle hivatalokkal. A hagyományos életforma nem jelentette azt, hogy az ország gazdasági változásai kívül maradtak volna a falun.

Mikszáth azonban éppen azt választja ki ebből a világból, ami számára történetté alakítható. *A néhai bárányban* például egy elveszett állat anyagi értéke jóval nagyobb annál, mint amit mai olvasója elsőre gondolhat. Egy juh vagy bárány nem kedves háziállat,

hanem vagyon. A paraszti gazdaságban az állat tulajdon, jövedelemforrás, hús, gyapjú, szaporulat és tartalék egyszerre. Elvesztése ezért tényleges gazdasági veszteség. A történet érzelmi súlya és anyagi tétje nem választható el egymástól.

Ugyanez igaz a földre. *A „királyné szoknyája”* egy rét körüli öröklési konfliktusból indul ki. Mikszáth elbeszélője megjegyzi, hogy a szóban forgó rét önmagában többet ér a család más birtokainál. A haláleset után rögtön előkerül az örökség kérdése, a föld és az ingóságok felosztása, a kiskorúak része és az, hogy ki maradhat a portán. Az elbeszélés így néhány mondatban olyan problémákat érint, amelyek a vidéki társadalom számára alapvetőek voltak: az örökség szétदारabolhatta a birtokot, a család gazdasági egysége pedig minden nemzedékváltáskor újra rendeződött.

A föld jelentősége részben megmagyarázza, miért olyan erős Mikszáth falvaiban a család és a házasság szerepe. A házasság nem csupán két ember érzelmi kapcsolata. Összeköthet földeket, vagyont, családokat, és befolyásolhatja, hogyan oszlik meg az örökség. A szerelem éppen ezért gyakran ütközik a közösség gazdasági és társadalmi elvárásaiba. Mikszáth természetesen nem minden történetet épít gazdasági

számításra, de az érzelmek mögött szinte mindig ott sejthető az a világ, amelyben egy házasságnak anyagi következményei is vannak.

A paraszti társadalom belső különbségei sem tűnnek el nála teljesen. A „paraszt” szó a XIX. században sem egyforma élethelyzetű embereket jelentett. Más lehetőségei voltak annak, akinek több földje és állata volt, mint annak, aki alig rendelkezett saját vagyonnal, napszámot vállalt vagy másokhoz szorult. A falu közösségi egysége ezért nem társadalmi egyenlőséget jelentett. Vagyoni különbségek, családi tekintélyek és függőségi viszonyok ugyanúgy jelen voltak, mint a kölcsönös segítség.

Mikszáth történeteiben a pénz ritkán szerepel úgy, mint későbbi dzsentrí-regényeiben, de a vagyon helyét mindig érezzük. Kié a ló, a rét, a ház, a juh, kihez kerül valamilyen örökség, kinek van lehetősége önállóan gazdálkodni? Ezek a kérdések gyakran akkor is meghatározzák a szereplők mozgásterét, ha az elbeszélő nem nevezi meg őket külön. Ez az egyik oka annak, hogy *A jó palócok* nem csupán falusi szerelmi tragédiák sorozata. A tragédiák mindig egy meghatározott társadalmi rendben történnek.

Ebben a rendben különleges súlya van a hírnévnek. A mai nagyvárosi ember számára elképzelhető, hogy valaki életének egyik része ismeretlen marad szomszédai vagy munkatársai előtt. Mikszáth falvaiban ennek jóval kisebb a valószínűsége. A rokoni és szomszédi kapcsolatok sűrűek, az emberek ugyanott dolgoznak, ugyanazon az úton járnak, ugyanazon ünnepeken vesznek részt, és ugyanazokkal a hatósági személyekkel találkoznak. Egy magánügy hamar közösségi történetté válhat.

Ez különösen fontos a női szereplők számára. Egy férfi rossz híre és egy nő rossz híre nem azonos következményekkel jár. A nő szexuális viselkedését, házasságát és családi becsületét szigorúbban ellenőrizte a közösség. Mikszáth több elbeszélése éppen abból nyeri feszültségét, hogy egy nő helyzetét nem lehet pusztán saját szándékából megérteni. Számít, mit gondol róla a család, a férj, a falu, és milyen történet kezd keringeni róla.

A bágyi csoda egyik legerősebb példája ennek. A történet középpontjában a házassági hűség, a gyanú és a közösségi értelmezés áll. Mikszáth nem bírósági bizonyítási eljárást rendez. Az számít, mi látszik, mit lehet elhinni, hogyan olvassák a jeleket az emberek, és mit sugall maga a természet. A novella bizonytalansága

éppen azért hatásos, mert ugyanaz a közösség, amelyik mindenről tudni vél, valójában nem feltétlenül ismeri a teljes igazságot. A falusi nyilvánosság erős, de nem tévedhetetlen.

Az igazság kérdése *Bede Anna tartozásában* még közvetlenebbül kerül elő. Egy lány jelenik meg a bíróság előtt, hogy elhunyt nővére helyett vállalja a kiszabott büntetést. A novella híres fordulata arra épül, hogy a jog szigorú nyelve találkozik egy olyan erkölcsi logikával, amely a családi kötelességet fontosabbnak tekinti az egyéni felelősség modern elvénél. A történet természetesen nem használható annak bizonyítékaként, hogy a XIX. századi magyar bíróságokon hozzátartozók rendszeresen mások helyett akarták letölteni büntetésüket. Az eset irodalmi konstrukció. De a kétféle rend ütközése valós: az állam személyhez kötött jogi felelőssége és a hagyományos közösség családi kötelességtudata nem mindig ugyanazt jelentette.

Mikszáth itt különösen érdekes helyzetet teremt. A bíróság képviseli a modern államot, de az elbeszélés érzelmi fölénye nem automatikusan a törvény oldalán áll. Az olvasó számára Bede Anna magatartása erkölcsileg érthető, sőt felemelő lehet, még ha jogilag képtelenség is. Mikszáth nem azt állítja, hogy a törvény rossz. Inkább

megmutatja, hogy az emberi igazságérzet és a jogi racionalitás nem feltétlenül esik egybe.

Ez a feszültség később egész életművében visszatér. A modern állam szabályokat alkot, a társadalom azonban régebbi erkölcsi kódokat is őriz. A vármegye hivatalosan intézmény, közben rokoni és baráti kapcsolatok hálózata. A parlament szabályok szerint működik, ugyanakkor személyes tekintélyek, szívességek és régi történetek alakítják. Mikszáth falusi novelláiban ugyanennek a problémának kicsinyített változatát láthatjuk.

A vallás és a természetfölötti szintén része ennek a rendnek. A palóc történetekben az emberek nem minden eseményt a modern racionalitás fogalmaival értelmeznek. Jeleknek, álmoknak, csodáknak és hiedelmeknek jelentőségük lehet. A természet olykor mintha erkölcsi szerepet vállalna: elárul, figyelmeztet, ítél vagy helyreállít valamilyen rendet. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy Mikszáth maga változatlanul osztja szereplői hitét. Gyakran finom távolságot tart, és éppen abból keletkezik a humor vagy a bizonytalanság, hogy az elbeszélő nem mondja meg egyértelműen, mit kell hinnünk.

A XIX. századi falusi világban a népi vallásosság valóban összetettebb volt annál, mint amit az egyházi tanítások egyszerű követésének nevezhetnénk. A hivatalos keresztény hit mellett tovább éltek időjárással, betegségekkel, halállal, rontással és különböző jelekkel kapcsolatos hiedelmek. A közösség számára ezek nem feltétlenül képeztek egymással ellentétes rendszereket. Valaki járhatott templomba, miközben komolyan vett olyan hagyományokat is, amelyeknek nem volt helyük a hivatalos hittanban.

Mikszáth ezt a világot nem kívülről összegyűjtött folklórként használja. A babona és a hiedelem nála cselekvést befolyásoló társadalmi tényező. Ha az emberek hisznek valamiben, akkor az a hit hatással van arra, hogyan értelmezik a történeteket. Ez történeti szempontból fontosabb lehet annál, hogy egy-egy konkrét hiedelem pontosan milyen eredetű.

A közösség igazságszolgáltatása is sokrétű. Nem minden konfliktusból lesz hivatalos ügy. Az emberek ítéletet mondanak egymásról, kapcsolatokat szakítanak meg, pletykát terjesztenek, megszegényítenek vagy éppen védenek valakit. Ezzel párhuzamosan működik a hivatalos igazságszolgáltatás is. Mikszáth falva nem törvényen kívüli terület, de az állam jelenléte nem

szünteti meg a helyi közösség saját normáit.

Éppen ez mutatja meg, mennyire félrevezető volna a kötetet valamiféle érintetlen népi világ dokumentumának tekinteni. A palóc falu már része a modernizálódó államnak. Bíróság, hivatal, tulajdonjog és öröklés szabályozza az életét, miközben régebbi szokások és erkölcsi elvárások is hatnak. A két rendszer egymás mellett létezik, olykor együttműködik, máskor összeütközik.

Mikszáth falusi alakjai ezért sem nevezhetők egyszerűen „természetes embereknek”, szembeállítva a romlott városi társadalommal. A faluban is van féltékenység, csalás, irigység, erőszak és önzés. A közösség lehet együttérző, de kegyetlen is. A szereplőknek ugyanúgy vannak érdekeik, mint a későbbi politikusoknak és vármegyei uraknak, csak érdekeik más tárgyakhoz kapcsolódnak. Egy rét, egy ló vagy egy ház ugyanolyan jelentőségű konfliktus forrása lehet, mint később egy hivatal vagy parlamenti mandátum.

A különbség inkább az, hogy a falusi történetekben a viszonyok közvetlenebbek. A föld tulajdonosa maga látja a földjét, a szomszéd személyesen ismeri a másik család történetét, a sértésnek arca van, a szerelmi konfliktus

szereplői naponta találkozhatnak. A későbbi Mikszáth-művek nagyobb társadalmi rendszereiben ugyanazok az indulatok áttételesebb formát öltenek. Pénzintézetek, hivatalok, pártok és választási gépezetek kerülnek közéjük.

A jó palócok egyik legkeményebb története, *Szegény Gélyi János lovai* jól mutatja, hogy Mikszáth mennyire távol áll a pusztai falusi idilltől. A novella féltékenységi tragédiája gyorsan halad a végzet felé, és a lovak, a kocsi, az út és a táj szinte együtt mozognak a szereplők érzelmi állapotával. A tragédia nem azért következik be, mert a falusi ember valamiféle primitív lény volna. Éppen ellenkezőleg: nagyon is felismerhető emberi szenvedély, birtoklásvágy, megsértett büszkeség és féltékenység hajtja.

A becsület fogalma ebben a világban különösen nagy súlyú. A becsület nem kizárólag belső erkölcsi meggyőződés. Társadalmi vagyon is. Az ember abból él, hogy mások milyen embernek tartják, bíznak-e a szavában, elfogadják-e családját, és milyen híre van a környéken. Egy sértés vagy házassági botrány ezért nemcsak érzelmi ügy, hanem a közösségben elfoglalt helyet is veszélyeztetheti.

A későbbi dzsentri világban ugyanezt a mechanizmust látjuk majd, csak más nyelven. Ott már családi név, úri rang, katonatiszti becsület vagy politikai tekintély kerül elő. A palóc novellákban még egyszerűbb formában jelenik meg az a kérdés, amely Mikszáthot egész életében foglalkoztatta: mekkora hatalma van annak, amit mások gondolnak rólunk?

Az sem mellékes, hogy a közösségi normák nem egyformán sújtanak mindenkit. A vagyon, nem, életkor és családi helyzet meghatározza, ki mennyit engedhet meg magának. A patriarkális falu nem jelent feltétlen zsarnokságot minden történetben, de a férfi és nő mozgástere különbözik. A családfő tekintélye, az öröklés rendje és a házassággal kapcsolatos elvárások olyan kereteket alkotnak, amelyekből különösen a fiatal nők számára nehéz kitörni.

Mikszáth nőalakjai ugyanakkor ritkán pusztán áldozatok. Sokszor éppen ők ismerik fel leggyorsabban a helyzetükből adódó lehetőségeket, rejtenek el valamit, hoznak erkölcsi döntést vagy próbálják kijátszani a közösség szabályait. Ettől történeteik még nem válnak emancipációs példázattá. Inkább azt mutatják meg, hogy egy erősen szabályozott társadalomban az egyén mozgástere a szabályok közötti résekben keletkezik.

A természet közelsége szintén nem azonos szabadsággal. A paraszti gazdálkodás közvetlenül függött az időjárástól, terméstől, állatok egészségétől és a föld állapotától. Egy vihar, jégverés vagy áradás valós anyagi katasztrófa lehetett. Amikor Mikszáth viharokról, patakokról és hegyekről ír, kortársai számára ezek nem pusztán romantikus képek voltak. Olyan erők jelentek meg bennük, amelyek ténylegesen befolyásolták a családok megélhetését.

Ez magyarázza részben azt is, miért kap a táj erkölcsi jelentést. Ha az ember élete közvetlenül függ a természettől, könnyebb úgy érzékelni, hogy az időjárás és a sors összefügg egymással. Mikszáth ezt az érzékelést irodalmi eszközzé alakítja. A patak, a köd vagy a hegy nem egyszerű háttér, hanem a történet értelmezésének része.

A „királyné szoknyája” különösen jól példázza ezt. A táj szinte bíróként lép be az emberi konfliktusba, az elbeszélő pedig olyan nyelvet használ, amelyben hegyek, erdők és vizek részt vesznek az igazságtételben. Ez természetesen irodalmi megszemélyesítés. Ugyanakkor arról a kultúráról is elárul valamit, amelyben a tulajdon, a természeti tér és a családi emlékezet szorosan összekapcsolódott.

A történetek földrajza ezért is érdekes. Mikszáth olyan településneveket használ, amelyek egy része valósághoz kötődik, más része átalakított vagy irodalmiasított. Az olvasó mégis folytonos tájként érzékeli őket. Bodok, Bágy, Gózon és a környező hegyek egyetlen történetvilágot alkotnak. A földrajzi pontosságnál fontosabb a közelség érzése: ezeknek az embereknek a világa belátható. Egy esemény híre könnyen átjut egyik faluból a másikba.

Ezzel Mikszáth olyan irodalmi módszert dolgozott ki, amelyhez később is gyakran visszatért. Kis térben mutat meg nagyobb társadalmi problémákat. Néhány család története mögött egész társadalmi rétegek viszonyai sejlenek fel. Egy furcsa esetből általános tapasztalat bontakozik ki anélkül, hogy az elbeszélő valaha társadalomtudományi magyarázatba kezdene.

Éppen ezért kell óvatosnak lennünk akkor is, amikor történeti hitelességet keresünk benne. Mikszáth nem azért írta **A jó palócokat**, hogy későbbi történészek számára adatokat őrizzen meg. A paraszti életnek hatalmas területei szinte teljesen hiányoznak a novellákból. Keveset tudunk meg a munkafolyamatokról, a termelékenységéről, a piacokról, az adózásról, az egészségügyről vagy az oktatásról. Az író azt választja ki,

ami emberi konfliktussá alakítható.

Ebből következik, hogy a hallgatása éppolyan fontos, mint amit elmond. Ha csak Mikszáthot olvasnánk, könnyen azt gondolhatnánk, hogy a falusi élet legfontosabb eseményei szerelmekből, öröklésekből, féltékenységből és különös erkölcsi esetekből álltak. Egy valódi parasztcsalád életének nagy részét azonban munka töltötte ki. Vetés, aratás, állattartás, házi munka, szállítás, vásár és számtalan ismétlődő feladat, amelyből ritkán lesz novella.

Mikszáth tehát nem a teljes falut mutatja meg, hanem azt a falut, amely történetté alakítható. Ettől azonban társadalmi megfigyelései nem válnak értéktelenné. Éppen ellenkezőleg: azt őrzi meg különös pontossággal, hogyan gondolkodhattak emberek becsületről, családról, tulajdonról, szerelemről és igazságról. A statisztika megmondhatja, hány hold földje volt egy gazdának. Mikszáth megmutatja, mit jelentett számára az a föld.

Ebben rejlik *A jó palócok* történeti ereje. Nem azt tudjuk meg belőle, hogyan nézett ki egy átlagos észak-magyarországi falu 1880 körül minden részletében. Azt viszont igen, milyen konfliktusok válhattak érthetővé egy ilyen közösségben, milyen

dolgokhoz kapcsolódott tekintély és szégyen, milyen erős lehetett a családi kötelesség, és mennyire nehéz volt elválasztani a magánéletet a közösség ítéletétől.

A kötet világának egyik legfontosabb jellemzője éppen az átláthatóság. Az emberek egymás szeme előtt élnek. A társadalmi rend ezért kevésbé intézmények, inkább személyes viszonyok formájában látható. Az öregek ismerik a családok múltját, a szomszéd látja, mi történik a másik portán, a falu számon tartja a szerelmeket és konfliktusokat. Ebben a világban a közösség memóriája maga is hatalom.

Ez a hatalom egyszerre véd és korlátoz. A közösség segítséget adhat, megőrizheti az embert a teljes elszigetelődéstől, és erkölcsi normákat teremthet. Ugyanakkor alig hagy teret annak, aki másképpen akar élni. Mikszáth tragédiáinak jelentős része éppen abból fakad, hogy az egyéni vágy és a közösségi rend nem illeszkedik egymáshoz.

Az irodalomtörténet ezért hosszú időn keresztül vitatta, mennyiben nevezhető realista műnek *A jó palócok*. A MEK ismertetője is arra figyelmeztet, hogy a történetekben erős a romantikus és lírai elem, miközben a népi világ ábrázolása új témát hozott Mikszáth

prózájába. A realizmus és romantika egyszerű szembeállítása azonban kevésbé segít annak megértésében, hogyan dolgozik az író. Nem készít fényképet a faluról, de az általa megteremtett konfliktusok mögött valós társadalmi viszonyok állnak.

Talán pontosabb azt mondani, hogy Mikszáth sűrít. A valódi társadalomból kiválaszt bizonyos kapcsolatokat, majd olyan történetekbe rendezi őket, amelyekben ezek különösen világosan láthatóvá válnak. A becsület, a tulajdon, a féltékenység vagy a családi kötelesség egy-egy novellában erősebb és tisztább formában jelenik meg, mint a hétköznapi életben. Ettől az eset lehet valószínűtlen, miközben a mögötte álló társadalmi logika hiteles.

Az is feltűnő, hogy a palóc történetekben az állam még csak időnként lép be közvetlenül az emberek életébe. Van bíróság, vannak jogi ügyek és tulajdoni problémák, de a mindennapi társadalmi rendet főként a helyi közösség tartja fenn.

Ez a váltás teszi különösen fontossá *A jó palócokat* a későbbi életmű szempontjából. Itt tanuljuk meg azt a Mikszáth-féle társadalmat olvasni, amelyben minden intézmény mögött emberek állnak, minden hivatalos

szabály mellett létezik egy íratlan szabály, és minden közösségnek megvan a maga emlékezete. A falu kicsi, ezért ezek a viszonyok könnyen észrevehetőek. A vármegyében ugyanaz a rendszer már politikává válik.

A palóc történetek valódi világa tehát nem valamiféle elveszett paradicsom volt. Szegénység, függés, erős közösségi ellenőrzés és szűk mozgástér ugyanúgy hozzátartozott, mint a szolidaritás, a személyes kapcsolatok közelsége és a hagyományok biztonsága. Mikszáth egyikből sem készített programot. Nem követelte a régi világ visszaállítását, és nem írta le egyszerűen elmaradottként sem.

Amit megőrzött belőle, az elsősorban az emberi kapcsolatok sűrűsége. Ebben a társadalomban a másik ember ritkán idegen. Ismerik a családját, múltját, vagyonát, gyengeségeit és jó hírét. Éppen ezért egyetlen cselekedet következménye messzebb terjedhet, mint maga az esemény. Egy elveszett bárányból erkölcsi ügy, egy örökségből családi tragédia, egy gyanúból végzet lehet.

3. A vármegye - Az ország valódi közepe

A dualizmus kori Magyarország megértéséhez aligha van fontosabb intézmény a vármegyénél. A mai olvasó hajlamos úgy gondolni rá, mint közigazgatási egységre, amely nagyjából ugyanazt a szerepet tölthette be, mint később a megye. A XIX. század második felében azonban ennél jóval többet jelentett. A vármegye hivatal volt, politikai közeg, társadalmi hálózat, hagyomány, identitás és hatalmi tér egyszerre. A helyi elit számára itt dőlt el, ki számít valakinek, ki jut tisztséghez, kinek van befolyása, s gyakran az is, milyen esélyei vannak annak, aki pályát akar kezdeni.

A vármegye középpontjában a tisztikar állt. Főispán, alispán, szolgabírók, jegyzők, tiszti ügyész, főorvos, mérnökök és más hivatalnokok alkották azt a szervezetet, amely a helyi közigazgatást működtette. A tisztségek azonban nem pusztán szakmai pozíciók voltak. Rangot, társadalmi helyet és politikai súlyt is jelentettek. Aki bekerült ebbe a körbe, az nem csupán alkalmazott lett, hanem a vármegye vezető rétegének része.

A főispán különleges helyet foglalt el ebben a rendszerben. A kormány képviselője volt a vármegyében,

az államhatalom helyi meghosszabbítása. Nem feltétlenül ő intézte a mindennapi ügyeket, de politikai súlya jóval nagyobb volt annál, amit pusztán hivatali munkakörből gondolnánk. A kinevezése központi döntés volt, és ezzel a kormány olyan emberhez kötötte a vármegyét, akinek személyes lojalitása is számított. A főispán szerepe különösen választások, kinevezések és politikai konfliktusok idején vált érzékelhetővé.

A mindennapi irányításban az alispán volt a kulcsfigura. Ő állt közelebb a tényleges közigazgatási munkához, s mivel helyi emberként gyakran mélyen beágyazódott a vármegye társadalmi életébe, másféle hatalmat gyakorolt, mint a kormány által kinevezett főispán. Az alispán személye sokszor összekötötte a hagyományos vármegyei autonómiát az egyre modernebb állami közigazgatással.

Mikszáth számára ez a világ azért volt különösen ismerős, mert fiatalon maga is közel került hozzá. Balassagyarmaton vármegyei hivatalban dolgozott, így nemcsak kívülről figyelte a tisztviselők viselkedését. Láta, hogyan mozognak az ügyiratok, hogyan születnek döntések, milyen szerepe van a személyes kapcsolatoknak, és mennyiben tér el a hivatali rend attól, ahogyan az emberek ténylegesen intézik dolgaikat.

A szolgabíró alakja Mikszáth világában ezért is olyan fontos. A járás élén álló tisztviselő egyfelől az állam helyi képviselője volt, másfelől ugyanannak a társadalomnak a tagja, amelynek ügyeiben döntenie kellett. Ismerte a birtokosokat, a papokat, a jegyzőket, a módosabb gazdákat, a helyi konfliktusokat és sokszor a családi történeteket is. A hivatali személytelenség és a társadalmi ismeretség emiatt könnyen keveredett.

Ez nem feltétlenül jelentette automatikusan azt, hogy minden döntés részrehajló volt. Inkább azt, hogy a modern bürokrácia ideálja és a valóság között állandó feszültség húzódott. Az állam szabályokat írt elő, a vármegye ezeket embereken keresztül hajtotta végre. Az emberek pedig nem üres hivatalnoki szerepek voltak, hanem rokoni, baráti, politikai és gazdasági kapcsolatokkal rendelkező személyek.

Mikszáth prózájának egyik legfontosabb felismerése éppen ez. A hatalom soha nem csak intézmény. Mindig arca van. Valaki aláír, valaki közbenjár, valaki várakoztat, valaki üzenetet küld, valaki ismer valakit. Ez a személyesség nem a rendszer hibája volt csupán, hanem működésének egyik alapfeltétele.

A vármegyei közgyűlés külön világot jelentett. Formálisan politikai és közigazgatási döntések fóruma volt, de egyben társadalmi színpad is. Itt lehetett láthatóvá tenni a tekintélyt, szövetségeket építeni, ellenfeleket megszorítani, beszédekkel szerepelni, s azt is megmutatni, ki mögött mekkora helyi támogatás áll.

A politikai kultúra jelentős része így nem a parlamentben kezdődött, hanem helyben. A vármegye volt az a közeg, ahol a helyi elit megtanulta a politikai beszédet, a procedúrát, a csoportképzést és a nyilvános konfliktus kezelését. Innen sokan tovább is léptek országos politikai pályára.

A vármegyei rendszer egyik sajátossága a társadalmi reprezentáció módja volt. Nem mindenki vett részt egyenlő eséllyel a helyi döntéshozatalban. A vagyon, birtok, rang és társadalmi státus meghatározta, kinek van tényleges befolyása. Az 1870-es és 1880-as évek közigazgatási reformjai modernizálták a rendszert, de nem számolták fel a helyi elit súlyát.

Különösen fontos volt a virilizmus intézménye. A legnagyobb adófizetők automatikusan helyet kaphattak a törvényhatósági bizottságokban, ami azt jelentette, hogy a vagyon közvetlen politikai joggá vált. Ez már

önmagában is jól mutatja, hogy a modernizálódó állam és a társadalmi hierarchia nem egymással szemben álló rendszerek voltak. A rendszer maga építette be a gazdasági különbséget a politikai képviseletbe.

A régi nemesség számára ez egyszerre jelentett kihívást és lehetőséget. A nemesi cím már nem adott automatikus rendi kiváltságokat, de a családi név, a birtok és a helyi kapcsolatok továbbra is komoly erőt jelenthettek. Egy régi vármegyei család még akkor is társadalmi súlyt hordozhatott, ha vagyona csökkent.

A vagyonos polgárság közben egyre erősebben jelent meg a helyi közéletben. Bankárok, kereskedők, vállalkozók, ügyvédek és más városi szereplők olyan gazdasági erőre tettek szert, amelyet a politikai rendszer is kénytelen volt figyelembe venni. A vármegye ezért a társadalmi átalakulás egyik legérdekesebb terepe lett: régi rang és új pénz találkozott benne.

Mikszáth későbbi műveiben ez a találkozás gyakran komikus, néha tragikus formában jelenik meg. A régi család tekintélyt akar megőrizni, az új gazdag elismerést szeretne, a hivatalnok pozíciót keres, a politikus támogatást épít. Ezek a törekvések egymásba fonódnak, és a vármegye teremt hozzájuk színteret.

A közigazgatásnak ugyanakkor nagyon is gyakorlati feladatai voltak. Utak, közegészségügy, adóügyek, közrend, építkezések, vásárok, állategészségügy, iskolák és még sok más tartozott a helyi közhatalomhoz. A vármegye nem pusztán politikai klubként működött. A modern állam egyre több feladatot vállalt magára, és ezek végrehajtása jelentős részben helyi tisztviselőkön múlt.

Ez azért is fontos, mert Mikszáth humoros vármegyei figurái mögött gyakran valódi, bonyolult feladatokat végző hivatalnokok álltak. A karikatúra könnyen elfeledteti, hogy a XIX. század végi Magyarország közigazgatása óriási átalakuláson ment keresztül. A modern bürokrácia kiépítése több szabályt, több írásos ügyintézkést és nagyobb szakosodást hozott.

Mikszáth azonban főként azokat a pontokat figyelte, ahol a modern forma mögött a régi társadalom tovább élt. A szolgabíró viselhetett hivatali címet és rendelkezhetett pontos jogszabályokkal, de közben lehetett valakinek az unokatestvére, jó barátja vagy régi ellenfele. Az alispán lehetett modern közigazgatási vezető, ugyanakkor társadalmi tekintélye családi háttéréből is fakadhatott.

A vármegyei rendszerben a személyes közbenjárás ezért nem számított feltétlenül rendkívüli jelenségnek. Ha valakinek ügye volt, gyakran természetesnek tűnt, hogy olyan embert keres, aki ismeri a döntéshozót. Ez nem minden esetben jelentett törvényteleniséget. A közbenjárás sokszor egyszerű informális segítségként működött.

Éppen ettől válik nehezzé a korrupció és a protekció történeti szétválasztása. Amit ma összeférhetetlenségnek vagy részrehajlásnak neveznénk, az a korban sokszor társadalmilag elfogadott gyakorlatnak számított. A modern, személytelen állam eszménye már létezett, de a helyi társadalom működése nem változott meg egyik napról a másikra.

Mikszáth különös érzékkel vette észre ezt az átmenetet. Szereplői gyakran nem azért követnek el valamilyen visszaélést, mert tudatosan törvényt akarnak sérteni. Egyszerűen úgy gondolják, hogy egy rokonnak segíteni természetes, egy régi barát kérését illik teljesíteni, egy jó család sarját pedig nem lehet ugyanúgy kezelni, mint egy ismeretlent.

Itt mutatkozik meg a társadalmi tőke valódi jelentősége. Akinek kapcsolatai vannak, annak több

lehetősége nyílik. Akinek nincsenek, az hiába rendelkezik formálisan ugyanazokkal a jogokkal, nehezebben jut hozzá az intézményekhez.

A vármegye tehát részben kapcsolatgazdaságként működött. Információ, ajánlás, rokonság és személyes tekintély folyamatosan mozgott benne. A formális pozíciók mögött informális rangsor is létezett.

Mikszáth számára ez azért volt kiváló irodalmi anyag, mert a hivatalos és informális rend közötti különbség rengeteg komikus helyzetet teremt. Valaki papíron nagy hatalmú, de valójában senki sem veszi komolyan. Másnak alig van hivatalos tisztsége, mégis mindenki hozzá fordul. Egy döntés látszólag jogi kérdés, közben egy régi sértés dönti el.

Az ilyen helyzetekből keletkezik a mikszáthi humor. Nem kell kitalálni abszurd intézményeket, mert maga a társadalmi működés teremti meg az abszurditást. A törvény és a szokás, a szabály és a kivétel, a hivatal és a rokonság állandóan egymásba ütközik.

A vármegyei élethez szorosan kapcsolódott a kaszinó és az úri társasági élet. A kaszinó nem szerencsejáték-termet jelentett a mai értelemben, hanem klubot. Itt találkoztak a helyi elit tagjai, újságot olvastak,

kártyáztak, politizáltak és beszélgettek.

Ez a közeg informális politikai térként is működött. A hivatalos döntések egy része előtt már eldőlhetett, ki kit támogat, kitől vár segítséget, milyen álláspontot foglal el. A társasági élet és a politika ezért alig választható el egymástól.

Mikszáth számára különösen fontos volt a beszélgetés kultúrája. Műveiben a politika gyakran nem nagy programokban jelenik meg, hanem mondatokban, félmondatokban és anekdotákban. Egy jól elmesélt történet többet árul el valakiről, mint egy hosszú beszéd.

A vármegye társadalmi közegében az ember hírneve szinte önálló politikai erő. Ha valakiről azt tartják, hogy megbízható, tekintélyes vagy jó családból származik, az megnyithat előtte ajtókat. Ha rossz híre van, ugyanazok az ajtók bezárulhatnak.

A nyilvánosság itt még félig személyes. Mindenki ismeri a történetet, de nem feltétlenül azért, mert újságban olvasta. A hírek beszélgetéseken, leveleken és személyes kapcsolatokon keresztül terjednek.

Ez a helyi közvélemény olyan erős lehetett, hogy gyakran hivatalos döntésekre is hatott. Egy tisztviselő

nemcsak a törvénynek és feletteseinek tartozott felelősséggel, hanem saját társadalmi közegének is. Ha elvesztette annak bizalmát, pozíciója megrendülhetett.

A dualizmus állama ezért egyszerre modernizálódott és maradt személyes. Egyre több jogszabály, hivatal és szakapparátus épült ki, de az emberek továbbra is személyeken keresztül érzékelték az államot.

A vármegye különösen jól láthatóvá teszi ezt az átmeneti állapotot. A rendi világ már nincs, de emléke és társadalmi hierarchiája még él. A modern polgári állam már működik, de intézményeit régi társadalmi elit tölti meg.

Mikszáth prózájának egyik titka, hogy nem próbálja ezt a kettősséget mesterségesen feloldani. Nem állítja, hogy a modernizáció minden régi formát elsöpör, és azt sem, hogy a vármegye változatlanul megőrzi a múltat. Inkább azt mutatja, hogy a kettő egymásba csúszik.

A vármegyei elit számára a politika sokszor családi üggyhöz hasonlított. Ugyanazok az emberek találkoztak a közgyűlésen, a kaszinóban, egy esküvőn vagy temetésen. Az ellenfelek is ismerték egymást, és a politikai konfliktus gyakran társadalmi kapcsolatokon keresztül folytatódott.

Ez a közelség enyhíthette is a konfliktusokat, de éppúgy elmélyíthette őket. Egy politikai vita könnyen régi családi sérelmeket mozgathatott meg, egy hivatali kinevezés pedig személyes sértésként hatott arra, akit kihagytak belőle.

A tisztség megszerzése ezért nem csak fizetést vagy munkát jelentett. Megerősítette a család társadalmi helyzetét. Egy szolgabírói, jegyzői vagy más vármegyei állás státust biztosított, és későbbi karrier alapja lehetett.

Ez különösen fontossá vált a birtokukat vesztő vagy elszegényedő nemesi családok számára. A hivatal új megélhetési formát kínált olyan embereknek, akik rangjukat meg akarták őrizni, de már nem tudtak pusztán földbirtokból élni.

A magyar dzsentri kialakulásának egyik fontos háttere éppen ez. A nemesi identitás nem tűnt el a rendi kiváltságok megszűnésével. A családok alkalmazkodtak, hivatalokat vállaltak, jogi, közigazgatási vagy politikai pályára léptek.

Mikszáth később kegyetlen pontossággal mutatta meg ennek a rétegnek gyengeségeit: könnyelműséget, rangkórságot, adósságot, munkától való idegenkedést és

politikai ügyeskedést. Ugyanakkor azt is értette, hogy alkalmazkodási kényszerről van szó. Egy társadalmi réteg próbál új helyet találni magának egy megváltozott országban.

A vármegye ebben az alkalmazkodásban menedéket nyújtott. A régi családi név itt továbbra is érték maradhatott. A társadalmi kapcsolatok öröklődhettek akkor is, ha a birtok már nem ugyanakkora.

Mikszáth ezért gyakran úgy ábrázolja a vármegyét, mint ahol a múlt tovább él a jelenben. A modernizáció halad, de helyi szinten a régi rangok még sokáig érvényesek.

A választási rendszer különösen alkalmas volt arra, hogy ezek a kapcsolatok politikai erővé váljanak. Mivel a választójog korlátozott volt, a választók köre viszonylag szűk maradt. Egy helyi elit számára ezért kezelhetőbb volt a választókerület társadalmi térképe, mint egy mai tömegdemokráciában.

Tudni lehetett, ki kinek az embere, melyik falu kit támogat, melyik családhoz hogyan lehet közeledni. A választási kampány emiatt erősen személyes volt.

A vármegyei tisztviselők és a választások kapcsolata különösen kényes kérdés. A közigazgatás hivatalosan nem lehetett volna egy párt egyszerű választási gépezete, a gyakorlatban azonban a helyi hatalom birtokosai sokféle módon befolyásolhatták a politikai folyamatokat.

Mikszáth ezt a világot belülről is megismerte, amikor maga is képviselő lett. Ez a tapasztalat később különösen értékesé tette parlamenti karcolatait. A választás számára nem elvont demokratikus procedúra volt, hanem személyek, helyi érdekek, társadalmi hierarchiák és kompromisszumok rendszere.

A vármegye és a parlament között ezért folytonosság volt. A helyi politikusok országos politikusokká válhattak, a parlamenti pártok pedig helyi hálózatokon keresztül működtek.

A dualizmus politikai rendszerét sokáig nem lehet megérteni, ha csak a budapesti parlamentet nézzük. A kormány stabilitásának egyik alapja a helyi politikai struktúrákban rejlett.

Ez különösen Tisza Kálmán hosszú kormányzásának idején vált nyilvánvalóvá. A Szabadelvű Párt országos fölénye nem pusztán parlamenti ügy volt. Helyi elitet,

közigazgatást és választási hálózatokat is jelentett.

A vármegye ezért egyszerre volt az állam része és saját világ. A központi kormány megpróbálta ellenőrizni, a helyi elit pedig megőrizni autonómiáját és befolyását.

Mikszáth humora gyakran ebből a kettősségből születik. A vármegyei úr egyszerre hivatkozik a törvényre és saját tekintélyére. A központi kormány egyszerre beszél modern államról és támaszkodik régi kapcsolatrendszerekre.

Ez a rendszer kívülről könnyen pusztá korrupciónak látszik. Történetileg azonban összetettebb volt. A helyi társadalomban a személyes bizalom olyan funkciót is betöltött, amelyet később professzionális intézmények vettek át.

Ha valaki ismerte az ügyintézőt, nem csupán előnyt keresett, hanem biztos akart lenni benne, hogy az ügyét valóban megértik és elintézik. A modern bürokrácia személytelensége akkor még nem feltétlenül jelentett nagyobb biztonságot az emberek számára.

A probléma természetesen ott kezdődött, ahol a személyes bizalom kiváltsággá vált. Akinek megfelelő kapcsolatainak voltak, gyorsabban juthatott előre, mint

mások. A formális egyenlőség mögött informális egyenlőtlenség maradt.

Mikszáth ezt ritkán nevezi meg ilyen fogalmakkal, de történetei újra és újra erről szólnak. Ki jut be egy ajtón, ki kap ajánlólevelet, kinek hisznek, kihez fordulhat segítségért?

A vármegye ilyen értelemben Mikszáth egész társadalomképének modellje. Szabályok és kapcsolatok egyszerre működtetik. A kérdés csak az, melyik erősebb.

A választ rendszerint nem lehet egyértelműen megadni. Van, amikor a törvény érvényesül, van, amikor a tekintély, és van, amikor a kettő kompromisszumot köt.

Mikszáth éppen ezeket a kompromisszumokat figyeli a legnagyobb érdeklődéssel. Számára a társadalom nem merev rendszer, hanem állandó alkudozás.

4. Nemesi név, üres pénztárca

A XIX. század második felének magyar társadalmában a nemesi cím még sokáig többet jelentett egyszerű családi emléknél. A rendi kiváltságok 1848 után megszűntek, az egykori nemesség azonban nem tűnt el egyik napról a másikra. Megmaradtak a nevek, a családi hagyományok, a kapcsolatok, a társadalmi tekintély és az a meggyőződés, hogy bizonyos életformák, hivatalok és házasságok jobban illenek egy régi családhoz, mint mások. Mikszáth világának egyik legfontosabb feszültsége éppen ebből fakad: a jogi rend gyorsabban változott meg, mint a társadalmi önkép.

A régi nemesi státus gazdasági alapja már a reformkorban sem volt mindenütt szilárd. A magyar nemesség nagyon különböző vagyoni helyzetű családokat foglalt magába. A leggazdagabb főúri családok hatalmas birtokokkal rendelkeztek, mellettük azonban sok olyan kis- és középnemesi família élt, amelynek földje alig biztosított stabil megélhetést. A családi név önmagában nem garantált vagyont, és a XIX. század folyamán egyre több birtokos került nehéz pénzügyi helyzetbe.

Az 1848-as átalakulás ezt a problémát nem teremtette meg, inkább láthatóbbá tette. A jobbágyszabadítás megszüntette a földesúri szolgáltatások jelentős részét, a korábbi rendi kiváltságok eltűntek, és a nemességnek egy olyan gazdaságban kellett boldogulnia, amely mindinkább pénzforgalomra, hitelre, piacra és teljesítményre épült. A birtok többé nem csupán társadalmi státust jelentett, hanem gazdasági vállalkozásként is működnie kellett.

Aki képes volt korszerűsíteni, hitelt felvenni, termelést átalakítani vagy új jövedelemforrásokat találni, alkalmazkodhatott az új viszonyokhoz. Mások azonban adósságba kerültek. A földbirtok megterhelhető volt, a családok váltókat írtak alá, kölcsönöket vettek fel, és egy rossz termés, öröklési osztozkodás vagy költséges életmód könnyen megrendíthette a gazdasági egyensúlyt.

Mikszáth későbbi dzsentri-alakjai nem a semmiből születtek. A társadalmi valóságban is létezett az a réteg, amely nemesi származását és úri életformáját meg akarta őrizni, miközben vagyonának jelentős részét elveszítette. Ezt a társadalmi csoportot szokás dzsentrinek nevezni, bár maga a fogalom sem teljesen egyértelmű, és a történeti szakirodalom különböző

módon használta.

A szó eredetileg angol társadalmi kategóriából került át a magyar nyelvbe, de nálunk saját jelentést kapott. nem csupán birtokos köznemest jelentett. A századfordulóra egyre inkább azt a réteget értették rajta, amely őrizte nemesi származásának tudatát és úri életformáját, miközben gazdasági ereje meggyengült, s ezért gyakran hivatalokból, katonai vagy politikai pályából próbált megélni.

A dzsentrí alakja a magyar irodalomban és közbeszédben később szinte önálló típussá vált. Könnyelmű, büszke, munkát kerülő, kártyázó, adósságot halmozó és rangjához ragaszkodó emberként jelenik meg. Ez a kép azonban részben irodalmi konstrukció. A valóságban sok egykori nemesi család tagjai alkalmazkodtak, tanultak, hivatalba léptek, jogászi, közigazgatási, katonai vagy más pályát választottak. A társadalmi réteg nem volt egységes.

Mikszáth különösen azért fontos forrás, mert egyszerre teremtette meg a dzsentrí irodalmi képét és mutatta meg annak belső logikáját. Nem pusztán kívülről gúnyolta ezeket az embereket. Ismerte a környezetet, amelyben a családi név, a rokonság és a társadalmi rang

valós értéket jelentett akkor is, amikor pénzben már alig lehetett kifejezni.

A családi név ebben a világban társadalmi tőke volt. Egy régi név ajtókat nyithatott, ajánlást jelenthetett, bizalmat kelthetett, vagy legalábbis elvárásokat támaszthatott. Aki ismert családból származott, könnyebben találhatott támogatókat, rokoni segítséget vagy politikai kapcsolatokat.

Ez azonban csapdát is jelentett. Minél erősebb volt a családi rang tudata, annál nehezebb lehetett elfogadni az anyagi hanyatlást. Egy olyan ember, aki magát társadalmi értelemben úrnak tekintette, nem minden munkát tartott magához méltónak. Az életforma fenntartása közben pedig könnyen többet költött, mint amennyit valójában megengedhetett magának.

A társadalmi presztízs és a gazdasági helyzet közötti különbség így állandó feszültséget teremtett. Az embernek úgy kellett élnie, ahogyan rangjához illik, miközben egyre kevesebb pénze volt erre. Ez a feszültség Mikszáthnál gyakran komikus, a valóságban azonban súlyos következményekkel járhatott.

A földbirtok elvesztése különösen fájdalmas volt. A birtok nem csupán vagyontárgyat jelentett, hanem

családi múltat, társadalmi státust és identitást. Ha egy család kénytelen volt eladni földjét, az sokszor többet jelentett gazdasági veszteségnél. A társadalmi önkép alapja rendült meg.

Ezért fordulhatott elő, hogy egy család a végsőig próbálta fenntartani látszólagos jólétét. A ház, a kocs, a szolgák, a társasági élet vagy a megfelelő ruházat nem pusztán luxus volt, hanem a státus látható jele. Ha ezek eltűntek, mindenki látta a hanyatlást.

Mikszáth világában emiatt különös jelentősége van a látszatnak. Nem elég úrnak lenni, annak is kell látszani. A társadalmi rang részben nyilvános szerep, amelyet újra és újra elő kell adni.

A kártya ennek a világnak egyik jellegzetes motívuma lett. Természetesen nem minden dzsentr, kártyázott végzetesen, de a játék az úri társasági élet része volt, és az irodalomban könnyen a könnyelműség jelképévé vált. Mikszáthnál a kártyaadósság gyakran azért fontos, mert egyetlen estén össze tudja sűríteni azt a problémát, amely egyébként évek alatt alakulna ki: rangos ember, kevés pénz, erős becsületkódex és rossz döntés találkoz,ik.

A becsület különösen érdekes kérdés. A modern gazdasági racionalitás azt kívánná, hogy az ember annyit költsön, amennyit megengedhet magának, és pénzügyi kötelezettségeit írásos szerződések szerint kezelje. Az úri becsület azonban más logikát is követett. Egy kártyaadósság például olykor erkölcsileg sürgetőbbnek tűnhetett, mint más tartozások.

Ez a különbség jól mutatja, hogy a társadalmi rend nem csak törvényekből és pénzügyi szabályokból áll. Vannak informális normák, amelyek ugyanolyan erősek lehetnek. Mikszáth éppen ezeknek a normáknak az ütközéséből teremti meg számos történetének feszültségét.

A tisztii pálya különösen vonzó volt az elszegényedő nemesi családok számára. A katonai szolgálat rangot, egyenruhát, társadalmi státust és olyan életformát kínált, amely összhangban állt az úri önképpel. Ugyanakkor költséges is lehetett, és a fiatal tisztek könnyen kerülhettek adósságba.

A hivatalnoki pálya hasonló szerepet töltött be. A közigazgatásban, bíróságokon, minisztériumokban és más állami intézményekben olyan állások nyíltak, amelyek biztos jövedelmet, társadalmi tekintélyt és

karrierlehetőséget kínáltak. A modern állam bővülése így részben felszívta azokat a rétegeket, amelyek a földbirtokból már nem tudtak megélni.

Ez azonban új függőséget is teremtett. Aki hivatalból élt, annak állásra, kinevezésre, előléptetésre volt szüksége. Ebben pedig a családi és politikai kapcsolatok továbbra is számítottak.

A dzsentrí társadalmi világ ezért szorosan összekapcsolódott a vármegyével. A helyi közigazgatás nem csupán hatalmi intézmény volt, hanem megélhetési terep is. Egy szolgabírói vagy más vármegyei állás stabilizálhatta egy család helyzetét.

Az állás megszerzéséhez ugyanakkor gyakran kellett támogatás. Ajánlás, rokoni kapcsolat, politikai lojalitás vagy helyi tekintély mind szerepet játszhatott.

Mikszáth későbbi történeteiben éppen ezért a hivatal nem pusztán munka. Olyan erőforrás, amely körül családi stratégiák épülnek.

A házasság ugyanilyen stratégiai jelentőségű lehetett. Egy régi nevű, de elszegényedett család számára vagyonos házastárs megszerzése életmentő megoldást jelenthetett. A másik oldalon egy újonnan

meggazdagodott polgári család számára egy nemesi kapcsolat társadalmi rangot és presztízst kínálhatott.

Ebből a találkozásból születik meg a Noszty-regény egyik alapkonfliktusa. A régi név és az új pénz egymásra talál, mert mindkét félnek van valami, amire a másiknak szüksége lehet.

A házasság persze nem csupán gazdasági tranzakció volt. Személyes érzelmek, családi elvárások, társadalmi normák és vagyoni érdekek egyszerre alakították. Mikszáth különösen érzékenyen mutatja meg, mennyire nehéz ezeket szétválasztani.

Az egyik szereplő őszintén szerelmes lehet, miközben családja pénzügyi megoldást lát ugyanabban a kapcsolatban. A másik fél társadalmi emelkedést remélhet, miközben személyes boldogságot is keres.

Ez teszi a dzsentrí világát különösen alkalmas irodalmi közeggé. A társadalmi szerepek és a személyes érzések folyamatosan keverednek.

A modern kapitalista gazdaság közben új társadalmi szereplőket emelt fel. Vállalkozók, kereskedők, bankárok, iparosok és más polgári foglalkozású emberek jelentős vagyonra tehettek szert. A pénz új hatalmi formává vált.

A régi társadalmi elit számára ez kihívást jelentett. A vagyon többé nem feltétlenül kötődött földbirtokhoz vagy régi családi névhez. Valaki úgy lehetett gazdag, hogy nem tartozott a hagyományos úri világhoz.

Ez a társadalmi változás gyakran kölcsönös bizalmatlanságot szült. A régi nemesség egy része lenézhetette az új gazdagokat, az új polgári réteg pedig irracionálisnak láthatta azokat, akik rangjukhoz ragaszkodtak, miközben gazdaságilag hanyatlottak.

Mikszáth humora ebből is sokat merít. A két világ találkozása tele van félreértéssel. Az egyik fél pénzben gondolkodik, a másik névben és presztízsből, de valójában mindkettő érti a másik értékrendjét, ha érdeke úgy kívánja.

A dzsentri nem pusztán gazdasági kategória volt, hanem kulturális magatartás is. Beszédmód, társasági viselkedés, öltözködés, vendéglátás, becsületfelfogás és politikai stílus tartozott hozzá.

Ezért történhetett meg, hogy valaki anyagilag már nem birtokosként élt, mégis ugyanannak a társadalmi világnak a tagja maradt. A társadalmi identitás hosszabb életű lehetett, mint az azt létrehozó gazdasági szerkezet.

A századfordulóra a dzsentryi alakja politikai jelentést is kapott. A közigazgatásban és politikában jelen lévő egykori nemesi családok tagjait sokan az ország vezető rétegének fontos részének tekintették, mások viszont éppen bennük látták a modernizáció akadályát.

A kortárs kritikák gyakran vádolták ezt a réteget munkakerüléssel, felelőtlenséggel, protekcionizmussal és túlzott politikai befolyással. Ezek a bírálatok később erősen hatottak arra is, hogyan olvasták Mikszáth műveit.

A probléma az, hogy az irodalmi típus könnyen visszahat a történeti emlékezetre. Ha valaki sok Mikszáthot olvas, könnyen úgy képzelheti, hogy a magyar dzsentryi egésze Noszty Ferihez hasonlított. Ez természetesen nem igaz.

A regényalakok sűrítik a jelenségeket. Olyan tulajdonságokat kapnak, amelyek egy társadalmi problémát különösen láthatóvá tesznek.

Mikszáth maga sem feltétlenül ítéli meg egyformán minden dzsentryi alakját. Vannak közöttük szerethető, esendő, tisztességes vagy egyszerűen komikus figurák is.

Ez azért fontos, mert az író nem osztályelméletet ír. Embereket figyel.

A dzscentri világában az egyik legfontosabb emberi kérdés a méltóság megőrzése. Mit tesz valaki akkor, ha családja generációk óta ugyanahhoz a társadalmi réteghez tartozik, de ő már nem képes ugyanúgy élni?

Elfogadja a változást, vagy megpróbálja fenntartani a látszatot? Munkát vállal, vagy rangon alulinak tartja? Eladja a birtokot, vagy újabb hitelt vesz fel?

A különböző válaszok különböző életutakat eredményeztek. Nem mindenki bukott el.

Sokan sikeresen alkalmazkodtak. Jogászok, hivatalnokok, katonatisztek, értelmiségiek és politikusok kerültek ki ebből a körből. A társadalmi folytonosság részben éppen azért maradt erős, mert az egykori nemesi családok tagjai új intézményekben találtak helyet maguknak. A modern magyar állam így paradox módon részben azoknak biztosított új pályát, akiknek régi rendi pozícióját felszámolta.

Ez a paradoxon Mikszáth világában is jelen van. A régi nemes panaszkodik az új időkre, miközben maga is az új állam hivatalából él. A múlt és jelen ezért nem különül el

tisztán.

A dzscentri egyik legfontosabb erőforrása a kapcsolatrendszer maradt. A családtagok, ismerősök, régi iskolatársak és politikai szövetségesek segíthettek álláshoz vagy más lehetőséghez jutni.

A protekció nem feltétlenül jelentette azt, hogy teljesen alkalmatlan ember kapott állást. Sokszor inkább azt döntötte el, hogy több alkalmas jelölt közül ki jut előre. Ettől azonban a rendszer továbbra is előnyben részesítette azt, aki megfelelő társadalmi hálózattal rendelkezett.

A társadalmi mobilitás ezért nem volt egyformán nyitott mindenki számára. A polgári állam jogilag egyenlőbb világot teremtett, de a régi kapcsolatok továbbra is működtek.

Mikszáth számára ez állandó ironikus lehetőség. A modern intézményrendszer mögött újra és újra feltűnik a régi ismeretség.

A dzscentri társasági életének másik fontos színtere a kaszinó és a klub volt. Itt nemcsak kártyáztak és szórakoztak. Információk cserélődtek, politikai vélemények alakultak, kapcsolatok születtek. A társasági

élet tehát közvetve gazdasági és politikai erőforrást is jelentett. Aki nem tudott részt venni ebben a világban, az könnyen kimaradt olyan informális döntésekből, amelyek később hivatalos formát öltöttek.

A megfelelő társadalmi jelenlét viszont pénzbe került. Ruházat, vendéglátás, utazás, szórakozás mind kiadást jelentett. Az elszegényedő család így különös körforgásba kerülhetett: azért kellett fenntartania költséges társasági életét, mert kapcsolataiból remélt megélhetést és pozíciót, miközben éppen ez az életforma növelte anyagi nehézségeit. A látszat fenntartása emiatt racionálisnak is tűnhetett, még ha hosszú távon pusztító volt.

Mikszáth figurái gyakran ebben a csapdában élnek. Nem azért költenek feltétlenül, mert nem tudják, hogy nincs pénzük. Hanem azért, mert úgy érzik, ha megszűnnek úgy élni, ahogy társadalmi helyzetük megköveteli, elveszítik azt az egyetlen erőforrást is, ami még megmaradt: a rangot. A társadalmi szerep így gazdasági befektetéssé válik.

Ebbe illeszkedik a katonatiszti karrier is. Az egyenruha presztízst adott, a tiszti életforma azonban költséges lehetett. A fiatal tiszt könnyen kerülhetett

olyan helyzetbe, ahol családjának kellett finanszíroznia társadalmi státusát. Ha a család nem rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel, az adósság gyorsan felhalmozódhatott. A kártyaadósság és más tartozások ezért különösen veszélyesek voltak, mert a tisztí becsület fogalma társadalmi kényszert teremtett a rendezésükre.

Ez a háttér különösen fontos Noszty Feri történetének megértéséhez. A regény elején az adósság nem egyszerű jellemhiba, hanem egész társadalmi rendszer sűrített megjelenése.

Egy fiatalember olyan életet él, amely rangjához illik, de anyagi lehetőségei nem fedezik. Ha bajba kerül, családja nem feltétlenül azt kérdezi, hogyan lehet teljesen új életet kezdeni, hanem azt, hogyan lehet a régi társadalmi helyzetet megmenteni. Itt lép be a házasság mint stratégia. A vagyonos polgár lánya olyan megoldást kínálhat, amely egyszerre rendez az adósságokat és őrzi meg a családi rangot. A regény ettől sokkal több lesz egyszerű szerelmi történetnél.

Mikszáth azért tudja különösen pontosan megmutatni ezt a helyzetet, mert nem áll egyik társadalmi oldal mellé sem. A régi nemesi világ nevetségességét ugyanúgy látja, mint az új pénz önbizalmát.

A vagyonos polgár sem feltétlenül erkölcsileg magasabbrendű szereplő attól, hogy gazdaságilag sikeresebb. Neki is vannak ambíciói, hiúsága és társadalmi vágyai. A konfliktus ereje abból fakad, hogy mindkét világ részben racionális. A régi családnak valóban szüksége van pénzre, a vagyonos polgár számára pedig valóban jelenthet valamit a társadalmi elfogadottság. A probléma ott kezdődik, amikor az emberi kapcsolatot eszközzé változtatják.

Mikszáth ennek erkölcsi következményeit vizsgálja majd Tóth Mari történetében. A dzsenti társadalmi helyzetét ugyanakkor nem szabad kizárólag erkölcsi bukásként értelmezni. Sok család objektív gazdasági folyamatok következtében veszítette el korábbi helyzetét. A mezőgazdasági árak változása, a hitelviszonyok, öröklés, birtokaprózódás és a modernizáció költségei egyaránt szerepet játszhattak. Az sem volt könnyű, hogy a földbirtokos társadalomnak olyan gazdasági versenyhez kellett alkalmazkodnia, amelyben a hagyományos tekintély már nem jelentett automatikus előnyt.

A modern piac közömbös volt a családfa iránt. Ha valaki rosszul gazdálkodott, a régi név nem fizette ki a kamatot.

Ez a felismerés talán az egyik legkeményebb változás volt a XIX. század magyar elitje számára. A társadalmi rendben ugyanis továbbra is számított a származás, a gazdaságban viszont egyre kevésbé. Mikszáth egész életművének egyik alapvető konfliktusa ebből a kettősségből származik. A régi név még mindig képes ajtókat nyitni, de már nem képes önmagában fenntartani az életformát.

A pénz pedig képes megvásárolni szinte mindent, de társadalmi elfogadottságot nem mindig azonnal. Ebből a két hiányból születik a kölcsönös érdekeltség. Az egyiknek pénze van, a másiknak neve.

A századforduló magyar társadalmának számos házasságában természetesen nem ilyen nyers formában jelent meg ez a csere. Mégis létezett az a jelenség, hogy különböző társadalmi erőforrások találkoztak egy családi kapcsolatban. A házasság gazdasági következményeit a korabeli emberek nagyon is értették. A hozomány, örökség és vagyon nem szégyellnivaló mellékkörülmény volt, hanem a családi stratégia természetes része. A romantikus szerelem eszménye eközben egyre erősebben jelen volt az irodalomban és a polgári kultúrában.

A két logika ezért gyakran összeütközött. Mikszáth különös érzékkel mutatja meg, milyen könnyen beszélnek szereplői szerelemről akkor is, amikor a háttérben pénzügyi számítás folyik. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy érzelmeik hamisak. Az ember képes egyszerre szeretni és számítani. Éppen ettől lesznek a figurák meggyőzőbbek.

A dzsentrí irodalmi képe később annyira erőssé vált, hogy hajlamosak vagyunk a korszak egész köznemesi világát hanyatlásként látni. Ez azonban félrevezető.

A társadalmi alkalmazkodásnak sok sikeres példája volt. A régi elit jelentős része beilleszkedett az új államba, új szakmai tudást szerzett, és továbbra is fontos szerepet játszott a politikában, közigazgatásban és kultúrában. A probléma inkább az volt, hogy az új gazdasági és társadalmi feltételek nem mindenkit érintettek egyformán.

Azok, akik képesek voltak alkalmazkodni, fennmaradtak. Akik viszont pusztán a régi rangot próbálták fenntartani, könnyen lecsúsztak. Mikszáth természetesen utóbbiakban találta meg a legerősebb irodalmi anyagot. A sikeres hivatalnokból nehezebb tragikomikus hőst faragni, mint abból az úrból, aki úgy

viselkedik, mintha minden a régi volna, miközben már a bútorai is hitelező tulajdonában vannak. A humor itt azonban ismét nem egyszerű kegyetlenség.

Mikszáth gyakran érezteti, hogy ezek az emberek saját múltjuk foglyai. Olyan szabályokat követnek, amelyek valaha működtek, de közben megváltozott körülöttük a világ.

Ezért nem pusztán ostobák. Történelmileg elavult magatartást őriznek. A komikum abból fakad, hogy ezt nem mindig veszik észre. A tragikum pedig abból, hogy mire észreveszik, gyakran késő. A magyar dzsenteri irodalmi alakja ezért valójában az alkalmazkodás kudarcának figurája.

A régi társadalmi tőke még elég erős ahhoz, hogy késleltesse a bukást, de már nem elég ahhoz, hogy megakadályozza. Ez a késleltetés különösen érdekes Mikszáth számára. A család még meghívást kap, még ismerik a nevét, még van rokona a hivatalban, még tud kölcsönt kérni, még talál valakit, aki segít. A rendszer újra és újra megmenti. Éppen emiatt a szereplőknek nem kell azonnal szembenézniük helyzetükkel.

A kapcsolatok mintegy kipárnázzák a hanyatlást. Ez a társadalmi mechanizmus a Noszty család történetében is

döntő lesz.

A család nem teljesen elszigetelt, ezért képes stratégiát építeni. Van neve, kapcsolata, társadalmi rutinja. Csak pénze nincs. A probléma megoldása ezért nem a munka vagy a gazdasági újrakezdés felől fogalmazódik meg, hanem társadalmi műveletként. Meg kell szerezni valakit, akinek pénze van.

A vagyon itt nem önmagáért fontos, hanem azért, mert visszaállíthatja a régi életforma működőképességét. Ebben rejlik a Noszty-történet társadalmi radikalizmusa. Nem egy rossz fiatalember történetét látjuk, hanem egy családot, amely saját világának szabályai szerint teljesen logikus stratégiát követ. A módszer erkölcsileg kifogásolható, de társadalmilag érthető.

Mikszáth ettől válik igazán veszélyes megfigyelővé. Nem elégszik meg azzal, hogy rossz embereket mutasson. Megmutatja azt a rendszert is, amelyben rossz döntéseik értelmesnek tűnnek. A dzsenti kérdés ezért jóval több az elszegényedett nemesség történeténél. Arról szól, hogyan él tovább egy társadalmi rend saját gazdasági alapjának meggyengülése után.

Meddig őrizhető meg a rang? Meddig ér valamit egy név? Milyen intézmények segítenek fenntartani? És mi

történik akkor, amikor a társadalmi látszat végül
találkozik a pénzügyi valósággal?

HÁTTÉRGYÁR

5. A Nosztyak - Egy család gazdasági modellje

A Noszty fiú esete Tóth Marival azért különösen fontos Mikszáth életművében, mert benne szinte minden egyszerre jelenik meg abból, amit a dzscentri társadalmi helyzetéről tudni lehet. Van régi családi név, presztízs, katonatiszti pálya, adósság, politikai és rokoni kapcsolat, házassági stratégia, valamint egy olyan vagyon, amely kívülről érkezik ebbe a világba. A regény ezért több egyszerű társadalmi szatíránál. Azt mutatja meg, hogyan próbál egy hanyatló család alkalmazkodni úgy az új gazdasági viszonyokhoz, hogy közben a saját társadalmi önképét ne kelljen feladnia.

Noszty Feri pályája már induláskor sokat elárul erről a közegről. A fiatalember katonatiszt, vagyis olyan életformát követ, amely megfelel a család rangjának és hagyományainak, ugyanakkor pénzbe kerül. A tiszti lét nem pusztán fizetést jelentett. Megfelelő öltözetet, társasági jelenlétet, vendéglátást, utazást, szórakozást és olyan magatartást kívánt, amelynek fenntartása jóval többbe kerülhetett annál, mint amit egy szerény jövedelmű család könnyedén finanszírozni tudott. A társadalmi helyzethez tartozó kiadások ezért nem

mellékesek a regényben, hanem a cselekmény alapját adják.

Feri adóssága ebből a világból nő ki. nem csupán egy felelőtlen ember sokadik hibája, hanem annak a társadalmi rendszernek az eredménye, amelyben egy fiatalembernek úgy kell viselkednie, mintha anyagilag biztos helyzetben volna, miközben valójában nincs meg hozzá a szükséges háttér. Az adósság természetesen személyes felelőtlenséget is jelent, de Mikszáth világában ritkán lehet teljesen elválasztani az egyéni hibát attól a közegtől, amely létrehozta.

A család reakciója még többet mond. Nem az merül fel elsőként, hogy Feri életmódját gyökeresen meg kell változtatni, munkát kell vállalnia, vagy végleg le kell mondania a társadalmi szerepről, amelyet addig betöltött. A probléma megoldása inkább abban áll, hogyan lehet megőrizni a rangot, rendezni a tartozást és újra biztosítani a család helyzetét. A logika tehát nem az alkalmazkodás radikális formája, hanem a régi életmód megmentése.

Ebben a rendszerben a házasság nem pusztán érzelmi kérdés. Egy megfelelő vagyonú házastárs az egész család gazdasági helyzetét megváltoztathatja. Ha a vagyonhoz

társadalmi emelkedés iránti vágy is kapcsolódik, akkor a két oldal érdekei akár találkozhatnak is. A régi családnak pénzre van szüksége, az új gazdag család számára pedig vonzó lehet a régi név és az úri világ közelsége.

Mikszáth különös ereje abban rejlik, hogy ezt a kapcsolatot nem pusztán számításaként ábrázolja. A szereplőknek érzelmeik is vannak, sőt némelyikük számára ezek valódiak. Ettől lesz a történet társadalmilag hitelesebb. A családi stratégia nem zárja ki a szerelmet, ahogy a szerelem sem semmisíti meg a pénzügyi szempontokat. A két rendszer egyszerre működik.

A Noszty család számára Tóth Mihály vagyona nem valamiféle távoli absztrakció. Konkrét megoldást jelent. A család pénzügyi problémáját olyan erőforrással lehet rendezni, amely kívül esik a régi nemesi világon. Ez már önmagában is jelzi, hogy a társadalmi hatalom szerkezete megváltozott. A pénz új szereplőket emelt fel, és a régi elit kénytelen volt alkalmazkodni hozzájuk.

A regény egyik legfontosabb társadalmi felismerése ezért az, hogy a régi rang önmagában már nem elég. Megőrzi ugyan presztízsét, de gazdasági alap nélkül sebezhetővé válik. A család neve ajtókat nyit, de

adósságot nem törleszt. A társadalmi kapcsolatok segíthetnek, de nem teremtenek automatikusan készpénzt.

Tóth Mihály alakja ezzel szemben az új gazdasági világ egyik képviselője. A vagyona nem örökölt arisztokrata háttérből származik, hanem modern polgári sikerből. Ez alapvetően különbözik a Noszty család helyzetétől. Tóth Mihály számára a pénz nemcsak társadalmi státus jelképe, hanem saját teljesítményének bizonyítéka is. Ezért másképp tekint a vagyonra, mint azok, akik természetesnek veszik az öröklött rangot.

A két család közötti különbség így nem pusztán gazdasági. Két eltérő önkép találkozik. Az egyik oldalon a régi név, a hagyomány és a társadalmi tekintély áll, a másikon az anyagi siker, a teljesítmény és a modern polgári önbizalom. A konfliktus akkor válik igazán élessé, amikor kiderül, hogy egyik oldal sem tudja teljesen figyelmen kívül hagyni a másikat.

A Nosztyak számára a pénz nélkülözhetetlen, Tóth Mihály számára pedig a társadalmi elismerés kérdése nem közömbös. Ez a kölcsönös függés sokkal finomabb annál, mint hogy egyszerűen régi nemességet és új polgárságot állítsunk szembe. Mikszáth azt mutatja meg,

hogy az átalakuló társadalomban a különböző csoportok folyamatosan egymás erőforrásaira szorulnak.

A családi stratégia ezért különösen fontos fogalom. A Nosztyak nem egyetlen ember hibáját próbálják eltakarni. A család egészének érdekei mozognak. A fiatal Feri személyes életéből családi ügy lesz, mert társadalmi helyzete és házassága az egész família jövőjére hatással lehet.

Ez a működés korántsem volt ismeretlen a XIX. századi társadalomban. A házasság sok családban vagyon, öröklés, státus és társadalmi kapcsolatok szempontjából is jelentős döntés volt. Különösen olyan rétegekben, ahol a családi vagyon és név hosszabb távú fennmaradása állandó kérdést jelentett.

A mai olvasó számára könnyű volna ezt pusztán cinizmusként értelmezni. A korabeli társadalmi logikában azonban a család gazdasági stabilitása erkölcsi kötelességgént is megjelenhetett. A szülő vagy rokon úgy gondolhatta, hogy nem saját hasznát keresi, hanem a család jövőjét biztosítja.

Éppen ettől válik veszélyessé a rendszer. Ha a családi érdek erkölcsi kötelezettséggént jelenik meg, akkor könnyen háttérbe szorulhat az egyén szabadsága. A

házasság már nem két ember döntése, hanem több szereplő által alakított társadalmi ügy.

Tóth Mari ezért kulcsszereplő. Ő az a pont, ahol a társadalmi számítás és az emberi autonómia összeütközik. A történet tétje nem csupán az, hogy sikerül-e egy házasság, hanem az, hogy egy ember képes-e megőrizni saját döntési szabadságát egy olyan rendszerben, ahol körülötte mindenki valamilyen társadalmi érdeket képvisel.

Mikszáth különösen élesen érzékeli, hogy a vagyonos nő egyszerre lehet erős és kiszolgáltatott. Anyagi helyzete miatt sokan érdekeltek benne, ugyanakkor éppen ez teszi őt célponttá. A pénz növeli mozgásterét, de egyben felerősíti a körülötte zajló számításokat.

Ez a kettősség a regény egyik legmodernebb vonása. A gazdasági függetlenség önmagában nem biztosít teljes személyes szabadságot, ha a társadalmi környezet folyamatosan megpróbálja befolyásolni a döntést.

A Noszty család módszere ezért nem egyszerű házasságközvetítés. Tudatosan felépített társadalmi művelet. Információkat gyűjtenek, alkalmakat teremtenek, ismeretségeket használnak, és olyan helyzeteket hoznak létre, amelyekben a kapcsolat

természetesnek tűnhet.

Ez a működés nagyon hasonlít ahhoz a kapcsolati logikához, amelyet a vármegye kapcsán már láttunk. A társadalmi hálózat itt is erőforrás. A megfelelő ember ismerete, egy közös rokon, egy vendégség vagy ajánlás mind olyan eszköz, amelyet a család stratégiai célra használhat.

A regény ebből a szempontból a protekció magánéleti változatát is megmutatja. Ahogyan egy hivatalhoz kapcsolat vezethet, úgy egy házassági lehetőséghez is. A társadalom személyes hálózatok révén működik.

Ezért különösen fontos, hogy a Nosztyak viselkedését ne pusztán erkölcsi kategóriákban vizsgáljuk. Természetesen manipulálnak, számítanak és kihasználják a kapcsolataikat, de ezt olyan társadalmi közegben teszik, ahol a kapcsolati stratégia általánosan elfogadott működésmód.

A különbség inkább a mértékben és a célban rejlik. A személyes ismeretség használata önmagában nem rendkívüli, de ha egy másik ember életének irányítására szolgál, már komoly erkölcsi problémává válik.

Mikszáth humora itt sötétebb, mint sok korábbi művében. A családi ügyeskedés sokszor mulatságos, de következményei komolyak. A nevetséges társadalmi szerepjáték mögött egy ember jövője forog kockán.

Noszty Feri alakja ebben a rendszerben különösen érdekes. Könnyű volna őt egyszerűen romlott fiatalembernek tekinteni. Mikszáth azonban ennél összetettebb figurát rajzol. Feri tud élni a társadalmi helyzetével, érti a szerepjáték szabályait, és valószínűleg maga is természetesnek érzi, hogy az élet bizonyos dolgai kapcsolatokon és megjelenésen múlnak.

Ez nem menti fel, de segít megérteni. A társadalmi környezet megtanította arra, hogy a rang és modor valódi erőforrás. Nem feltétlenül látja szükségét annak, hogy teljesen új életmodellt keressen.

A fiatalember egyik legfontosabb tulajdonsága ezért nem csupán a könnyelműség, hanem az alkalmazkodás hiánya. Olyan szabályok szerint akar sikeres lenni, amelyek már egyre kevésbé működnek gazdasági háttér nélkül.

A Noszty család egésze ugyanezt teszi. Nem mond le régi identitásáról, hanem megpróbálja az új gazdasági erőforrásokat saját rendszerébe beépíteni.

Ez a stratégia rövid távon logikus. Ha sikerül gazdag házasságot kötni, a család anyagi helyzete rendeződhet, miközben társadalmi rangja változatlan marad.

Hosszú távon azonban ez nem oldja meg az alapvető problémát: a család nem hoz létre új, önálló gazdasági alapot. A régi struktúrát külső pénzzel próbálja életben tartani.

Ez a különbség fontos. A valódi alkalmazkodás azt jelentené, hogy új foglalkozás, vállalkozás vagy más megélhetési forma jön létre. A Noszty-stratégia ehelyett a múlt folytatásának finanszírozását keresi.

A regény ezért társadalmi értelemben a késleltetett alkalmazkodás története. A család még képes mozgósítani nevét és kapcsolatait, de már nem képes önmagában fenntartani életformáját.

Mikszáth élesen érzékeli, hogy a társadalmi rang még ekkor sem értéktelen. Éppen ellenkezőleg: azért lehet vele gazdasági előnyt szerezni, mert mások számára is jelent valamit. Ha a régi nemesi név teljesen elvesztette volna értékét, Tóth Mihály vagy más vagyonos polgár számára sem lenne különösebb jelentősége a kapcsolatnak.

A társadalmi átalakulás tehát nem egyenes vonalú. Az új pénz felemelkedik, a régi rang gyengül, de hosszú ideig egymás mellett léteznek és kölcsönösen alakítják egymást. A Noszty-regény ennek az átmenetnek egyik legpontosabb irodalmi dokumentuma.

A család gazdasági modellje lényegében három erőforrást kapcsol össze: nevet, kapcsolatot és külső vagyont. A név legitimálja társadalmi helyzetüket, a kapcsolatok lehetővé teszik a stratégia végrehajtását, a külső vagyon pedig pénzügyi megoldást jelentene.

A modell addig működik, amíg mindhárom elem elérhető. Ha a társadalmi rang elveszíti értékét, a név már nem használható. Ha a kapcsolatok megszakadnak, a stratégia végrehajtása nehezebbé válik. Ha pedig nincs megszerezhető vagyon, a család kénytelen szembenézni saját gazdasági helyzetével.

A regényben ezért Tóth Mari nem csupán szerelmi célpont. Gazdasági kulcsszereplő.

Ez kemény megfogalmazás, de éppen Mikszáth mutatja meg, milyen könnyen válhat egy ember társadalmi funkcióvá mások szemében. A család számára Mari egyszerre fiatal nő és megoldás. Az emberi tragédia ott kezdődik, amikor a második szerep elnyomja az elsőt.

Tóth Mihály szemszögéből ugyanez a folyamat másképp néz ki. Számára lánya vagyona olyan érték, amelyet védeni kell azoktól, akik csupán pénzügyi lehetőséget látnak benne.

Ezért a konfliktus nem pusztán két család presztízsharca. Két eltérő gazdasági és erkölcsi felfogás ütközik. Tóth Mihály modern polgári logikája abból indul ki, hogy a vagyon munkával és teljesítménnyel jött létre, ezért nem természetes, hogy valaki pusztán társadalmi rang alapján részesedjen belőle. A Nosztyak világában ezzel szemben a társadalmi rang maga is erőforrás, ezért teljesen más módon érzékelik az értékeket.

Ez a különbség generációs és kulturális feszültséget is hordoz. A régi elit számára a név és kapcsolatrendszer ugyanolyan valós érték lehet, mint más számára a pénz. A modern gazdaság azonban egyre kevésbé teszi lehetővé, hogy a kettőt egyenértékűként kezeljék. Mikszáth nem mondja ki ezt közgazdasági nyelven, de a regény cselekménye folyamatosan erről beszél.

A családi stratégia ráadásul kollektív felelősséget is teremt. Feri személyes döntései mögött ott áll a família, amely támogatja, irányítja vagy legalábbis elfogadja a tervet.

Ez ismét fontos különbség a modern individualista szemlélethez képest. A család nem pusztán magánérzelmeinek közössége, hanem társadalmi és gazdasági egység. Egy tag sikere vagy bukása az egész család helyzetére hatással lehet. A jó házasság ezért családi befektetés, a rossz házasság pedig társadalmi és vagyoni kockázat.

Tóth Mari számára viszont ugyanennek a rendszernek másik oldala látható. Ha saját döntése szembekerül a családi és társadalmi elvárásokkal, azonnal világossá válik, milyen szűk lehet az egyéni mozgástér. Mikszáth itt különösen modern kérdést tesz fel: kinek van joga rendelkezni valakinek az életéről?

A családnak, amely a vagyont és nevet őrzi? A társadalomnak, amely elvárásokat támaszt? Vagy magának az egyénnek?

A regény ereje abból fakad, hogy a válasz nem egyszerű. Az egyéni szabadság eszménye már erős, de a társadalmi struktúrák még nem minden esetben alkalmazkodtak hozzá. Mari döntési szabadsága ezért folyamatosan társadalmi nyomás alatt áll.

A Noszty család nem nyílt kényszert alkalmaz, hanem helyzeteket teremt. Ez sokkal finomabb és gyakran

hatékonyabb. Az ember úgy érezheti, hogy saját döntést hoz, miközben környezetét mások előre alakították. Ez a társadalmi manipuláció egyik legfontosabb formája a regényben.

A kérdés ezért nem pusztán az, hogy Feri őszintén szereti-e Marit. Még ha bizonyos érzelmek valódiak is, a kapcsolat körülményei eleve érdekekkel terheltek.

Mikszáth ezzel az érzelmek hitelességének problémáját is felveti. Lehet-e teljesen őszinte egy szerelem, ha egyik fél számára a kapcsolat gazdasági megoldást is jelent?

A válasz valószínűleg nem egyszerű igen vagy nem. Az emberi motivációk ritkán ilyen tiszták.

Éppen ez teszi a regényt erőssé. A számítás és érzelem keveredik.

A Nosztyak nem feltétlenül ülnek minden este egy asztal köré, hogy hideg gazdasági tervet készítsenek. Sok lépésük kulturálisan természetesnek tűnik számukra.

Ez mutatja meg igazán a társadalmi rendszer erejét. A normák akkor működnek a leghatékonyabban, ha az emberek nem érzik őket külső kényszernek. A rang, becsület, házasság és családi kötelesség fogalmai

belülről irányítják a döntéseket.

A Noszty család ezért nem csupán kihasznál egy rendszert. Maga is annak foglya. Ha valóban teljesen szabad volna saját hagyományaitól, Feri akár teljesen más életet is választhatna. A család azonban azért ragaszkodik a társadalmi pozícióhoz, mert azonosságának része. A régi név feladása saját múltjuk feladásának tűnne.

Ez a kulturális tényező magyarázza, miért lehet egy gazdaságilag irracionális stratégia társadalmilag következetes. Mikszáth ezért nem csak azt mutatja meg, hogyan lesz egy fiatal nőből vagyonforrás, hanem azt is, hogyan lesz egy régi családból saját történetének foglya. Az egész regényben ott húzódik a kérdés, hogy a modernizáció meddig képes megváltoztatni az emberi viselkedést. Megváltozik a gazdaság, megváltoznak a jogi intézmények, új vagyonok keletkeznek, de az emberek továbbra is régi státuskódok szerint gondolkodnak. A Nosztyak világa ezért átmeneti világ.

Már kapitalista gazdaságban élnek, de nem teljesen kapitalista logika szerint gondolkodnak. Már polgári jogrend veszi körül őket, de társadalmi kapcsolataikat részben rendies reflexek alakítják. Már pénzre van

szükségük, de a pénzt nem önálló gazdasági teljesítménnyel akarják megszerezni. Ez a köztes állapot adja a regény különleges társadalomtörténeti értékét. A történet egyik legfontosabb tanulsága, hogy a társadalmi változás nem akkor fejeződik be, amikor megváltozik a törvény.

1848 megszüntette a rendi kiváltságokat, de a nemesi rang társadalmi jelentése még évtizedekkel később is erős maradt. A piacgazdaság terjedése sem szüntette meg azonnal a régi státuszokat. A két rendszer hosszú ideig együtt működött. Mikszáth éppen ennek az együttélésnek az egyik legjobb krónikása.

A Noszty-regényben ezért a pénz és rang nem egymást kizáró értékek. A társadalom éppen azon dolgozik, hogy valamilyen módon összekapcsolja őket. A házasság ennek egyik leghatékonyabb eszköze. Az ilyen kapcsolat képes lehetett a vagyon és presztízs összeolvasztására. De csak akkor, ha az érintett emberek is elfogadják ezt.

Tóth Mari ellenállása ezért nem pusztán személyes döntés. A társadalmi modell működését zavarja meg. Ha a vagyon birtokosa nem hajlandó elfogadni a régi rang logikáját, a stratégia összeomolhat. Ez mutatja meg, hogy a modernizáció legfontosabb változása talán nem is

kizárólag gazdasági, hanem az egyéni döntés súlyának növekedése. A vagyon többé nem teljesen a család kollektív erőforrása, hanem személyhez is kötődhet.

A házasság pedig egyre kevésbé kezelhető kizárólag családi szerződésként. Mikszáth története éppen azon a ponton játszódik, ahol ez a változás már érzékelhető, de még korántsem teljes. Ezért olyan erős a konfliktus. Minden szereplő részben más korszak szabályai szerint gondolkodik. A Noszty család még erősen támaszkodik a hagyományos társadalmi stratégiára.

Tóth Mihály már a polgári teljesítmény és vagyon önállóságát képviseli. Mari pedig saját személyes szabadságát próbálja érvényesíteni. A három logika ugyanabban a történetben ütközik. A regény így valójában nem két társadalmi osztály harca, hanem háromféle értékrend találkozása. Régi rang, új pénz és egyéni autonómia.

Ez a hármasság teszi lehetővé, hogy a történet jóval túlmutasson saját korán. Mikszáth azonban mégsem általános emberi példázatot ír. Minden konfliktus nagyon pontos történeti közegben gyökerezik. A Noszty család stratégiáját csak akkor értjük meg igazán, ha tudjuk, milyen jelentősége volt a nemesi névnek. Tóth Mihály

viselkedését akkor, ha értjük az új polgári vagyon önbecsülését.

Mari helyzetét pedig akkor, ha látjuk, milyen korlátozott volt még egy vagyonos nő döntési szabadsága is. A társadalomtörténeti olvasat ezért nem elvesz a regény irodalmi erejéből, hanem hozzáad. A szereplők nem pusztá típusok, hanem történelmi helyzetek hordozói. A Noszty család gazdasági modelljének gyengesége végül éppen abban rejlik, amit erősségének gondol. Túl sokat bízik a társadalmi rang tartósságában.

A család úgy viselkedik, mintha a régi név továbbra is elegendő garanciát jelentene a sikerre. A modern társadalomban azonban már nem mindenki fogadja el ugyanazt az értékrendet. Az új gazdagok pénzügyi ereje önálló társadalmi önbizalmat teremtett. A nők döntési tere lassan bővült. A hagyományos elitek tekintélye pedig egyre gyakrabban szorult tényleges teljesítmény igazolására.

A Nosztyak ezért nem csupán azért kerülnek nehéz helyzetbe, mert nincs pénzük. Azért is, mert az a világ, amelyben nevük automatikusan elég lett volna, már eltűnőben van. Mikszáth regénye ezt az eltűnést nem történelmi deklarációval mutatja meg. Egy család

kudarcán keresztül teszi láthatóvá. A társadalmi rendszer változása így személyes történetté válik.

Ez Mikszáth egyik legerősebb módszere. Nem azt mondja, hogy a dzsenti hanyatlak. Megmutatja, hogyan próbál egy dzsenti család pénzhez jutni. Nem azt mondja, hogy a polgárság megerősödött. Megmutat egy embert, akinek vagyona miatt már nem kell feltétlenül meghajolnia a régi rang előtt.

Nem azt mondja, hogy az egyéni szabadság új értéké válik. Megmutat egy fiatal nőt, aki nem akarja, hogy mások döntsenek helyette. Ezekből az emberi helyzetekből áll össze a társadalmi átalakulás.

6. Tóth Mihály pénze - Az új gazdagok Magyarországa

Tóth Mihály vagyona a regényben nem csupán háttéradat. Az egész történet egyik mozgatóereje, mert megmutatja, mennyire megváltozott a XIX. század végére a magyar társadalom erőviszonya. A régi név továbbra is tekintélyt adhatott, de a pénz önálló hatalommá vált. Aki megfelelő vagyonnal rendelkezett, többé nem feltétlenül szorult rá arra, hogy a hagyományos elit jóindulatából éljen. Saját házat, birtokot, vállalkozást, társadalmi kapcsolatokat és életformát teremthetett, s egy idő után maga válhatott olyan emberré, akinek kegyeit mások keresik.

A dualizmus kora ebből a szempontból valóban új világot hozott. A kiegyezés utáni évtizedekben gyorsult a vasútépítés, erősödött a bankrendszer, nőtt a kereskedelem, új vállalkozások jelentek meg, Budapest pedig néhány évtized alatt olyan gazdasági és pénzügyi központtá vált, amelynek mérete és szerepe össze sem hasonlítható a korábbi Pest-Budáéval. A városi polgárság, az ipar, a kereskedelem, a hitel és a szolgáltatások egyre nagyobb gazdasági súlyt kaptak, miközben a földbirtok már nem jelentett kizárólagos utat a vagyonhoz. A

modernizáció egyik leglátványosabb következménye éppen az volt, hogy olyan emberek és családok emelkedhettek fel, akiknek társadalmi ereje nem a rendi múltból, hanem a piacból származott.

Ez a változás nem egyik napról a másikra történt, és a régi és új elit közötti határ sem volt mindig éles. Sok arisztokrata és nagybirtokos maga is bekapcsolódott bankokba, ipari vállalkozásokba vagy vasútépítésekbe, miközben számos polgári család földbirtokot vásárolt, nemesi címet szerzett, és igyekezett beilleszkedni az úri társadalom világába. A társadalmi modernizáció tehát nem egyszerű helycsere volt, amelyben egyik osztály eltűnt, a másik pedig a helyébe lépett. Inkább új kapcsolatok és átjárások rendszere alakult ki.

Tóth Mihály alakja éppen ezért nem úgy érdekes, mint valamilyen „újgazdag” karikatúra. Az új vagyonos réteg egyik fontos tulajdonsága az önbizalom. Akinek pénze van, nem feltétlenül érzi többé, hogy alacsonyabb rendű volna annál, akinek csak neve és családfája van. A modern gazdaság másfajta legitimációt teremt: a siker önmagában érv lehet.

Ez a különbség az egész Noszty-történet egyik legfontosabb feszültsége. A Noszty család társadalmi

rangját természetesnek tekinti. A családi múlt igazolja jelenlegi helyzetét. Tóth Mihály ezzel szemben a vagyonán keresztül értelmezi saját teljesítményét. Nem örökölt tekintélyt képvisel, hanem olyasmit, amit megszerzett.

A kétféle önkép nehezen illeszthető össze. A régi elit szemében a pénz fontos, de nem feltétlenül elegendő a valódi úri ranghoz. Az új vagyonos polgár számára viszont éppen az tűnhet érthetetlennek, hogyan őrizhet valaki társadalmi elsőbbséget anélkül, hogy anyagi vagy szakmai teljesítménnyel újra és újra igazolná.

A XIX. század második felének magyar társadalmában ezért a pénz és rang viszonya állandó alkudozás tárgya volt. A polgári vagyon birtokosa beléphetett az úri társaságba, földbirtokot vásárolhatott, házat építhetett, gyermekeit megfelelő iskolákba járathatta, és társadalmi kapcsolatokat alakíthatott ki. Mégsem biztos, hogy azonnal ugyanannak a világnak a teljes jogú tagjává vált, amelybe egy régi nemesi család gyermeke születésével automatikusan bekerült.

Éppen ezért a társadalmi presztízs maga is megszerezhető erőforrássá vált. A pénz segítségével meg lehetett közelíteni, de nem mindig lehetett közvetlenül

megvásárolni. A házasság azonban hidat teremthetett két társadalmi világ között.

Egy vagyonos polgári család számára a régi nemesi kapcsolatrendszer presztízst és társadalmi beágyazottságot hozhatott. A régi nemesi család pedig olyan vagyoni háttérhez juthatott, amely saját gazdasági erejéből már hiányzott. Ez a kölcsönösség magyarázza, miért lehetett a házasság annyira fontos társadalmi stratégia.

Tóth Mihály azonban Mikszáthnál nem naiv ember. nem csupán elkápráztatja egy régi család neve. Érti, hogy a rang mögött milyen gazdasági érdekek húzódnak meg, és éppen ezért bizalmatlan. Ez a bizalmatlanság új jelenséget jelez. A polgári vagyon birtokosa már nem feltétlenül kér bebocsátást a régi elit világába; maga döntheti el, hogy kíván-e vele szövetséget kötni.

Ez lényeges fordulat. A régi társadalmi elit hatalma addig volt igazán erős, amíg mások is természetesnek tekintették fölényét. Amikor megjelentek olyan vagyonos csoportok, amelyek nem érezték szükségét annak, hogy mindenáron alkalmazkodjanak ehhez a hierarchiához, a rang relatív értéke csökkenni kezdett.

A társadalmi presztízs ettől még nem tűnt el. A régi név továbbra is fontos maradt, de már versenyeznie kellett másfajta erőforrásokkal: pénzzel, szakmai tudással, vállalkozói sikerrel, iskolázottsággal és városi kapcsolatokkal.

Tóth Mihály tehát nemcsak gazdag ember, hanem annak az új társadalmi logikának a képviselője, amelyben a teljesítmény és a vagyon önálló értékke válik. Nem kell feltétlenül elfogadnia, hogy a társadalom csúcsán azok állnak, akik oda születtek.

Ez a szemlélet a magyar polgárság felemelkedésével együtt erősödött. A városi középosztály és vagyonos rétegek tagjai között kereskedők, ügyvédek, orvosok, mérnökök, vállalkozók, pénzügyi szakemberek és nagykereskedők egyaránt megjelentek. Sokuk családi háttere nem kapcsolódott a hagyományos nemesi elithez, de gazdasági és kulturális súlyuk egyre nagyobb lett.

Az iskolázottság különösen fontos szerepet játszott. A modern polgári társadalomban az egyetem, a szakmai tudás és a képzettség új mobilitási csatornákat nyitott. A jogász, orvosi, mérnöki és gazdasági pályák olyan társadalmi státust teremthettek, amely nem függött közvetlenül nemesi származástól.

A vagyon és tudás együtt új elitet formált. Ez a réteg gyakran urbánusabb, nemzetközibb és gazdaságilag racionálisabb szemléletet képviselt, mint a hagyományos birtokos közeg, bár természetesen nem alkotott egységes társadalmi csoportot.

Mikszáth számára ez a változás azért érdekes, mert szereplői között újra és újra találkozik a két világ. A konfliktusok gyakran abból keletkeznek, hogy ugyanazt a dolgot másként értékelik. Az egyik számára egy név önmagában jelentős érték, a másik számára csak akkor, ha pénzügyi vagy erkölcsi tartalom is társul hozzá.

A Nosztyak ezért félreértik Tóth Mihályt, ha azt feltételezik, hogy a társadalmi rang automatikusan lenyűgözi. A gazdag polgárnak nincs szüksége arra, hogy bárki legitimálja vagyonát. A pénz saját önálló társadalmi erővé vált.

Ez ugyanakkor új bizonytalanságot is teremtett. A régi nemesség pontosan tudta, honnan származik rangja. Az új gazdag számára a társadalmi helyzet kevésbé stabil lehetett, mert vagyonát fenn is kellett tartania. A piac sikere változékonyabb, mint az örökölt cím.

A modern vagyon ezért sokszor erősebben kötődött az egyéni teljesítményhez. Ez az egyik oka annak, hogy a

polgári önképben fontos szerepet kapott a munka. A sikeres vállalkozó vagy kereskedő számára saját vagyona bizonyíték lehetett arra, hogy jobban ért a gazdasághoz, mint az eladósodó birtokos.

Ebből könnyen erkölcsi fölényérzet is kialakulhatott. A dolgozó, takarékos és számító polgár szembeállíthatta magát a könnyelmű, költekező úrral.

Ez a kontraszt a korszak irodalmában és közbeszédében sokszor túlzott formában jelent meg. Nem minden nemes volt pazarló, és nem minden polgár megtestesült gazdasági racionalitás. A társadalmi átalakulás azonban kedvezett az ilyen típusok kialakulásának.

Mikszáth maga is szereti a típusokat, de gyakran aláássa őket. A pénzes ember is lehet hiú, az úr is lehet becsületes, a vállalkozó is lehet naiv, és a dzsentrí is lehet képes valódi teljesítményre. Ez különbözteti meg a társadalmi szatírárt az egyszerű osztálykarikatúrától.

Tóth Mihály gazdasági ereje ugyanakkor nagyon konkrét hatalmat jelent. Képes nemet mondani. Ez talán a vagyon egyik legfontosabb társadalmi funkciója.

A szegény ember gyakran kompromisszumokra kényszerül. Aki jelentős saját vagyonnal rendelkezik, könnyebben utasíthat el olyan ajánlatot, amelyet megalázónak vagy veszélyesnek tart.

Tóth Mihály ezért nem függ a Nosztyak jóindulatától. Éppen ellenkezőleg: a Nosztyaknak van szükségük rá. Ez felborítja a régi társadalmi hierarchiát. A név még a Nosztyaké, de a döntő erőforrás Tóth Mihály kezében van.

Ebből következik az is, hogy a regényben a pénz nem pusztán korrumpáló erő. Védelmet is adhat. Tóth Mari számára családja vagyona olyan háttérrel biztosít, amely nélkül sokkal kiszolgáltatottabb volna a társadalmi nyomásnak.

A vagyon tehát kettős természetű. Vonzóvá teszi Marit azok számára, akik gazdasági megoldást keresnek, de egyben eszközt ad a család kezébe ahhoz, hogy ellenálljon ezeknek a törekvéseknek.

Ez a paradoxon jól mutatja, hogy a gazdasági függetlenség önmagában nem szünteti meg a társadalmi kiszolgáltatottságot. Megváltoztatja annak formáját.

A XIX. század második felében a polgári vagyon egyik látványos felhasználási módja a földbirtok vásárlása volt. Sok vagyonos család számára a birtok nem csupán befektetés, hanem társadalmi rangot is jelentett. A földdel együtt kastély, kúria, helyi tekintély és olyan életforma járhatott, amely korábban elsősorban a nemességhez kötődött.

Ez a folyamat különösen érdekes, mert megmutatja, hogy a régi társadalmi értékek nem csupán eltűntek, hanem az új elit részben átvette őket. A polgárság nem feltétlenül akarta felszámolni az úri életformát; gyakran maga is részesévé kívánt válni.

A társadalmi modernizáció tehát nem jelentett automatikus kulturális forradalmat. Új emberek emelkedtek fel, de sokszor régi presztízsfarmákat vettek át.

Ezért lehetett vonzó a nemesi cím is. A korszakban számos gazdasági vagy közéleti teljesítményt elért személy kapott nemességet vagy más kitüntetést. Ez egyszerre jelezte a régi rendszer továbbélését és átalakulását.

A nemesi cím többé nem feltétlenül kizárólag régi származást jelentett. Az állam jutalomként is adhatta,

vagyis a modern teljesítmény egy hagyományos státusformában kapott elismerést. Ez a kettősség jól mutatja, hogy a régi és új Magyarország folyamatosan összeolvadt egymással.

Tóth Mihály számára azonban a vagyon legfontosabb jelentése mégsem feltétlenül a társadalmi előkelőség. Inkább a függetlenség. Aki saját gazdasági erejéből él, kevésbé szorul arra, hogy mások kegyeit keresse. Ez a polgári önérzet egyik alapja.

A Nosztyak világában ezzel szemben a kapcsolatok nélkülözhetetlenek. A család társadalmi tőkéje részben abból áll, hogy kit ismernek, ki segíthet, milyen rokoni és politikai hálózatot tudnak mozgósítani. Tóth Mihály ereje abból fakad, hogy sokkal kevésbé függ ettől.

A két társadalmi modell tehát nem pusztán másként szerzi a pénzt. Másként viszonyul a függéshez is.

A régi úri társadalom a kölcsönös szívességek sűrű hálózatában működik. A modern polgári gazdaság elvben személytelenebb: szerződés, ár, teljesítmény és pénz szabályozza a kapcsolatot.

A gyakorlatban természetesen a polgári gazdaság sem volt mentes személyes kapcsolatoktól. A bizalom,

rokonság és ismeretség a vállalkozói világban is sokat számított. A különbség inkább az, hogy az üzleti kapcsolat könnyebben válhatott formális szerződéssé.

Ez a szerződéses gondolkodás újfajta mentalitást erősített. A felek nem azért kötnek üzletet, mert ugyanahhoz a társadalmi körhöz tartoznak, hanem mert kölcsönösen előnyösnek tartják. A modern gazdaság ebből a szempontból személytelenebb, de egyben kiszámíthatóbb rendszert ígért. A Noszty család stratégiája éppen azért anakronisztikus, mert személyes és társadalmi eszközökkel akar megszerezni valamit, amit Tóth Mihály inkább a saját rendelkezési körébe tartozó vagyonnak tekint. A konfliktus mögött tehát kétféle tulajdonfelfogás is húzódik.

A régi családi társadalomban a vagyon szorosan kötődött a família hosszú távú érdekeihez. A birtokot generációkon át kellett fenntartani, és a házassági döntések is ezt szolgálhatták. A polgári tulajdonfelfogás ezzel szemben erősebben hangsúlyozta az egyéni rendelkezést és a megszerzett vagyon személyes jellegét.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a polgári családok ne építettek volna dinasztikiakat. Éppen ellenkezőleg: sok vállalkozói vagyon családi stratégiák

révén maradt fenn.

A különbség azonban abban rejlett, hogy a vagyon eredetét másképpen igazolták. Nem a nemesi múlt, hanem a vállalkozói teljesítmény lett a legitimitás alapja. Tóth Mihály ezért különösen érzékeny arra, ha valaki természetes jognak tekinti a pénzéhez való hozzáférést.

A Nosztyak szemében a házasság két család szövetsége lehet. Tóth Mihály számára viszont gyanússá válik, ha úgy érzi, hogy lányát valójában gazdasági célpontként kezelik. Ez az erkölcsi konfliktus szorosan kapcsolódik a tulajdonhoz. A kérdés az, hogy meddig terjedhet a család joga egy ember vagyonára és házasságára.

A XIX. század végi társadalom erre nem adott egyetlen egységes választ. A jogi modernizáció egyre erősebben ismerte el az egyéni tulajdont és szerződési szabadságot, a családi gyakorlatban azonban továbbra is erős maradt a rokonság befolyása.

Különösen nőknél volt bonyolult a helyzet. A vagyonos nő gazdasági értéke miatt nagyobb figyelmet kapott, miközben saját döntéseit gyakran családi szempontok próbálták keretek közé szorítani.

A rendi társadalomban a születés sokkal erősebben meghatározta az ember helyét. A polgári korszak elvileg nagyobb lehetőséget teremtett arra, hogy valaki saját teljesítménye révén emelkedjen fel.

A valóság természetesen messze állt az egyenlő esélyektől. Családi háttér, induló vagyon, képzettség, kapcsolatok és földrajzi helyzet erősen befolyásolta, ki tud sikeressé válni. Mégis fontos változás volt, hogy a társadalmi rang már nem kizárólag örökölhető formában létezett. A pénz új kaput nyitott. Aki meggazdagodott, gyermekeinek olyan oktatást és társadalmi kapcsolatokat biztosíthatott, amelyek a következő nemzedékben már tovább csökkentették a különbséget a régi és új elit között.

A társadalmi felemelkedés ezért gyakran több generáción át zajlott. Az első nemzedék megszerezte a pénzt. A második megszerezte a műveltséget és kapcsolatokat. A harmadik pedig már szinte magától értetődően tartozhatott az elithez. Ez a folyamat Magyarországon is sok család történetében felismerhető.

Mikszáth regénye azonban éppen azt a pillanatot ragadja meg, amikor a két világ még jól elkülönül egymástól, de már kénytelen kapcsolatba lépni. A Noszty

család még hisz a régi rang erejében. Tóth Mihály már tudja, hogy a pénz önálló hatalom. Mari pedig olyan nemzedékhez tartozik, amely személyes életében már kevésbé hajlandó automatikusan elfogadni a családi stratégia elsőbbségét. Ezért a regényben valójában három modernizációs folyamat találkozik.

Gazdasági: az új polgári vagyon megerősödése. Társadalmi: a régi rang relatív gyengülése. Kulturális: az egyéni választás jelentőségének növekedése. Mikszáth egyik legnagyobb írói teljesítménye, hogy mindezt nem elvont fogalmakban mutatja meg. Egy udvarlás történetét írja meg.

Ez azonban éppen azért működik, mert a társadalmi szerkezet teljes súlya ránehezedik az emberi kapcsolatra. Tóth Mihály pénze ezért a regényben egyszerre lehetőség és veszély. Lehetőség, mert családjának olyan szabadságot ad, amelyet a régi elit tagjai közül sokan már elveszítettek. Veszély, mert a vagyon miatt lánya olyan emberek érdeklődésének középpontjába kerül, akik nélküle talán soha nem közelednének hozzá ugyanúgy. A pénz így nem semleges.

Átrendezi az emberi kapcsolatokat. Olyan érdeket hoz létre, amelyet a szerelem nyelve könnyen elfedhet.

Ez azonban nem csak a Nosztyak problémája. A vagyon minden társadalomban befolyásolja, hogyan tekintenek az emberre.

A XIX. század végi Magyarországon ez különösen látványossá vált, mert a társadalmi átalakulás során új vagyonok és régi rangok kerültek egymás mellé. A pénz és státus cseréje sokféle formát ölthetett. Házasságot, üzleti kapcsolatot, politikai szövetséget vagy egyszerű társasági közeledést. A modernizáció ezért részben új elitképződés is volt.

A régi arisztokrácia, köznemesség, vagyonos polgárság és értelmiségi elit fokozatosan összekapcsolódó társadalmi rétegeket alkotott. A határok nem tűntek el, de átjárhatóbbá váltak. Mikszáth különösen szereti azokat a helyzeteket, ahol valaki át akar lépni egy ilyen határon. A komikum sokszor abból fakad, hogy az ember nem ismeri a másik közeg szabályait. Az új gazdag túl feltűnően akar úri lenni.

A régi úr nem érti, hogyan működik a modern pénz. A hivatalnok vállalkozónak képzei magát. A vállalkozó társadalmi rangot szeretne. Ezek a mozgások azt mutatják, hogy a társadalom már nincs teljesen befagyva. A mobilitás lehetősége megnyílt.

De az átjárás sohasem teljesen súrlódásmentes. A régi elit kultúrája megőrizte saját kódjait. Beszédmód, viselkedés, kapcsolatok, iskolák és társasági szokások különbséget teremthettek akkor is, ha anyagi értelemben az új polgár jóval gazdagabb volt. A vagyon tehát nem szüntette meg azonnal a kulturális hierarchiát. Viszont egyre kevésbé lehetett figyelmen kívül hagyni.

A Nosztyak egész terve ennek bizonyítéka. Ha Tóth Mihály pénze nem jelentene valódi társadalmi erőt, a család nem építene köré stratégiát. A régi elit tehát maga is elismeri az új vagyon értékét, még akkor is, ha kulturálisan esetleg lenézi tulajdonosát. Ez az ellentmondás a korszak egyik legérdekesebb társadalmi jelensége. Lehet valakit társadalmilag kívülállónak tekinteni, miközben pénzügyi ereje miatt nélkülözhetetlen partner.

Ez a helyzet fokozatosan arra kényszeríti a régi elitet, hogy újradefiniálja saját felsőbbrendűségét. A pusztaszármazás kevésbé meggyőző érv, ha az illető nem képes fenntartani életformáját. A modern társadalomban ezért egyre nagyobb jelentősége lesz annak, hogy ki mire képes. Mikszáth ezt a változást gyakran ironikusan figyeli, de nem úgy, mint valami egyértelmű erkölcsi fejlődést. Az új pénz világa sem hibátlan.

A gazdasági siker arroganciát, számítást és újfajta társadalmi különbségeket is teremthet. A polgári társadalom nem szünteti meg a hierarchiát, csak részben más elvek szerint rendezi újra. A vagyon maga is örökölhető. Az új elit gyermekei hamarosan ugyanolyan természetesnek tekinthetik saját kiváltságaikat, mint korábban a nemesi családok. Ezért Mikszáth modernizációképe nem optimista fejlődéstörténet.

Inkább azt mutatja meg, hogy a hatalom formái átalakulnak. A régi rang mellé új pénzügyi hatalom kerül. A kettő verseng, majd fokozatosan összefonódik. A társadalmi elit így nem csupán kicserélődik. Újjászerveződik.

Tóth Mihály ebből a szempontból átmeneti figura. Gazdasági ereje már új világot képvisel, de családjá továbbra is olyan társadalomban él, ahol a régi elit kulturális presztízse számít. Lánya házassága ezért nem csupán magánügy. Az egész társadalmi átmenet belesűrűsödik. Ha Mari egy Nosztyhoz megy férjhez, kétféle elit kapcsolódik össze.

Ha nemet mond, azt jelzi, hogy a régi rang önmagában már nem elég a polgári vagyon megszerzéséhez. Ezért olyan fontos Tóth Mihály ellenállása. Nem csupán apai

óvatosság. Azt fejezi ki, hogy az új vagyon saját feltételeket akar szabni. Ez talán az egyik legnagyobb változás a korszak társadalmában.

A pénz birtokosa már nem hálás azért, hogy egy régi család érdeklődik iránta. Mérlegel. Vizsgálja a másik fél szándékát. És nemet mondhat. A társadalmi hatalom éppen ebben a lehetőségben mutatkozik meg a legtisztábban.

Nem abban, hogy valaki mindent megszerezhet. Hanem abban, hogy nem kell elfogadnia mindent, amit elé tesznek. Tóth Mihály vagyona ezért a függetlenség eszköze. De a lánya esetében azonnal felmerül a következő kérdés: kinek a függetlenségéről beszélünk? Az apáéről, aki meg akarja védeni a családi vagyont?

A családról, amely maga akar dönteni? Vagy Mariéről, aki saját életéről szeretne határozni? Innen válik a gazdasági kérdés személyes szabadság problémájává. A pénz már megteremtette az anyagi lehetőséget a választáshoz. A társadalmi és családi normák azonban még korántsem biztosítják, hogy a döntés valóban azé legyen, akinek az életéről szó van.

7. Házasság mint üzlet

A XIX. század második felében a házasság egyszerre volt érzelmi kapcsolat, jogi intézmény, társadalmi szövetség és gazdasági döntés. Ezt a négy szerepet ma könnyű különválasztani, a dualizmus kori Magyarországon azonban szorosan összetartoztak. Egy házasság nemcsak két ember életét rendezte át, hanem családi vagyont, öröklési helyzetet, társadalmi kapcsolatokat és sokszor egész rokonsági stratégiákat is.

Mikszáth világában ezért a házasság ritkán magánügy. A szerelem fontos lehet, de mellette ott áll a család, a név, a vagyon és a társadalmi elvárás. A Noszty-regény ennek talán a legtisztább példája, de ugyanennek a logikának különböző változatai számos más történetben is megjelennek.

A hozomány ebben a rendszerben kulcsszerepet játszott. nem csupán ajándék volt, hanem a nő családja által a házassághoz kapcsolt vagyon, amely hozzájárulhatott az új háztartás gazdasági alapjaihoz. Nagysága sokat számíthatott a házassági piacon, különösen azokban a társadalmi rétegekben, ahol a családok hosszabb távú vagyoni helyzetét is befolyásolta, ki kivel köt házasságot.

A hozomány azonban nem jelentette automatikusan azt, hogy a nő szabadon rendelkezhetett vele. A korabeli jogi viszonyok és családi gyakorlat sokszor bonyolult rendszert alkotott. A vagyon formája, eredete és a házassági szerződés egyaránt meghatározhatta, milyen jogok illették meg a feleséget. A házasság ezért egyben vagyonkezelési kérdés is volt. A családok számára nemcsak az számított, mekkora vagyont visz valaki a házasságba, hanem az is, hogy az később hogyan öröklődik tovább.

Az öröklés a társadalmi stratégia egyik központi kérdése volt. A birtokok felaprózódása, a több gyermek közötti megosztás vagy a megfelelő házasság révén történő vagyonösszpontosítás egyaránt meghatározhatta egy család jövőjét.

A régi nemesi családok különösen érzékenyen figyeltek erre. Ha egy birtok már meggyengült, egy gazdag házasság stabilizálhatta a helyzetet. Ha rosszul választottak, a családi vagyon tovább csökkenhetett.

A polgári családoknál ugyanez másképpen jelent meg. Ott a vagyon gyakran újabb keletű volt, de éppen ezért tudatosan kellett védeni és gyarapítani. Egy sikeres vállalkozó számára lánya házassága nem pusztán

társadalmi kérdés, hanem a családi vagyon jövőjét is érintő döntés lehetett.

Tóth Mihály ezért nem csupán szigorú apa. Érthető gazdasági érdeke is fűződik ahhoz, hogy lánya ne olyan kapcsolatba kerüljön, amelyben a vagyon könnyen mások rendelkezési körébe kerülhet.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden házasságot hideg számítás előzött meg. A szerelem eszménye a XIX. század végére nagyon erősen jelen volt a polgári kultúrában. Regények, színházi darabok és családi levelezések egyaránt mutatják, hogy az érzelmi választás egyre fontosabb legitimációs formává vált. A társadalmi valóság azonban lassabban változott, mint az érzelmi ideál.

Lehetett valaki szerelmes, miközben családjá azt vizsgálta, megfelelő-e a másik fél vagyoni helyzete. Lehetett valaki gazdag, mégsem számított kívánatos házastársnak, ha társadalmi háttere nem felelt meg. És előfordulhatott az is, hogy két család számára a kapcsolat kitűnőnek látszott, miközben maguk az érintettek nem akarták. Ez a feszültség kiváló irodalmi anyag. Mikszáth különösen jól érzékeli, hogy a házasság nem pusztán érzelmek és érdekek egyszerű ellentéte.

Az ember gyakran egyszerre érez és számol. A család pedig gyakran úgy próbálja saját érdekeit érvényesíteni, hogy közben meg van győződve arról: az érintett fiatal érdekét is szolgálja. Ez teszi a helyzetet erkölcsileg bonyolulttá. A családi stratégia ugyanis nem feltétlenül rosszindulatú. A szülő gondolhatja úgy, hogy biztos jövőt akar gyermekének.

A fiatal pedig ezt korlátozásként élheti meg. Mindkét nézőpont érthető lehet, mégis összeütközéshez vezet. A Noszty-regényben ez különösen élesen jelenik meg. A Noszty család a házasságot gazdasági mentőövként látja. Tóth Mihály olyan kapcsolatot akar elkerülni, amely szerinte veszélyeztetné lánya jövőjét.

Mari pedig saját döntésének jogát akarja megőrizni. Három különböző érdek találkozik ugyanabban a kapcsolatban. A vagyon és a társadalmi rang itt nem pusztán körülmény. Aktív szereplővé válik. A hozomány és örökség kérdése különösen érzékeny volt a női autonómia szempontjából.

A vagyonos nő bizonyos értelemben kedvezőbb helyzetben volt, mert anyagi háttérrel rendelkezett. Ugyanakkor éppen vagyona miatt sokkal nagyobb társadalmi figyelmet kapott. A pénz tehát egyszerre

növelte és korlátozta mozgásterét. Ezt a kettősséget Mikszáth pontosan érzékeli. Mari nem szegény lány, akinek egy jó házasság az egyetlen esélye.

Mégis folyamatosan mások terveinek középpontjában áll. Ez mutatja meg, hogy az anyagi biztonság önmagában nem feltétlenül jelent teljes személyes szabadságot. A család továbbra is erős döntési pozícióban maradhat. A társadalmi környezet pedig ítéletet mond arról, milyen kapcsolat számít megfelelőnek. A házasság ebben az értelemben közösségi intézmény.

A családok nem két elszigetelt ember viszonyaként érzékelik. Egy új rokonsági hálózat, vagyonközösség és társadalmi szövetség jön létre. Ez különösen a vagyonosabb és magasabb státusú rétegekben volt jelentős. Minél nagyobb vagyont, birtokot vagy társadalmi rangot érintett a döntés, annál kevésbé tekintették teljesen magánügynek. A társadalmi kontroll ezért jóval erősebb lehetett, mint a mai individualista társadalmakban.

A kérdés nem pusztán az volt: szeretik-e egymást. Hanem az is: összeillenek-e. Ez az „összeillés” azonban társadalmi fogalom volt. Jelenthette a hasonló vagyoni

helyzetet. A megfelelő vallást.

A család elfogadhatóságát. A társadalmi rangot. Az életmódot. Sőt, azt is, hogy egy házasság nem hoz-e szégyent vagy gazdasági veszteséget a rokonságra. A párválasztás ezért valójában társadalmi szűrőrendszerben zajlott.

A szerelem ennek csak egyik eleme volt. Mikszáth műveiben éppen ezért gyakran különös súlya van annak, ki kinek a gyermeke. A származás nem háttérinformáció. Meghatározza, hogy a szereplő előtt milyen lehetőségek nyílnak. A családi név még ott is számít, ahol a vagyon már hiányzik.

A pénz pedig ott is számít, ahol a társadalmi rang bizonytalan. A házasság az a pont, ahol a két rendszer közvetlenül találkozik. Ezért válhatott a társadalmi mobilitás egyik legfontosabb eszközévé. Egy vagyonos polgári család házasság révén bekerülhetett a régi elit kapcsolatrendszerébe. Egy elszegényedett nemesi család pedig új gazdasági alaphoz juthatott.

A rendszer kölcsönösen előnyös lehetett. Legalábbis addig, amíg az érintettek maguk is elfogadták. A konfliktus akkor keletkezett, amikor az egyén mást akart, mint a család. Ez a modernizáció egyik fontos jele.

A XIX. század második felében egyre erősebbé vált az a gondolat, hogy a házasságnak személyes választáson kell alapulnia. Ez azonban sokszor szembekerült a régebbi családi gyakorlattal. A két normarendszer hosszú ideig egymás mellett létezett. A család mondhatta, hogy csak tanácsot ad.

Az érintett pedig ezt nyomásnak élhette meg. Mikszáth különösen érzékeny az ilyen félárnyékokra. Nem feltétlenül mutat nyílt kényszert. Gyakran elég egy megjegyzés, meghívás, társasági helyzet vagy rokoni elvárás. A társadalmi nyomás éppen attól hatékony, hogy nem mindig látványos.

Az embernek sokszor saját döntésnek tűnik az, amit környezete hosszú idő alatt előkészített. A házassági stratégiák ezért kapcsolódnak szorosan a korábban bemutatott protekciós világhoz. A társadalmi hálózat itt is működik. Valaki bemutat valakit. Meghívják egy társaságba.

Közös ismerősök teremtenek alkalmat. A családok puhatolóznak. A kapcsolat látszólag spontán, de gyakran gondosan szervezett társadalmi térben jön létre. A modern társkeresés fogalmát persze nem szabad visszavetíteni a korszakra. A társasági élet azonban

nagyon is szabályozta, ki kivel találkozhatott.

Bálok, látogatások, vendégségek, fürdőhelyek és családi események mind fontos ismerkedési terek voltak. A társadalmi osztályok közötti kapcsolatok ezért eleve nem teljesen véletlenszerűen alakultak. Az emberek nagyrészt saját körükön belül találkoztak. A házasság így újratermelte a társadalmi struktúrát. Az azonos vagy hasonló státusú családok kapcsolódtak össze.

A kivételek viszont éppen azért voltak feltűnőek, mert társadalmi határt léptek át. A Noszty-Tóth kapcsolat ilyen határátlépés. A vagyonos polgári család és a régi nemesi família találkozása nem lehet teljesen semleges. Mindkét oldal számára jelentést hordoz. A Nosztyak számára gazdasági megoldást.

Tóth Mihály számára kockázatot. Mari számára személyes kérdést. Ez a három jelentés folyamatosan verseng egymással. A házasság gazdasági dimenzióját különösen jól mutatja a hozomány fogalma. A hozomány sok családban nem csupán a nő személyes tulajdonát jelentette.

A háztartás induló vagyona, társadalmi státuszjelző és családi hozzájárulás is lehetett. Mértéke ezért

közvetlenül befolyásolhatta a házassági esélyeket. Egy nagy hozomány komoly vonzerőt jelenthetett. Ez természetesen könnyen vezetett cinikus számításhoz. De nem feltétlenül csak ahhoz.

A család számára a vagyoni háttér gyakran a biztonság garanciája volt. Egy jó anyagi helyzetű házastárs azt jelenthette, hogy a gyermek jövője stabilabb lesz. Ez a szülői gondolkodás önmagában nem feltétlenül különbözik teljesen a maitól. A különbség inkább abban áll, hogy a gazdasági szempont nyíltabban és társadalmilag elfogadottabban jelenhetett meg. A szerelem és pénz kapcsolatáról ezért másképpen beszéltek.

Nem feltétlenül tekintették erkölcstelennek, ha valaki a házasság anyagi oldalát is mérlegelte. A probléma inkább akkor kezdődött, amikor a pénz teljesen elnyomta a személyes választást. Mikszáth pontosan ezt a határt vizsgálja. A család még mondhatja, hogy megfelelő kapcsolatot keres. De mikor válik ez manipulációvá?

A szülő még mondhatja, hogy védi gyermekét. De mikor veszi el tőle a döntést? A fiatal még mondhatja, hogy szerelmes. De mennyire szabad az érzelme, ha körülötte mindenki gazdasági érdeket lát benne? Ezek a

kérdések jóval általánosabbak egyetlen regénynél.

A házassági piac társadalmi működését tárják fel. A szó mai füllel ridegen hangzik, de történeti szempontból pontos. A párválasztásban különböző erőforrások találkoztak. Származás. Vagyon.

Műveltség. Megjelenés. Kor. Kapcsolatok. Hírnév.

Ezek mind befolyásolhatták, hogy valakit kívánatos házastársnak tekintenek-e. A szerelmi vonzalom ebben a rendszerben nem tűnt el. Csak nem volt egyedüli szempont. A társadalmi egyenlőtlenség különösen jól látható abban, hogy férfi és nő házassági értékét nem ugyanúgy mérték. Egy férfi esetében a családi név, karrier és jövedelem kiemelten számíthatott.

Egy nőnél a vagyon mellett a szépség, kor, családi háttér és erkölcsi hírnév is nagy súllyal jelent meg. A női becsület szigorúbb társadalmi ellenőrzés alatt állt. Egy botrány sokkal súlyosabban ronthatta házassági esélyeit. Ez azért fontos, mert a házasságban a nő társadalmi biztonsága is nagyrészt benne rejlett. A női munkavállalás lehetőségei a századforduló felé bővültek ugyan, de még mindig jóval korlátozottabbak voltak.

A középosztálybeli és vagyonosabb nők számára a házasság továbbra is központi életpályának számított. Ez növelte a családi döntések tétjét. Egy férfi társadalmi kudarc után könnyebben kereshetett új pályát. Egy nő számára a rossz házasság sokkal hosszabb távú következményekkel járhatott. Mikszáth nőalakjainak kiszolgáltatottsága részben ebből fakad.

Nem feltétlenül azért gyengébbek, mert nincs személyiségük. Hanem mert a társadalmi intézmények kevesebb menekülési lehetőséget kínálnak nekik. A vagyon ezért különösen fontos. Anyagi háttér nélkül a nő sokkal erősebben függhetett férjétől vagy családjától. Vagyonnal viszont bizonyos mértékű önállóságot szerezhetett.

Ez az önállóság azonban soha nem volt teljes. A jogi és társadalmi normák továbbra is erősen keretezték. A női tulajdon kérdése ezért jóval bonyolultabb annál, mint hogy volt-e vagy sem. Lehetett saját vagyon. Lehetett örökölt vagyon.

Lehetett hozomány. A gyakorlati rendelkezési jog azonban más kérdés. A családi szerződések és a házassági jog különféle konstrukciókat tettek lehetővé. A jogi modernizáció fokozatosan erősítette az egyéni

tulajdon védelmét, de a hétköznapi életet továbbra is családi normák irányították. Ebből újabb feszültség keletkezett.

Jogilag lehetett valaki vagyonos. Társadalmilag mégis elvárták tőle, hogy családja érdekeit kövesse. A tulajdon tehát nem mindig jelentett tényleges autonómiát. Mari helyzete éppen ezért érdekes. Vagyona nemcsak gazdasági háttér.

Potenciális szabadságforrás. De csak akkor válik valódi szabadsággá, ha dönthet is róla. A Nosztyak stratégiája ebből a szempontból éppen azt próbálja elérni, hogy a vagyon feletti döntés személyes kérdésből családi és társadalmi kérdéssé váljon. Ezért olyan fontos az udvarlás. nem csupán érzelmet kell kialakítani.

A döntési környezetet kell megváltoztatni. Mari számára egyre természetesebbnek kell tűnnie a kapcsolatnak. A társadalomnak pedig elfogadhatónak. A családi stratégia sikerének feltétele, hogy a gazdasági érdek ne látszódjon túl nyilvánvalónak. Ha túl világossá válik, a kapcsolat hitelessége összeomlik.

Ezért a pénznek rejtve kell maradnia a szerelem nyelve mögött. Mikszáth humora sokszor éppen ebből fakad. Az olvasó pontosan érti, mi folyik a háttérben. A

szereplők közben udvariasságról, érzelmekről és családi tisztességről beszélnek. A két nyelv közötti különbség teremti az iróniát.

A társadalmi világ egyik legfontosabb szabálya ugyanis az, hogy az érdeket nem mindig illik érdeknek nevezni. A házassági alku akkor működik a legjobban, ha nem nevezik alkudozásnak. A társadalmi rang megszerzését sem illik nyíltan státusvásárlásként leírni. A vagyon megszerzését pedig különösen nem. A szereplők ezért erkölcsi és érzelmi nyelvet használnak.

Miközben gazdasági érdekek mozognak. Ez nem feltétlenül tudatos képmutatás. A társadalom maga kínálja ezeket a nyelvi formákat. Az emberek sokszor saját maguk előtt is úgy értelmezik döntéseiket, hogy az megfeleljen az elfogadott erkölcsi normáknak. A család azt mondja: jó partit akar.

A fiatal azt mondja: szerelmes. A környezet azt mondja: összeillenek. A háttérben közben vagyonok és státusok rendeződnek át. Ez a kettősség különösen jól mutatja, hogyan működik a társadalom Mikszáthnál. A formális és informális jelentés soha nem teljesen ugyanaz.

Pontosan úgy, mint a vármegyei hivatalban. Van hivatalos szabály. És van mögötte társadalmi gyakorlat. A házasságban ugyanez történik. Van személyes döntés.

És van mögötte családi érdek. A két rendszer nem feltétlenül zárja ki egymást. A probléma akkor kezdődik, amikor az egyik teljesen uralja a másikat. A házasság gazdasági jelentősége ezért a társadalmi egyenlőtlenség fenntartásának is fontos eszköze lehetett. A vagyonos családok egymás között házasodva képesek voltak koncentrálni és továbbörökíteni vagyonukat.

A megfelelő házasság megerősíthette a társadalmi pozíciót. A rossz választás ezzel szemben szétszórhatta azt. Ezért a családok érdeklődése nem pusztán kíváncsiság volt. A házasság hosszú távú gazdasági döntésnek számított. A modern individualista szemlélet ebből sokat lebontott.

De a századforduló Magyarországon még nagyon erős volt a családi logika. Mikszáth szereplői ezért sokszor nem is értik, miért kellene a fiatalnak teljesen egyedül döntenie. A család számára ez túl nagy kockázatnak tűnhetett. Egy rossz házasság ugyanis nemcsak érzelmi kudarc. Pénzügyi, társadalmi és öröklési következményekkel is járhatott.

A szülői kontroll ezért részben kockázatkezelés volt. A fiatal számára viszont szabadságkorlátozás. Ez a konfliktus nehezen oldható fel. A két fél más időtávban gondolkodik. A fiatal saját boldogságát nézi.

A család több nemzedék helyzetét. Mikszáth ebből sem csinál egyszerű erkölcsi mesét. A család lehet számító. De az egyéni döntés is lehet könnyelmű. A szabadság nem garancia bölcs döntésre.

A társadalmi kontroll pedig nem garancia jó döntésre. Ez az egyik oka annak, hogy Mikszáth regényei ma is élők. Nem adnak könnyű megoldást. A házasság esetében különösen nem. A századforduló felé ugyanakkor a jog és a társadalmi kultúra fokozatosan egyre nagyobb súlyt adott az egyéni választásnak.

A romantikus szerelem eszménye már nem pusztán irodalmi luxus volt. Valódi társadalmi normává kezdett válni. A kényszerített vagy pusztán gazdasági házasság egyre inkább negatív megítélést kaphatott. Ez azonban nem szüntette meg az anyagi mérlegelést. Inkább arra készítette a családokat, hogy finomabban gyakorolják befolyásukat.

A nyílt parancs helyét sokszor a társadalmi irányítás vette át. Megfelelő emberekkel kellett találkozni. Nem

megfelelőkkel kevésbé. Bizonyos kapcsolatokat támogatni. Másokat lehűteni.

A szabadság így formálisan növekedett. A társadalmi közeg azonban továbbra is alakította a döntést. Ez a változás különösen a nők helyzetében fontos. A műveltebb, vagyonosabb nők számára egyre erősebbé vált az igény arra, hogy saját életük alakításában nagyobb szerepet kapjanak. Ez nem feltétlenül jelentett radikális társadalmi lázadást.

Gyakran egyszerűen azt, hogy házasságukról maguk akartak dönteni. A személyes választás igénye azonban önmagában is komoly változás volt. A családi stratégia többé nem számíthatott automatikus engedelmességre. Mari alakja ezért egy szélesebb társadalmi folyamat részeként is értelmezhető. Nem forradalmár.

Nem akarja felszámolni a házasság intézményét. Csak saját döntésének jogát védi. Ez a visszafogott igény mégis konfliktusba kerül egy olyan társadalmi rendszerrel, amely az egyén életét családi erőforrásként is kezeli. A vagyon növeli ennek a konfliktusnak a tétjét. Ha Mari szegény volna, döntése sokkal kevésbé érdekelné a Nosztyakat.

A pénz teszi őt stratégiai szereplővé. Ezért a házasság gazdaságtana nem választható el a női autonómia kérdésétől. A pénz körül kialakuló családi érdek közvetlenül érinti a személyes szabadságot. Mikszáth társadalmi éleslátása itt különösen erős. Megmutatja, hogy az egyenlőtlenség nem mindig nyílt erőszak formájában működik.

Gyakran udvarias társasági szabályokban jelenik meg. Az emberek mosolyognak. Látogatásokat tesznek. Bálba járnak. Házasságról beszélnek.

Közben nagyon komoly gazdasági döntések készülnek. A társadalmi hatalom ettől nem lesz kevésbé valós. Csak kifinomultabb.

8. Nők Mikszáth Magyarországon

Mikszáth nőalakjainak megértéséhez először azt kell látni, milyen társadalmi keretek között éltek a dualizmus kori Magyarországon a különböző helyzetű nők. A század második felében már érzékelhetően tágultak a lehetőségek: nőtt az iskolázottság, megjelentek új foglalkozások, erősödött a városi polgárság, s egyre többen vitatták, hogy a nő életének egyetlen természetes útja a házasság és a család legyen. A változás azonban lassú volt, társadalmi rétegenként eltérően haladt, és sok régi elvárás továbbra is erősen meghatározta a mindennapokat.

A falusi parasztasszony, a birtokos családban élő fiatal lány, a városi polgárnő és a keresetből élő tanítónő életét aligha lehet ugyanazzal a mércével leírni. Másféle munkát végeztek, más lehetőségeik voltak a tanulásra, különbözőképpen fértek hozzá a vagyonhoz, és eltérő társadalmi következményekkel járt számukra a házasság, az özvegység vagy a családi konfliktus. Közös azonban, hogy a kor társadalma a női életpályát jóval erősebben kötötte a családi állapothoz, mint a férfiét.

A férfi társadalmi helyzetét foglalkozása, hivatala, vagyona és családi háttere egyaránt meghatározhatta. A nő esetében ehhez majdnem mindig hozzáadódott a kérdés: férjes-e, hajadon, özvegy vagy elvált. Ezek nem egyszerű magánéleti kategóriák voltak. Meghatározták, hogyan tekintett rá a környezete, mekkora önállóságot feltételeztek róla, milyen társasági helyzetben mozoghatott, és bizonyos esetekben gazdasági mozgásterét is.

A házasság ezért nemcsak életesemény, hanem státusváltás volt. Egy fiatal nő családjának házából másik háztartásba került, új rokonsági rendszer tagjává vált, s mindennapi életének keretei jelentősen megváltozhattak. A vagyonosabb rétegeknél ehhez hozomány, örökség és házassági vagyoni jogi kérdések is kapcsolódtak, a szegényebb családoknál pedig a közös munkaképesség és megélhetés jelentett döntő tényezőt.

Mikszáth nőalakjai éppen ezért akkor érdekesek igazán, ha nem kizárólag érzelmi történeteikből indulunk ki. A szerelem, féltékenység vagy csalódás mögött mindig ott van az a társadalmi rendszer, amelyben a nő döntéseinek következményei jóval súlyosabbak lehetnek, mint egy férfié.

A jó palócok nőalakjai között többször találkozunk ezzel. A falu szigorúan figyeli a női hírnevet, a házasságon kívüli kapcsolat vagy akár annak gyanúja is súlyos következményekkel járhat. A férfi viselkedését sem feltétlenül fogadják el, de az erkölcsi mérce nem azonos. A nő becsülete szorosabban kapcsolódik családjához társadalmi helyzetéhez.

A becsület ebben a közegben nem elvont erkölcsi tulajdonság. Gyakorlati következménye van. Befolyásolhatja a házassági esélyeket, a család megítélését, a rokoni kapcsolatokat és a közösségi bizalmat. Egy rossz hír tehát gazdasági következményekkel is járhat.

A falusi közösség azért tud ilyen erősen ellenőrizni, mert az emberek élete kevésbé elkülönített. A munkát, ünnepeket, családi eseményeket és konfliktusokat ugyanazok az emberek látják. A női magánéletnek kevés olyan tere van, amely teljesen elvonható a közösség tekintete elől.

A város elvileg nagyobb anonimitást kínál, de a középosztályi és úri társaságokban ott is erős marad a hírnév jelentősége. Egy család társadalmi köre ugyanúgy figyeli, ki kivel találkozik, milyen udvarló jelenik meg, és

megfelel-e az elvárásoknak.

Mikszáth ezért a női döntéseket gyakran társasági térben ábrázolja. A szereplők nem csupán egymással beszélnek. Mindig jelen van valamilyen közeg: rokonság, vendégség, bál, falu vagy családi társaság. Ez a közeg maga is részt vesz a történetben.

Tóth Mari esetében különösen erősen látható. Vagyona és családi háttere elvileg nagyobb mozgásteret biztosít neki, mint egy szegény nőnek, mégis folyamatosan mások terveinek tárgya. Éppen társadalmi értéke miatt válik körülötte minden döntés közüggé.

A vagyon itt kettős szerepet játszik. Védelmet ad, de érdeket is teremt.

Ez a helyzet a XIX. század végi vagyonos nő számára nem volt ismeretlen. A saját vagy családi vagyon nagyobb biztonságot jelenthetett, ugyanakkor a házasság gazdasági tétje is magasabb lett. A családnak több oka volt ellenőrizni a párválasztást, a lehetséges férjnek pedig több anyagi érdeke lehetett a kapcsolatban.

A női vagyon kérdése ezért közvetlenül összekapcsolódik az autonómiával. Nem az számít csupán, hogy van-e vagyon, hanem az is, ki rendelkezik

felette, és milyen társadalmi nyomás befolyásolja a döntést.

A dualizmus időszakában fokozatosan bővült azoknak a nőknek a köre, akik saját keresettel rendelkeztek. A tanítónői pálya különösen fontos új lehetőség volt. Az oktatás terjedése és az állami iskolarendszer fejlődése egyre több képzett nő számára teremtett munkát, bár a fizetések, előmeneteli lehetőségek és társadalmi megbecsülés nem voltak azonosak a férfiakéval.

A nevelőnő szintén jellegzetes alakja lett a korszaknak. Átmeneti helyzetet foglalt el a család és az alkalmazottak világa között. Műveltnek kellett lennie, gyakran idegen nyelvet tudott, közvetlenül részt vett az úri vagy polgári család mindennapjaiban, mégsem tartozott teljesen a társaságukhoz.

Ez a köztes helyzet irodalmilag különösen termékeny. A nevelőnő belülről látja a családot, de nem rendelkezik annak hatalmával. Tudása nagyobb lehet, mint társadalmi rangja.

Hasonlóan érdekes a színésznők, írónők és más nyilvános pályán működő nők helyzete. A kulturális élet új lehetőségeket nyitott, de a nyilvánosság maga is fokozott erkölcsi ellenőrzést hozott.

A női munka elfogadottsága erősen függött társadalmi osztálytól is. A parasztasszony mindig dolgozott. Háztartás, állattartás, földmunka, feldolgozás és piaci értékesítés egyaránt része lehetett életének. A „női munkavállalás” problémája ezért elsősorban a középosztály és az úri társadalom számára jelentett új kérdést.

A középosztálybeli nő munkája ugyanis társadalmi státuskérdéssé vált. Egy család bizonyos körökben éppen azzal demonstrálhatta megfelelő anyagi helyzetét, hogy lányának vagy feleségének nem kellett kereső foglalkozást vállalnia. A gazdasági kényszer ezt azonban gyakran felülírta.

Az elszegényedő úri családok lányai különösen nehéz helyzetbe kerülhettek. Neveltetésük és társadalmi önképük magasabb státushoz kötötte őket, miközben családjuk már nem feltétlenül tudta eltartani őket.

A férfi számára ilyenkor viszonylag több pálya nyílt. Hivatal, hadsereg, jogászi pálya vagy más értelmiségi foglalkozás elérhető lehetett. A nő lehetőségei sokkal szűkebbek maradtak. Ebből következett, hogy a megfelelő házasság gazdasági biztonsága különösen fontos volt.

A hajadon nő társadalmi helyzete emiatt kettős. Ha családja vagyonos, hosszabb ideig megengedheti magának, hogy ne menjen férjhez. Ha azonban nincs önálló jövedelme, hosszú távon továbbra is rokonságától függ.

Az „öreglány” fogalmához társuló korabeli gúny és sajnálat ezért nem pusztán kulturális előítéletből fakadt. A házasságon kívüli női életpálya valós gazdasági és társadalmi nehézségekkel járhatott. Az özvegység egészen más helyzetet teremthetett.

Egy özvegynő bizonyos körülmények között jóval nagyobb önállósághoz juthatott, mint házassága alatt. Ha vagyont örökölt, üzletet vagy birtokot kellett irányítania, tényleges gazdasági döntéshozóvá válhatott.

A magyar társadalomtörténet számos olyan özvegyet ismer, aki családi vállalkozást vagy birtokot vezetett. Ez mutatja, hogy a női cselekvőképesség és a társadalmi szerepek között nem egyszerű tiltás állt fenn. A körülmények megváltozásával ugyanaz a társadalom másfajta mozgásteret is elfogadhatott.

Mikszáth műveiben az özvegynők ezért gyakran magabiztosabb szereplők lehetnek. Már rendelkeznek társadalmi tapasztalattal, és nincs ugyanabban a fiatal

lányokra jellemző függő helyzetben a párválasztásuk. A társadalmi megítélés azonban velük szemben sem szűnik meg. A női szexualitás ellenőrzése továbbra is szigorú, csak más formát ölt.

A válás kérdése még összetettebb. A korszak házasságjoga felekezeti különbségeket is tükrözött, és a polgári házasság bevezetése előtt nem létezett teljesen egységes szabályozás. Az 1890-es évek egyházpolitikai törvényei, köztük a polgári házasság bevezetése, jelentős változást hoztak, de a társadalmi megítélés ennél lassabban alakult át. Egy elvált nőnek nemcsak jogi, hanem reputációs következményekkel is számolnia kellett. A válás lehetősége elvileg növelte az egyéni szabadságot, de nem tette következménymentessé a házasság felbontását.

Ez ismét jól mutatja a jog és társadalmi gyakorlat különbségét. A törvény lehetővé tehet valamit, amit a közösség továbbra is helytelenít. Mikszáth egész társadalomszemléletében visszatér ez a jelenség.

A női oktatás fejlődése ugyanakkor lassan átformálta a lehetőségeket. A század végére már egyre több lány jutott középfokú oktatáshoz, s megnyíltak bizonyos felsőoktatási pályák is. Ez még szűk réteget érintett, de

kulturális jelentősége nagy volt. A művelt nő új társadalmi figura. Olvas, idegen nyelvet beszélhet, zenél, tájékozott a közéletben, s egyre nehezebb róla azt feltételezni, hogy kizárólag családi döntések passzív tárgya.

Az oktatás ezért nemcsak szakmai lehetőséget teremtett, hanem önállóbb identitást is. A női olvasóközönség növekedése az irodalomra is hatott. Az írók egyre nagyobb számban olyan közönségnek írtak, amelyben a nők nem csupán témaként, hanem olvasóként is jelen voltak. Mikszáth maga is olyan korban alkotott, amikor a női olvasó központi jelentőségűvé vált a szépirodalom piacán. Ez valószínűleg szerepet játszott abban is, hogy a női nézőpontot nem lehetett teljesen figyelmen kívül hagyni.

A nőalakokat ugyan továbbra is férfi író alkotta, saját korának előfeltevéseivel, de az olvasó számára erkölcsi és érzelmi önállóságot kellett adni nekik. Tóth Mari ereje éppen ebből fakad. Ha csupán vagyontárgy volna, a regény társadalmi szatírája működne, emberi drámája azonban nem. Mari azért fontos, mert képes felismerni, mi történik körülötte. nem csupán reagál a férfiak döntéseire.

Mérlegel. Figyel. Ítéletet alkot. Ez a belső autonómia sokkal fontosabb, mint bármilyen látványos lázadás. Mikszáth nőalakjai között számos olyan figura van, aki a társadalmi szabályok teljes nyílt megtagadása nélkül is képes saját döntésre.

Éppen ebben különböznek a pusztá típusoktól. A társadalmi struktúra korlátozza őket, de nem szünteti meg személyiségüket.

A falusi nőalakoknál ugyanezt más formában látjuk. A gazdasági és családi függés erősebb lehet, de a nők gyakran jelentős gyakorlati hatalommal rendelkeznek a háztartásban. A hivatalos családfő férfi lehet, a mindennapi gazdasági élet azonban nem működik a nő munkája nélkül. Ezért óvatosságnak kell lenni, amikor a patriarchális társadalmat egyszerűen férfi teljhatalomként írjuk le. A jogi és formális hierarchia valóban férfiközpontú volt.

A mindennapi családi hatalom ennél összetettebb. Az asszony ellenőrizhette a háztartási gazdaság jelentős részét, befolyásolhatta gyermekei jövőjét, rokoni kapcsolatokat tarthatott fenn, és családi konfliktusokban komoly tekintélyt szerezhetett. A női hatalom gyakran informális. Éppen ezért kevésbé látható a hivatalos

forrásokban. Mikszáth történeteiben viszont megjelenhet.

Az író különösen jó abban, hogy észrevegye: nem mindig az rendelkezik a legtöbb tényleges befolyással, akinek a legnagyobb hivatalos hatalma van. Ez a felismerés nemcsak a vármegye politikájára, hanem a családra is érvényes. A férj lehet jogilag és társadalmilag családfő, miközben egy-egy családi döntésben a feleség véleménye bizonyul döntőnek. A társadalmi hierarchia és tényleges hatalom tehát itt sem mindig esik egybe.

A női életet ugyanakkor erősen meghatározta a gyermekvállalás. A korszakban a szülés továbbra is jelentős egészségügyi kockázattal járt, a gyermekhalandóság magas volt, és a nagy család komoly fizikai terhet jelentett. Az anyaság idealizálása gyakran elfedi ezt a mindennapi valóságot. A gyermeknevelés mellett a legtöbb nő háztartási munkát is végzett, vagy legalább irányította azt. A módosabb családoknál cselédek segíthettek, ami jelentősen megváltoztatta a háztartás működését.

A nő társadalmi helyzetét tehát a cselédség jelenléte is befolyásolta. Egy úri vagy polgári háztartás asszonya maga is egy hierarchia magasabb pontján állhatott, még

ha férjéhez képest korlátozottabb jogokkal rendelkezett. Ez fontos korrekció. A női kiszolgáltatottság nem jelenti, hogy minden nő azonos társadalmi helyzetben volt. Az úrnő és a cselédlány közötti különbség óriási.

A társadalmi nem és az osztály egyszerre alakította a lehetőségeket. Mikszáth világában ezért a nőalakokat is osztályhelyzetük szerint kell olvasni. Tóth Mari problémája nem ugyanaz, mint egy parasztlányé. A vagyonos lányt elsősorban családi és házassági stratégia fenyegeti. A szegény nő számára a megélhetés kérdése sokkal közvetlenebb.

A cselédlány esetében például a munkáltatói függés, lakhatás és hírnév együtt alakította az életet. A házasság az ő számára is gazdasági változást hozhatott, de teljesen más értelemben. A társadalom női hierarchiája ezért ugyanúgy létezett, mint a férfiaké. A vagyonos nő rendelkezhetett olyan erőforrásokkal, amelyekhez szegény férfi sem jutott hozzá. Ez megint azt bizonyítja, hogy egyetlen hatalmi tengely alapján nem lehet leírni Mikszáth társadalmát.

Származás, vagyon, nem, hivatal, műveltség és kapcsolatok egymásra rakódnak. Egy nő formálisan korlátozottabb lehet egy vele azonos társadalmi helyzetű

férfinál, közben azonban sokkal nagyobb tényleges befolyással rendelkezhet egy alacsonyabb státusú férfinál. Mikszáth ezt nem rendszerezi, de történeteiben újra és újra látható. Az írónak ugyanakkor saját korának korlátai is vannak. Nőalakjai sokszor a szépség, szerelem, hűség vagy családi szerep köré szerveződnek.

A nő szakmai ambíciója jóval ritkábban kerül középpontba. Ez részben irodalmi hagyomány, részben a kor társadalmi valóságának következménye.

Nem volna helyes Mikszáthtól XXI. századi nőképet számon kérni. Érdekesebb azt megfigyelni, hol ad nőalakjainak nagyobb cselekvőképességet, mint amit a korszak sztereotípiái alapján várnánk, és hol marad maga is ezek foglya. Tóth Mari mellett ilyen szempontból különösen érdekesek azok a nőalakok, akik erkölcsi értelemben gyorsabban felismerik a helyzetet, mint a körülöttük lévő férfiak. Mikszáth gyakran a társadalmi szerepjáték külső szemlélőjévé teszi őket.

Ennek egyik oka lehet, hogy a nők sokszor nem rendelkeznek közvetlen intézményes hatalommal. Éppen ezért jobban érzékelik azokat az informális mechanizmusokat, amelyek a rendszert működtetik. Aki nem ül a vármegyei közgyűlésben, annak más módon kell

megértenie, ki mit akar. Aki nem rendelkezik közvetlen döntési joggal, annak különösen fontos lehet olvasni a szándékokat. A társadalmi gyengeség így bizonyos esetekben megfigyelői előnnyé válik.

Ez a mikszáthi nőalakok egyik érdekes tulajdonsága. Gyakran pontosabban látják a férfiak hiúságát, mint maguk a férfiak. A társadalmi szerepjáték kívülről könnyebben átlátható. Ez azonban nem jelenti, hogy képesek is változtatni rajta. A felismerés és cselekvési lehetőség között nagy különbség van.

A női autonómia története ezért nagyrészt ennek a résnek a szűkülése. Egyre több nő tanulhat. Egyre több kereshet pénzt. Egyre erősebb lesz a személyes párválasztás normája. Megjelennek a női egyesületek és a nyilvános viták.

De mindez nem számolja fel azonnal a családi és társadalmi hierarchiát. A századforduló Magyarországa átmeneti világ. A régi szerepek még erősek, az új lehetőségek már láthatóak. Mikszáth nőalakjai éppen ebben az átmenetben élnek. Ezért nem lehet őket pusztán áldozatoknak nevezni.

De teljesen szabad egyéneknek sem. Mozgásterük van. Csak nem egyforma. Ezt a különbséget különösen jól

láthatjuk, ha visszatérünk a házassághoz. Egy vagyonos lány megteheti, hogy nemet mond egy kérőnek, ha családja támogatja.

Egy szegényebb nő számára ugyanaz a döntés egzisztenciális kockázatot jelenthet. Egy özvegy több szabadsággal rendelkezhet, mint egy fiatal hajadon. Egy tanítónő saját jövedelme miatt kevésbé függhet családjától. Egy parasztasszony gazdaságilag nélkülözhetetlen lehet saját háztartásában, miközben jogi önállósága korlátozottabb. A női helyzet tehát sokkal változatosabb annál, mint amit az „elnyomott nő” általános képe megmutat.

Mikszáth prózája éppen azért használható jól társadalomtörténeti kérdések felvetésére, mert tele van kivételekkel és átmeneti alakokkal. Nem tiszta típusokat látunk. Embereket látunk, akik különböző erőforrásokkal próbálnak boldogulni. Ebben a tekintetben a nők ugyanúgy működnek, mint a férfiak. A különbség az, hogy rendelkezésükre álló erőforrások mások.

Egy férfi számára hivatal, politika vagy katonai pálya jelenthet előnyt. Egy nő számára vagyon, családi háttér, műveltség, társasági kapcsolatok vagy saját kereset. Mindkét esetben az a kérdés, hogyan lehet ezeket

tényleges cselekvési szabadsággá alakítani. Tóth Mari történetében ez sikerül annyiban, hogy nem válik egyszerűen a Noszty-stratégia végrehajtásának eszközévé. Ez fontos.

A vagyon önmagában nem menti meg. Személyes ítélőképeség is kell hozzá. Mikszáth így végül nem pusztán társadalmi rendszerként mutatja be a házassági piacot, hanem azt is megmutatja, hogy az egyén képes ellenállni neki. Ez az ellenállás nem mindig látványos. Nem politikai program.

Nem társadalmi forradalom. Egyszerűen egy döntés. De olyan társadalomban, ahol sokan érdekeltek abban, hogy valaki másként döntsön, a személyes döntés maga is jelentős tett lehet. A nők növekvő autonómiája ezért a modernizáció egyik fontos, bár lassan kibontakozó eleme. Ahogy a gazdaság, a közigazgatás és a politika változik, úgy alakul át a család is.

A társadalmi rend legbelsőbb intézménye. Mikszáth ezt nem elméleti fejlődéstörténetként írja meg. Hanem konfliktusokban. Egy nő nemet mond. Egy másik kénytelen elfogadni a közösség ítéletét.

Egy özvegy önállóan intézi ügyeit. Egy falusi lány hírneve egyetlen történet miatt megváltozik. Ezekből a

helyzetekből látszik, mennyire különböző női sorsok
fértek meg ugyanabban az országban.

HÁTTÉRGYÁR

9. Kortések, hordók és szavazatok

A dualizmus kori Magyarország választásai mai szemmel egyszerre tűnnek ismerősnek és idegennek. Ismerősnek azért, mert ugyanúgy jelen volt bennük a kampány, a jelölt személye, a helyi érdek, a politikai mozgósítás és a választók meggyőzésének szándéka. Idegennek pedig azért, mert a választójog szűk volt, a szavazás sokáig nyíltan zajlott, a helyi társadalmi függések közvetlenül hatottak a politikai döntésre, és a korteskedés eszköztára jóval tágabb lehetett annál, amit ma törvényes vagy elfogadható kampánynak tartanánk.

A választójog nem illette meg automatikusan a teljes felnőtt férfilakosságot. Vagyoni, adózási, foglalkozási és más feltételek szabályozták, ki vehetett részt a parlamenti választásokon. A társadalom jelentős része kimaradt a politikai döntéshozatalból, így a választókerület politikai térképe jóval áttekinthetőbb volt, mint egy általános választójogon alapuló tömegdemokráciában. A helyi politikai szereplők sokkal könnyebben tudhatták, melyik faluban kik a választók, melyik család milyen irányba húz, kit lehet személyes kapcsolatok révén meggyőzni, és hol van szükség

erősebb mozgósításra.

Ez a körülmény önmagában is növelte a személyes politika jelentőségét. A jelölt nem pusztán programmal jelent meg, hanem kapcsolatokkal, ajánlásokkal, helyi szövetségesekkel és olyan kortesekkel, akik ismerték a választókerület társadalmi viszonyait. A kortes nem egyszerű kampánymunkás volt. Gyakran helyi közvetítő, szervező, meggyőző ember, aki tudta, kit milyen érvekkel lehet megnyerni, melyik közösségre ki gyakorol befolyást, és hogyan lehet biztosítani, hogy a támogatók valóban megjelenjenek a szavazáson.

A nyílt szavazás különösen nagy jelentőségű volt. A választó nem úgy adta le voksát, hogy döntése mások előtt rejtve maradjon, hanem sok esetben tudható volt, kire szavazott. Ez egészen más politikai környezetet teremtett. A döntés nem pusztán belső meggyőződés kérdése volt, hanem társadalmi aktus, amelyet láthatott a földbirtokos, a munkaadó, a hivatalnok, a rokon és a helyi közösség. A szavazatnak ezért következménye lehetett a választás napján túl is.

A társadalmi függés ilyen körülmények között könnyen politikai függéssé válhatott. A bérlő, alkalmazott, kiszolgáltatottabb gazda vagy hivatalra váró ember nem

mindig engedhette meg magának ugyanazt a politikai szabadságot, mint egy önálló vagyonos birtokos. A nyílt szavazás nem jelentette automatikusan, hogy minden választót közvetlenül kényszerítettek, de felerősítette a környezeti nyomást, és lehetővé tette, hogy a politikai lojalitást ellenőrizhetővé tegyék.

Mikszáth számára ez a világ különösen alkalmas volt arra, hogy a politikát társadalmi viszonyként mutassa meg. A választás nála ritkán tiszta eszmék összecsapása. Sokkal inkább emberek, családok, falvak, régi kapcsolatok és személyes érdekek mozgása. Egy jelölt sikeréhez nem elég, hogy jó beszédet mondjon. Tudnia kell, hogyan működik a helyi társadalom, kiket kell megnyernie, melyik közösséghez hogyan lehet közeledni, és kik azok, akik mások véleményét is befolyásolhatják.

A korteskedés egyik látványos eleme a vendéglátás volt. Étellel, itallal, lakomákkal, utaztatással és különféle költségek átvállalásával próbálták biztosítani a választók jóindulatát és részvételét. Az alkohol szerepe különösen gyakran jelenik meg a korabeli választások leírásaiban, és nem véletlen, hogy az irodalomban is a hordó lett a korteskedés egyik jelképe. A vendéglátás azonban nem pusztán megvesztegetésként működött. Hagyományos társasági gyakorlat és politikai mozgósítás keveredett

benne, ami megint csak megnehezíti a tiszta határvonal meghúzását a megszokott közösségi gesztus és a szavazat befolyásolása között.

A választás napja gyakran ünnepi és feszült esemény egyszerre volt. Csoportok érkeztek, zászlók, jelvények és jelszavak jelentek meg, a politikai identitás látványos formát öltött, és a különböző táborok fizikailag is elkülönülhettek egymástól. A politika így nemcsak vélemény, hanem közösségi élmény lett. A választó azt érezhette, hogy egy táborhoz tartozik, s ez a kötődés sokszor erősebb lehetett, mint a program részleteinek ismerete.

A politikai kultúra személyessége azért is erősödött, mert a jelöltek maguk is helyi tekintélyek lehettek. Egy országos politikus választókerületi kapcsolatok nélkül nehezen boldogulhatott. A képviselőnek szüksége volt olyan emberekre, akik közvetítették őt a helyi társadalom felé, és a választók számára is fontos lehetett, hogy a jelölt ne teljesen idegenként érkezzen. A személyes kapcsolat tehát nem mellékes kampányeszköz, hanem a politikai legitimáció része volt.

Mikszáth ezt saját bőrén is megtapasztalta, amikor képviselőjelöltként és később országgyűlési

képviselőként részt vett ebben a rendszerben. Tapasztalatai ezért nem pusztán újságírói megfigyelésekből származtak. Ismerte a választás társasági oldalát, a helyi szervezkedést, a támogatók mozgósítását, valamint azt is, milyen bizonytalan lehet egy politikai karrier, ha a választókerület hangulata vagy a pártstratégia megváltozik.

A dualizmus politikai rendszerének egyik sajátossága az volt, hogy a parlamenti többség mögött helyi hálózatok egész rendszere állt. A nagy országos pártok akkor tudtak tartósan sikeresek maradni, ha a vármegyékben, járásokban és választókerületekben olyan emberekre támaszkodhattak, akik képesek voltak megszervezni a támogatást. A választás tehát nem különálló esemény volt, hanem a helyi társadalom működésének időszakosan felerősödő formája.

A közigazgatás és a választási politika kapcsolata emiatt különösen kényes kérdés. A hivatalnok elvileg az államot szolgálta, a gyakorlatban azonban ugyanabban a társadalmi és politikai hálózatban élt, mint a jelöltek és helyi vezetők. A főispán, alispán, szolgabíró vagy jegyző politikai befolyása más és más lehetett, de pozíciójukból adódóan mind rendelkeztek olyan kapcsolatokkal és információkkal, amelyek kampányhelyzetben

jelentőséggel bírtak.

A kormányzati befolyás ezért nem feltétlenül közvetlen utasítás formájában jelent meg. Sokszor elegendő volt, ha a helyi hatalom világosan jelezte, melyik jelöltet tartja kívánatosnak, vagy ha egyesek számára világossá vált, melyik politikai magatartás szolgálja jobban saját érdekeiket. A személyes függőségek és hivatali viszonyok ilyen környezetben finomabb, de hatékony nyomást gyakorolhattak.

Ez a rendszer jelentősen eltért a modern titkos választás logikájától. A titkos szavazás egyik alapelve, hogy a választó politikai döntését elválassa társadalmi függéseitől, legalább a szavazás pillanatában. A nyílt rendszerben ez a védelem nem létezett. A politikai döntés látható maradt, és így könnyebben vált a társadalmi kapcsolatok részévé.

Mikszáth humora gyakran éppen abból születik, hogy a politikai eszmények és a kampány gyakorlata távol kerül egymástól. A jelöltek nagy elvekről beszélnek, a háttérben azonban azt számolják, hány szavazó érkezik egy-egy faluból, ki tud lovat vagy kocsit biztosítani, ki tartozik kinek szívességgel, és hol kell még egy befolyásos helyi embert meggyőzni. Az elv és gyakorlat

közötti rés számára kimeríthetetlen irodalmi forrás.

Ettől még nem következik, hogy minden választó megvásárolható vagy minden politikus cinikus volt. A korszakban valódi politikai meggyőződések és komoly közjogi viták is mozgósították az embereket. A kiegyezés megítélése, az állami önállóság kérdése, nemzetiségi politika, gazdasági ügyek és más országos konfliktusok ténylegesen megosztották a választókat. A helyi és személyes tényezők azonban mindig ráakódtak ezekre az eszmei különbségekre.

Ez a kettősség különösen fontos. A választást nem lehet sem pusztán csalásként, sem tisztán programok versenyeként leírni. A politikai meggyőződés, a társadalmi függés, a helyi érdek és a személyes kapcsolat egyszerre hatott. Egy választó támogathatott egy jelöltet azért, mert egyetértett vele, mert rokoni vagy társadalmi kapcsolat kötötte hozzá, mert helyi előnyt remélt tőle, vagy azért, mert környezete ezt várta el.

Mikszáth éppen ezért ritkán választja szét ezeket az indítékokat. Szereplői sokszor maguk sem tudják pontosan, miért tartoznak egy táborhoz. A politika identitássá válhat, ahogyan a családi vagy vármegyei hovatartozás is az. Az ember gyakran előbb tudja, kikhez

tartozik, mint azt, hogy minden kérdésben pontosan mit gondol.

A kortes szerepe ebben a világban különösen értékes. Ő fordítja le az országos politikát helyi nyelvre. Tudja, milyen kérdés fontos egy adott falunak, melyik jelöltet hogyan kell bemutatni, és milyen személyes érvek hatnak. A modern kampány szakembereinek távoli elődjét is láthatjuk benne, de sokkal személyesebb közegben dolgozik.

A sikeres kortesnek nem pusztán jó szónoknak kellett lennie. Ismernie kellett a rokonsági és társadalmi hálót. Tudnia kellett, ki kivel áll haragban, melyik közösségben ki számít tekintélynek, és melyik választó milyen érdekre érzékeny. A helyismeret politikai erőforrás volt.

A vendéglátás és ajándékozás ezért sem mindig közvetlen szavazatvásárlásként működött. Gyakran a kapcsolatépítés nyelve volt. Egy választási lakoma azt üzent, hogy a jelölt figyelembe veszi támogatóit, részt vesz közösségükben, és hajlandó áldozni rájuk. A probléma ott kezdődött, ahol ez a gesztus egyértelmű ellenszolgáltatássá vált.

A határ azonban nehezen volt meghúzható. Ha valaki ételt és italt kapott egy kampányrendezvényen, ez

vendéglátás vagy megvesztegetés? Ha a jelölt utazást biztosított a szavazóhelyre, ez logisztikai segítség vagy befolyásolás? A korszak választási kultúrája sok olyan gyakorlatot tartalmazott, amelyet ma más normák alapján értékelnénk.

Az erőszak külön problémát jelentett. A választások felfokozott közösségi hangulata, az alkohol, a rivális táborok fizikai közelsége és a politikai szenvedély könnyen vezethetett összezsapásokhoz. A rendfenntartás emiatt nem egyszerű technikai kérdés volt. Ha a hatóságok egyik oldalt jobban védték vagy szigorúbban kezelték, az már maga is politikai tényezővé válhatott.

A választás így időnként az állam pártatlanságának próbája lett. Ahol a helyi közigazgatás szorosan kötődött az egyik politikai oldalhoz, ott nehéz volt elhiteni az ellenzékkel, hogy a rendfenntartás teljesen semleges. A bizalmatlanság ezért nem pusztán kampányretorika, hanem a rendszer szerkezetéből fakadó probléma is lehetett.

Mikszáth számára ez a világ egyszerre mulatságos és nyugtalanító. A választási történetekben gyakran jelen van a komédia, de mögötte ott húzódik a kérdés: mennyire fejezi ki valóban a választók akaratát egy olyan

rendszer, amelyben ennyi társadalmi és hivatali nyomás működhet?

Nem ad rá egyszerű választ. A választó nem mindig áldozat, a kortes nem mindig csaló, a hivatalnok nem mindig pártkatona. A rendszer azért érdekes, mert ugyanabban a szerepben többféle magatartás lehetséges. Éppen ezért nem lehet egyetlen erkölcsi címkével leírni.

A korlátozott választójog ugyanakkor eleve szűkítette a politikai nemzet tényleges körét. Az ország lakosságának nagy része nem rendelkezett parlamenti választójoggal, így a képviselőház nem a teljes társadalom közvetlen politikai képét adta. A rendszer résztvevői mégis gyakran úgy beszéltek választási győzelemről, mintha mögötte az egész ország akarata állna.

Ez a különbség a politikai retorika és intézményi valóság között fontos. A modern nemzeti állam már az egész lakosság nevében beszélt, miközben a politikai részvétel joga jóval szűkebb körre korlátozódott. A társadalmi modernizáció itt ismét félúton járt.

A politikai nyilvánosság közben sokkal szélesebb volt, mint maga a választójog. Az újságot olyanok is olvashatták, akik nem szavazhattak, politikai gyűlések,

beszélgetések és helyi viták pedig a választójoggal nem rendelkezők körében is hatottak. A közvélemény tehát szélesebb társadalmi térben létezett, mint a formális politikai részvétel.

Ez különösen a sajtó szerepét növelte. A politikai lapok nem pusztán a választókat próbálták meggyőzni, hanem tágabb társadalmi identitásokat építettek. Mikszáth újságíróként pontosan értette ezt a világot. A parlamenti és választási politikát nem különítette el attól a nyilvánosságtól, amelyben a politikusokról történetek, jellemrajzok és anekdoták terjedtek.

A választási kampány személyessége ebből a sajtóvilágból is erősítést kapott. A politikus nem csupán programot képviselt, hanem karakter lett. Az olvasó azt is tudni akarta róla, hogyan beszél, milyen ember, mit csinált korábban, milyen történetek kapcsolódnak hozzá. A politika így részben személyes narratívák versenyévé vált.

Mikszáth ebben elemében volt. Néhány vonással képes volt egész politikusi karaktereket megrajzolni, és az olvasó sokszor jobban emlékezhetett egy jellegzetes anekdotára, mint a hozzá kapcsolódó parlamenti beszédre. Ez nem feltétlenül felszínesség. A személyiség

valóban fontos volt egy olyan politikai kultúrában, ahol a kapcsolatok és tekintélyek nagy szerepet játszottak.

A választás egyben társadalmi látványosság is lehetett. A közösségek felvonultak, jelvényeket viseltek, ünnepi hangulat alakult ki, és a politikai táborhoz tartozás nyilvánosan láthatóvá vált. Ez a részvétel azok számára is politikai élményt jelenthetett, akik formálisan nem rendelkeztek szavazati joggal.

A politika tehát nem záródott be a szavazóhelyiségbe. Megjelent a kocsmában, kaszinóban, piacon, sajtóban és társasági életben. A választás időszaka egyszerűen felerősítette azt a politikai hálózatot, amely egyébként is jelen volt.

A korteskedés sikeréhez ezért nem elég a választás előtti néhány hét. A helyi politikai támogatás gyakran hosszabb idő alatt épült fel. A képviselőnek kapcsolatot kellett tartania körzetével, ügyeket kellett közvetítenie, támogatást kellett szereznie, és meg kellett őriznie azt a benyomást, hogy választói érdekeit képviseli.

Ez a képviselői szerepet közel hozta a patronázshoz. A választók nem pusztán törvényhozót láthattak benne, hanem olyan embert, aki Budapesten hozzáfér olyan döntésekhez és személyekhez, amelyek helyben

elérhetetlenek. Egy ajánlólevél, közbenjárás vagy állami ügy támogatása konkrét politikai értéket jelenthetett.

A képviselő és választó kapcsolata így kölcsönös szolgáltatások rendszerévé is válhatott. A választó támogatja a politikust, a politikus pedig igyekszik hasznos lenni körzetének. Ez önmagában nem feltétlenül korrupció, hiszen a területi képviselet egyik természetes funkciója ma is a helyi érdekek közvetítése. A határ akkor válik problémássá, amikor a közérdek és személyes szívettség összeecsúszik.

Mikszáth számára ez ismét kiváló terep. Ugyanaz a gesztus egyszerre lehet tisztességes képviselői segítség és politikai klientúra építése. A különbséget sokszor nem maga a cselekedet, hanem annak célja és mértéke adja.

A választókerület ezért szinte nagyobb családdá válhatott. Az emberek tudták, hogy a képviselő kit támogatott, milyen ügyet intézett el, kinek segített álláshoz vagy engedélyhez jutni. Ezek a történetek újabb választásokon politikai tőkévé alakultak.

A politikai lojalitás így emlékezetből is táplálkozott. Egy család vagy település hosszabb időn át ragaszkodhatott ugyanahhoz a politikai oldalhoz, mert korábbi tapasztalatai, sérelmei vagy előnyei ezt

indokolták. A pártpreferencia részben öröklődő helyi hagyománnyá is válhatott.

Ez megint közel áll Mikszáth anekdotikus világához. A politika történetekből épül fel. Valaki egyszer segített, valaki egyszer megsértett egy közösséget, valaki jól szerepelt egy vitában, valaki cserbenhagyta választóit. Ezek az emlékek befolyásolják a későbbi döntéseket.

A választás tehát nem egyszeri racionális mérlegelés. A múlt jelen van benne.

Ezért a személyes tekintély különösen fontos. Egy ismert helyi család jelöltje előnyből indulhatott, mert neve már eleve jelentést hordozott. Az ismeretlennek előbb társadalmi kapcsolatokat kellett építenie.

A név itt ismét politikai tőkévé válik. Ugyanaz a jelenség, amelyet a dzsentrí társadalmi helyzeténél láttunk, a választásban közvetlen politikai erővé alakul.

A pénz ugyanilyen fontos. Kampányolni költséges volt. Utaztatás, rendezvények, vendéglátás, nyomtatványok és szervezés mind pénzt igényelt. A gazdasági erő tehát közvetlenül befolyásolhatta a politikai verseny esélyeit.

Ezzel a régi rang és új pénz ismét ugyanazon a terepen találkozott. Egy régi család kapcsolati előnnyel

rendelkezhetett, egy gazdag új szereplő pedig pénzügyi erővel kompenzálhatta a társadalmi hálózat hiányát. A sikeres politikusnak gyakran mindkettőre szüksége volt.

A választás ezért jól mutatja a dualizmus kori magyar elit átalakulását. Már nem kizárólag a születés dönt, de a származás továbbra is számít. Már fontos a pénz, de önmagában nem mindig elegendő. Egyre jelentősebb a sajtó és a nyilvánosság, miközben a személyes kapcsolatok továbbra is meghatározóak.

Mikszáth számára ez a kevert rendszer különösen termékeny. A modern parlamentarizmus formái mögött folyamatosan látható a vármegyei társadalom. A választókerület összeköti a kettőt.

A parlamenti mandátum ugyanis Budapesten érvényesül, de helyben kell megszerezni. A képviselő két világ között mozog. Országos politikában vesz részt, miközben választási bázisa személyes és lokális.

Ez a kettős szerep könnyen konfliktust teremt. A párt más álláspontot kívánhat, mint a választókerület. Az országos érdek és helyi érdek nem mindig azonos. A képviselőnek pedig választania vagy közvetítenie kell közöttük.

Mikszáth parlamenti tapasztalatai azért különösen értékesek, mert ezt a kettősséget maga is ismerte. Nem pusztán azt látta, mi történik az ülésteremben, hanem azt is, milyen háttérből érkeznek oda a képviselők.

Ezért parlamenti karcolataiban sokszor nem az elhangzott beszéd a legérdekesebb. Figyeli, ki kivel beszél, ki hogyan reagál, milyen személyes viszonyok működnek, és mi történik a hivatalos vita mellett.

10. A Tisztelt Ház

Mikszáth parlamenti karcolatai azért különlegesek, mert nem csupán politikai tudósítások. A képviselőház nála emberi közegként jelenik meg: vannak főszereplői, mellékalakjai, visszatérő gesztusai, belső szabályai és saját humorforrásai. A törvényhozás hivatalos rendje mellett folyamatosan látszik a társasági élet, a személyes tekintély, a rivalizálás és az a sok apró jel, amelyből az igazán gyakorlott megfigyelő többet olvas ki, mint egy felszólalás teljes szövegéből.

A parlament természetesen intézmény volt, és Mikszáth ezt soha nem felejtí el. A vita, az indítvány, a szavazás és a pártfegyelem mind része ennek a világnak. Ugyanakkor az ülésterem nem üres politikai gépezetként működik. Emberek ülnek benne, akiknek múltjuk, vérmérsékletük, becsvágyuk és társadalmi háttérük van. A politikai teljesítmény ezért nála gyakran karakterkérdés is.

Az egyik képviselő sokat beszél, a másik hallgat, de egyetlen mondattal nagyobb hatást ér el. Valaki állandóan jelen van, más inkább a folyosón politizál. Az egyik szónoklatokat tart, a másik személyes kapcsolatokat épít, és Mikszáth pontosan érzékeli, hogy a

parlamenti befolyásnak több formája létezik. Nem mindenki ugyanazzal az eszközzel erős.

A hivatalos ülésrend és a tényleges politikai hatás között ezért gyakran különbség van. Aki sokat beszél, nem feltétlenül dönt el sok mindent. Aki ritkán szól, de mögötte erős párt vagy személyes tekintély áll, nagyobb súlyt képviselhet. Mikszáth különösen szereti az ilyen aránytalanságokat, mert jól mutatják, mennyire más a politika látható és rejtett oldala.

A folyosó ezért nála majdnem ugyanolyan fontos, mint maga az ülésterem. A folyosón rövidebb a távolság ember és ember között, lazább a nyelv, és könnyebben kiderül, ki mit gondol valójában. Itt nem feltétlenül születnek hivatalos döntések, de sokszor itt válik érzékelhetővé, merre mozog a politikai hangulat.

A parlamenti folyosó olyan köztes tér, ahol a formális és informális politika találkozik. A képviselő még a törvényhozás épületében van, de már nincs teljesen a hivatalos ülés szabályai között. Itt egyszerre lehet politikus, társasági ember és informátor.

Mikszáth számára ez ideális megfigyelőhely. A nagy beszédek helyett gyakran egy arckifejezés, félmondat vagy rövid találkozás lesz fontos. Ezekből építi fel a

politikus karakterét.

Ez a módszer részben az újságírásból következik. A napilap olvasója nem feltétlenül akar teljes jegyzőkönyvet. Azt akarja tudni, mi történt, ki hogyan reagált, mi volt a hangulat, és mi az, amit az esemény jelenthet.

Mikszáth ezért politikai jeleneteket ír. A parlamentet mozgásban mutatja meg. Nemcsak a döntést, hanem a döntés előtti bizonytalanságot is. Nemcsak a szónokot, hanem a hallgatóságot is. Nemcsak a többséget, hanem azt is, hogyan viselkedik az ellenzék.

Ezzel a parlamenti tudósításból irodalmi forma születik. A karcolat rövidsége kifejezetten kedvez ennek. Néhány vonással kell helyzetet és embert teremteni. Mikszáth ebben rendkívül erős. Egy politikust gyakran nem programjával, hanem egy jellegzetes gesztussal tesz emlékezetessé.

Ez azonban nem pusztán szórakoztatás. A politikában a személyiség ténylegesen számít. Egy vezető meggyőző ereje, humora, türelme, haragja vagy hidegvére befolyásolhatja a parlamenti helyzetet. Mikszáth ezért nem feltétlenül felszínes, amikor karaktert rajzol. Azt mutatja meg, hogyan lesz politikai tényező az emberi

természetből.

A képviselőház színházhoz való hasonlítása különösen kézenfekvő, de csak részben pontos. A parlament valóban látványos tér, ahol szerepeket játszanak, beszédek hangzanak el, és a közönség reakciója is fontos. Ugyanakkor itt a szerepjáték mögött valódi hatalom áll. A jól sikerült parlamenti jelenet ezért nem pusztán retorikai teljesítmény. Következménye lehet egy törvény, egy politikai fordulat vagy egy párt helyzetének változása.

Mikszáth ezt a kettősséget gyakran ironikusan kezeli. Látja a teatralitást, de nem felejt el a tétet.

A politikusok sem feltétlenül ugyanúgy érzékelik saját szerepüket. Van, aki valóban hisz az általa képviselt ügyben, más inkább pártlogikát követ, megint más személyes karriert épít. A parlamenti viselkedés ezért nem vezethető vissza egyetlen motivációra. Mikszáth ritkán is tesz ilyen leegyszerűsítést. Éppen ellenkezőleg: az érdek és meggyőződés gyakran egyszerre van jelen.

Ez a választási világ folytatása. Ott is láttuk, hogy politikai lojalitás, személyes kapcsolat és helyi érdek keveredik. A parlamentben ugyanez országos szinten történik. A képviselő egyszerre tartozik

választókerülethez, párthoz és saját politikai ambíciójához. E három szint nem mindig esik egybe.

A pártfegyelem ezért központi kérdés. A modern parlamenti rendszer működéséhez szükség van arra, hogy a pártok többé-kevésbé kiszámíthatóan viselkedjenek. Ha minden képviselő kizárólag személyes belátása szerint szavazna, nehéz volna tartós kormányzati többséget fenntartani. A pártfegyelem azonban mindig feszültséget teremt az egyéni képviselői szabadsággal. Mikszáth világában ez különösen érdekes, mert a társadalmi kultúra továbbra is erősen személyes.

A politikus párthoz tartozik, de közben saját neve, tekintélye és kapcsolatrendszere van. A párt tehát nem teljesen oldja fel az egyéni karaktert. Sőt, sokszor éppen erős személyiségek köré szerveződik.

A parlamenti elit társadalmi összetétele is sokat elárul a korról. A jogászi és birtokosi háttér erős maradt, de egyre több olyan szereplő jelent meg, aki városi, értelmiségi vagy más modern társadalmi közegből érkezett. Ez a képviselőházat társadalmi találkozóhellyé tette. A régi és új elit itt nemcsak házasságban vagy gazdasági kapcsolatban találkozott, hanem közvetlen politikai versenyben is. Az ülésterem ezért a társadalmi

modernizáció egyik színpada.

A nyelvben is. A régi vármegyei retorika, a jogász érvelés, a modern gazdasági szaknyelv és a nemzeti politikai szólamok ugyanabban a térben jelentek meg. Mikszáth számára ez gazdag anyag. A beszédmód már önmagában elárul valamit a szereplőről. Ki használ nagy történelmi képeket?

Ki beszél száraz jogi pontossággal? Ki próbálja humorral megnyerni a termet? A politikai stílus karakterjegye lesz.

Ez a sajtóban különösen fontos. A parlamenti tudósítás a szónokot nemcsak idézi, hanem értelmezi is. Mikszáth tudósításaiban ezért a szerzői nézőpont erősen jelen van. Nem egyszerű stenogramot ad. Válogat.

Kiemel. Jellemez. Ez a módszer irodalmi erőt ad a szövegeknek, de történelmi használatuknál óvatosságot is kíván. Egy politikus Mikszáthnál nem feltétlenül pontosan olyan, mint a valóságban. Az író kiválasztja azt a vonást, amelyből jó történet vagy karakter lesz.

A karcolat ezért nem fénykép. Viszont kiválóan megmutatja, hogyan érzékelte egy kortárs a politikai kultúrát. Ez a különbség lényeges. A parlamenti

jegyzőkönyv megmondhatja, ki mit mondott. Mikszáth megmutatja, milyen hatást keltett.

A kettő nem ugyanaz, de együtt sokkal gazdagabb képet ad. A politikai hangulat ugyanis történeti tény. Az, hogy egy beszédet nevetségesnek, veszélyesnek vagy jelentősnek érzékeltek, hatással lehetett a közéletre. Mikszáth karcolatai ezért a politikai percepció forrásai is.

Az újságíró és képviselő szerepe azonban sajátos helyzetet teremtett számára. Nem teljesen kívülről figyelte a parlamentet. Ő maga is részese lett annak a világnak, amelyet leírt. Ez egyszerre adott neki több tudást és nagyobb elfogultsági kockázatot. Ismerte a szereplőket, pártviszonyokat, személyes kapcsolatokat.

De maga is politikai közegben mozgott. Ezért Mikszáth parlamenti írásait nem lehet teljesen semleges megfigyelésként kezelni. Az irónia mögött ott lehet a személyes rokonszenv vagy ellenszenv. A politikai hovatartozás is számít. Ugyanakkor éppen a közelség teszi a szövegeket értékkessé.

A kívülálló kevésbé látná azt, amit ő. A folyosói viszonyokat. A csendes szövetségeket. A régi sérelmeket. A párton belüli hierarchiát.

A parlamentben ugyanis nem minden konfliktus nyilvános. A pártokon belül is vannak különbségek. A személyes ambíciók néha fontosabbak lehetnek, mint a hivatalos nézetkülönbségek. Mikszáth gyakran éppen ezekre az árnyalatokra figyel. Egy kormánytöbbség kívülről egységesnek látszik.

Belül azonban különböző érdekcsoportok és személyes hálózatok működhetnek. Ugyanez igaz az ellenzékre. A közös kormányellenesség nem jelenti automatikusan, hogy mindenben egyetértenek. A parlamenti politika ezért folyamatos alkudozás. A nyilvános vita mellett belső egyeztetés.

A személyes meggyőződés mellett stratégia. A politikai program mellett karrier. Mikszáth itt ugyanazt a társadalmi mechanizmust látja, amely a vármegyében is működik. A formális intézmény mögött informális rendszer van. A különbség csak a lépték.

A vármegye helyi. A parlament országos. Az emberek azonban hasonló módon viselkednek. Ezért lehet a parlamentet Mikszáth egész társadalomképének sűrített formájaként olvasni. Aki érti, hogyan működik a Tisztelt Ház, az sokat megért a dualizmus politikai elitjéből.

A karcolatokban különösen fontos a humor. A humor nem egyszerű szórakoztatás. A politikai tekintély relativizálásának eszköze. A képviselő lehet nagy ember, de közben ugyanúgy fáradt, hiú vagy sértődékeny, mint bárki más. Ez a nézőpont demokratikus hatású abban az értelemben, hogy a hatalmat visszahelyezi az emberi méretbe.

Mikszáth nem engedi, hogy a politikus pusztá emlékművé váljon. Ez azonban nem jelent automatikus tiszteletlenséget. Sok esetben éppen azért tud valakit hitelesen megrajzolni, mert látja gyengeségei mellett erősségeit is. A humor nála nem feltétlenül megsemmisít. Gyakran emberivé tesz.

A parlamenti világban ez különösen fontos. A politika hajlamos saját magát történelmi jelentőségűnek látni. Mikszáth ehhez képest folyton emlékeztet arra, hogy a történelem szereplői is hétköznapi emberek. A nagy viták között ebédelnek. Elfáradnak.

Sértődnek. Pletykálnak. Nevetnek. Ez nem csökkenti a politikai döntések súlyát. Csak más perspektívát ad.

Az újságolvasó számára ez a perspektíva különösen vonzó lehetett. A parlament távoli intézményből ismerős emberi térré vált. A politika személyessé tétele így

egyben sajtópiaci siker is. Az olvasó könnyebben követ egy karaktert, mint egy bonyolult eljárási kérdést. Mikszáth tudta ezt.

Ezért a parlamenti karcolat részben politikai magyarázat, részben társasági krónika. A kettő együtt teszi olvasmányossá.

A parlament fizikai tere is jelentést kap. Az ülésterem hierarchiát mutat, a folyosó oldja azt, a karzat pedig közönséget teremt. A politika nem absztrakt tevékenység, hanem térben zajló esemény. Ki hol ül? Ki kihez megy oda?

Ki marad egyedül? Ezek apró jelek, de a tapasztalt megfigyelő számára sokat mondanak. Mikszáth ebben a szociális olvasásban különösen jó. A társasági viselkedést politikai információként használja. Ez megint csak a vármegyei és úri társadalom tapasztalatából következik.

Ott is sokat jelentett, ki kivel mutatkozik. A parlamentben ugyanez országos jelentőségűvé válhat.

A klubélet szintén fontos. A pártklub nem pusztán kényelmi intézmény, hanem belső politikai közeg. Itt lehetett egyeztetni, információt cserélni és párton belüli álláspontokat formálni. A hivatalos parlamenti vita előtt

sok kérdés már itt eldőlhetett vagy legalább körvonalazódhatott. A nyilvánosság ezért mindig csak részét látta a politikai folyamatnak.

Ez nem feltétlenül összeesküvés. A parlamenti politika természetéhez tartozik, hogy a nyilvános vita mellett belső tárgyalások is zajlanak. Mikszáth éppen ennek a kettősségnek a krónikása. Látja a színpadot és valamennyire a kulisszát is. Ebből fakad szövegeinek különleges feszültsége.

Az olvasó úgy érezheti, beljebb jutott, mint amit a hivatalos tudósítás megengedne. Ez a bennfentesség azonban mindig részleges. Mikszáth sem tudhatott mindent. Az irodalmi forma pedig tovább alakítja azt, amit látott. Ezért a karcolat egyszerre forrás és interpretáció.

A képviselői jelenlét másik következménye, hogy Mikszáth maga is megtapasztalta a párthoz tartozás kényelmetlenségeit. Az írói szabadság és politikai lojalitás nem mindig könnyen egyeztethető össze. A humorista könnyen olyan emberen is talál komikus vonást, aki politikailag saját oldalához tartozik. Ez különösen érdekes helyzet. Ha következetesen csak az ellenfelet gúnyolja, propagandáirónak tűnhet.

Ha mindenkit egyformán kezel, saját közege is sértve érezheti magát. Mikszáth egyik nagy erőssége éppen az, hogy humora nem mindig tiszteli a párthatárokat. Ez nem jelenti, hogy politikailag semleges. Inkább azt, hogy az emberi komikumot erősebbnek érzi a hivatalos lojalitásnál. A parlamenti karcolatok ezért túlélhették saját aktuális politikai kontextusukat.

Sok konkrét vita ma már csak történeti érdeklődést kelt. A karakterek és helyzetek azonban továbbra is érthetőek.

A politikai hiúság, a túl hosszú beszéd, a párton belüli féltékenység vagy a folyosói alkudozás nem kizárólag a XIX. század sajátossága. Mikszáth éppen az ilyen általános emberi elemet találja meg a történeti helyzetben. Ez a módszer azonban veszélyt is rejt. A humor könnyen azt a benyomást keltheti, hogy minden politika pusztán komédia.

Mikszáth ennél összetettebb. Karcolataiban gyakran éppen azért nevetséges valaki, mert komoly dologban viselkedik kisszerűen. A háttérben mindig ott marad a valódi tét. Költségvetés. Közigazgatás.

Kiegyezés. Nemzetiségi kérdés. Gazdaság. A humor nem semmisíti meg ezeket. Csak megmutatja, milyen

emberek kezelik őket.

A parlament így a modern állam egyik legfontosabb intézménye és közben emberi társaság. Ez a kettősség adja Mikszáth parlamentképének erejét.

HÁTTÉRGYÁR

11. Tisza Kálmán országa

Tisza Kálmán 1875 és 1890 között állt Magyarország kormányának élén, és ez a tizenöt év olyan hosszú politikai korszakot teremtett, amelyhez a dualizmus egész rendszerének egyik legfontosabb stabilizációs időszakát szokás kötni. 1875-ben a Deák-párt és Tisza korábbi balközépje fuzionált, ebből jött létre a Szabadelvű Párt, amely ezt követően három évtizeden át, 1905-ig a kormányzás fő pártja maradt. A korszak politikai nyelvében és az utókor értelmezésében is Tisza személyéhez kapcsolódott az a rendszer, amely a parlamenti többséget, a helyi közigazgatást, a főispáni hálózatot és a választókerületi politikát tartósan egy irányba tudta rendezni.

Tisza felemelkedése már önmagában jól mutatta a dualizmus politikájának egyik alapellentmondását. A balközép korábban a kiegyezés rendszerével szembeni közjogi követeléseket képviselt, majd 1875-ben Tisza vezetésével elfogadta a fennálló politikai keretet és egyesült a Deák-párttal. A kortársak és későbbi történetírók ezt gyakran úgy írták le, hogy Tisza „szögre akasztotta” korábbi közjogi programját. A fordulat értékelése már saját korában is megosztó volt: ellenfelei

elvfeladásnak tartották, támogatói viszont olyan pragmatikus lépésként fogták fel, amely lehetővé tette a kormányzati stabilitást egy nehéz politikai és pénzügyi helyzetben.

Mikszáth számára ez a politikai közeg nem távoli történeti háttér volt. Írói és képviselői pályájának jelentős része éppen ebben a rendszerben bontakozott ki. Amikor parlamenti karcolataiban a kormánytöbbséget, a pártviszonyokat vagy a folyosói életet figyelte, olyan politikai kultúrát látott, amelynek egyik alapja a Tisza által kialakított pártszervezeti és hatalmi stabilitás volt. A Szabadelvű Párt nem csupán parlamenti frakcióként működött. Helyi társadalmi kapcsolatok, vármegyei tisztviselők, választókerületi szervezők és országos politikusok egész hálózata tartotta össze.

A rendszer egyik fontos sajátossága éppen az volt, hogy a kormányzati többség nem kizárólag a képviselőház falai között született meg. A választásokat a vármegyék, járások és helyi elitek társadalmi viszonyai készítették elő. A parlamentben megjelenő többség mögött tehát már létezett egy sokkal szélesebb politikai infrastruktúra. Aki ezt a hátországot képes volt ellenőrzés alatt tartani, annak jó esélye nyílt a tartós kormányzásra.

Tisza politikai erejének egyik eleme ezért a főispáni rendszer volt. A főispán a kormány helyi képviselőjeként közvetlen összeköttetést teremtett Budapest és a vármegye között. A korszakban a kormány fokozatosan erősítette a főispánok jogköreit, és különösen az 1886-os közigazgatási reformok növelték a központi hatalom helyi befolyását. A közigazgatás korszerűsödött, ugyanakkor centralizáltabbá is vált: több ügy került ki a hagyományos önkormányzati keretektől, miközben a kormány által kinevezett főispán pozíciója megerősödött.

Ez a folyamat kétféleképpen is értelmezhető. Egyik oldalról a modern állam kiépítésének része volt. A gyorsan változó gazdaság, közlekedés, közegészségügy és közigazgatás egyre egységesebb, szakszerűbb állami működést igényelt. Másik oldalról viszont a centralizáció csökkentette a helyi autonómia bizonyos formáit, és nagyobb lehetőséget adott a kormánynak arra, hogy politikai szempontból is befolyásolja a vármegyét. A két értelmezés nem zárja ki egymást: ugyanaz a reform egyszerre lehetett modernizációs és hatalmi eszköz.

Mikszáth világában éppen az ilyen kettősségek érdekesek. A főispán lehet modern állami tisztviselő, aki a közigazgatás hatékony működését segíti, és közben lehet politikai közvetítő is. Az alispán lehet tapasztalt

helyi szakember, de családi és pártkapcsolatai is befolyásolhatják helyzetét. A közigazgatás egyszerre szakmai és politikai szervezet, ami a kor viszonyai között részben természetesnek számított.

Tisza rendszerét gyakran a politikai fegyelem erejével azonosították. A Szabadelvű Párt hatalmas parlamenti többségei lehetővé tették, hogy a kormány viszonylag kiszámíthatóan működjön. 1875-ben például a párt igen nagy fölényrel került a képviselőházba, s bár a későbbi választásokon ez a fölény mérséklődött, Tisza kormányzása alatt végig a kormánypárt maradt a meghatározó parlamenti erő.

A nagy többség azonban nem jelentett teljes politikai nyugalmat. A korszakban erős és sokszínű ellenzék működött, amelyben függetlenségiek, mérsékelt ellenzékiek, nemzetiségi politikusok és más csoportok is jelen voltak. Egyes választásokon a kormánypárt jelentős mandátumokat veszített, és az ellenzéki közélet egyáltalán nem szűnt meg. Ez azért fontos, mert Tisza rendszerét félrevezető volna egyszerűen olyan politikai gépezetként leírni, amelyben az ellenzéknek semmilyen mozgástere nem volt. A rendszer korlátozott választójoga és a kormányzati befolyás erősítette a kormánypártot, de valós politikai verseny is létezett.

A választójog szűkössége ugyanakkor alapvetően meghatározta a politikai rendszer jellegét. A lakosság csak kisebb része rendelkezett parlamenti választójoggal, és a társadalmi, vagyoni, foglalkozási feltételek eleve szűrték a politikai részvételt. Ez olyan politikai környezetet hozott létre, amelyben a helyi elit szerepe jóval nagyobb maradt, mint egy általános választójogon alapuló rendszerben.

Tisza kormányzati stabilitása ezért részben abból is fakadt, hogy a politikai rendszer társadalmi bázisa korlátozott volt. A parlamenti politika nem közvetlenül az egész társadalom akaratának leképezése volt, hanem azoké, akik bekerültek a választójoggal rendelkező körbe, valamint azoké az eliteké, amelyek képesek voltak ezt a kört megszervezni és befolyásolni.

Ez nem jelentette azt, hogy a választójogon kívül maradó tömegek politikailag teljesen néma szereplők lettek volna. A sajtó, az egyesületek, a helyi társadalmi mozgalmak és a nemzetiségi szerveződések szélesebb nyilvánosságot teremtettek. A politikai intézményrendszer azonban jóval szűkebb volt annál a társadalomnál, amelynek nevében működött. A dualizmus egyik hosszú távú feszültsége éppen ebből fakadt.

Tisza egyik legfontosabb politikai képessége a párt egyben tartása volt. A Szabadelvű Párt nem egynemű politikai közösségként működött. Különböző háttérű, eltérő érdekeltségű politikusok tartoztak hozzá, akik nem feltétlenül gondolkodtak minden kérdésben azonos módon. A párt összetartását részben a kormányzati felelősség, részben Tisza személyes tekintélye és az a felismerés biztosította, hogy a fennálló rendszer stabilitása közös érdek.

A pártfegyelem ezért nem egyszerű engedelmesség volt. A politikusok tisztában voltak vele, hogy a többség fenntartása közös erőforrás. Ha a frakció szétesik, a kormányzás is bizonytalanná válik. A lojalitásnak így intézményi racionalitása volt.

Ugyanakkor a személyes politikai vezetés erőssége veszélyt is hordozott. Minél inkább egyetlen vezető képes összetartani a rendszert, annál inkább kérdésessé válik, mi történik, ha tekintélye meggyengül. A hosszú kormányzás ezért egyszerre teremt stabilitást és függőséget.

Mikszáth parlamenti világában ezt a személyességet folyamatosan érzékelni lehet. A politikai szereplők nem pusztán pártok képviselői. Ismerik egymást, tudják, kinek

milyen súlya van, és azt is, kinek a szava mennyit ér. A formális szabályok mögött állandóan működik a személyes tekintély rendszere.

Tisza Kálmán alakja ennek különösen erős példája. A kortárs közéletben nem csupán miniszterelnök volt, hanem olyan vezető, aki hosszú időn keresztül meghatározta pártja működését és a politikai napirendet. Ezt ellenfelei gyakran túlzott személyi hatalomként értékelték, hívei viszont a kormányzati stabilitás zálogát látták benne. A történeti értékelésben éppen ezért fontos különválasztani a rendszer tényleges intézményi sajátosságait a kortárs politikai retorikától.

A korszak egyik gyakran idézett jelensége az úgynevezett „mameluk” politika. A kifejezést azokra a kormánypárti képviselőkre alkalmazták, akikről ellenfeleik úgy vélték, túlságosan engedelmesen követik a kormányt és Tisza akaratát. Az elnevezés erősen polemikus volt, és önmagában nem bizonyítja, hogy minden kormánypárti képviselő önálló politikai akarat nélküli pártkatona lett volna. Inkább azt mutatja, hogyan érzékelték az ellenzék a tartós pártfegyelmet és Tisza vezető szerepét.

Mikszáth számára az ilyen típusú politikai jelenség azért lehetett érdekes, mert egyszerre komikus és strukturális. A képviselő, aki mindig a párt szerint szavaz, könnyen válhat humor forrásává, de a háttérben nagyon is racionális parlamenti működés állhat. A többségi kormányzás pártfegyelem nélkül nehézkes volna. Az irónia akkor válik igazán élessé, amikor a lojalitás már láthatóan felülírja a személyes meggyőződést.

A politikai rendszer másik támasza a kinevezések és személyes kapcsolatok világa volt. A főispáni állások, hivatali pozíciók és választókerületi kapcsolatok olyan hálózatot alkottak, amelyben a kormányzati bizalom jelentős erőforrást jelentett. Korabeli források Tisza politikáját gyakran éppen azzal bírálták, hogy személyes híveit pozíciókhoz juttatta, és ezáltal a közigazgatás politikai kötődéseit erősítette. Az ilyen állításoknál azonban különösen fontos a források politikai nézőpontja, mert a kinevezések és pártpolitikai lojalitás viszonyát a kortárs ellenzék rendszerint élesen bírálta.

Az viszont történetileg jól látható, hogy a kormány és a főispáni kar kapcsolata szoros volt. Mivel a főispánokat a központi hatalom nevezte ki, a politikai megbízhatóság természetesen számított. A kérdés inkább az, hogy ez

milyen mértékben alakította a mindennapi közigazgatást és a választásokat.

A rendszer működésének megértéséhez ezért nem elegendő korrupcióról beszélni. A modern állam minden korszakban igyekszik olyan vezető tisztviselőkkel dolgozni, akikben politikailag vagy szakmailag megbízik. A probléma akkor kezdődik, amikor a politikai lojalitás a szakmai szempontok vagy a törvényesség rovására megy.

A dualizmus kori Magyarországon ennek határai kevésbé voltak élesen elválasztva, mint egy későbbi professzionális bürokráciában. A politika és közigazgatás közötti átjárás erősebb maradt, és a vármegyei elit személyes kapcsolatrendszere még mindig nagy súllyal bírt.

Mikszáth ezt nem elméleti problémaként mutatja meg. Nála egy kinevezés, egy ajánlás vagy egy közbenjárás formájában jelenik meg. Az olvasó egy ember történetét látja, miközben a háttérben egész rendszer működik.

Ez a rendszer sokáig stabilnak bizonyult, részben azért, mert képes volt különböző elitcsoportokat integrálni. A régi birtokos nemesség, a hivatalnoki réteg, a jogászok és egyes polgári csoportok számára is kínált politikai és társadalmi karrierlehetőségeket. A

Szabadelvű Párt ezért nem pusztán egy szűk kör érdekszövetsége volt, hanem szélesebb uralkodó elit politikai szervezete.

A stabilitás azonban nem jelentett teljes társadalmi konszenzust. A nemzetiségi kérdés, választójog, szociális feszültségek és a kiegyezés közjogi rendszere folyamatos vitákat okozott. A fennálló politikai szerkezet hosszú ideig képes volt ezeket kezelni anélkül, hogy alapjai megrendültek volna, de nem oldotta meg őket véglegesen.

Különösen fontos volt a nemzetiségi kérdés. Magyarország lakosságának jelentős része nem magyar anyanyelvű volt, miközben a politikai elit egyre erősebben nemzetállami keretekben gondolkodott. Az 1868-as nemzetiségi törvény viszonylag széles nyelvi jogokat fogalmazott meg bizonyos területeken, de alkalmazása és későbbi politikai értelmezése sok konfliktust hozott. A Tisza-korszak nemzetiségpolitikája ezért máig összetett történeti vita tárgya, amelyet nem lehet sem kizárólag toleráns, sem kizárólag elnyomó politikaként egyetlen mondattal jellemezni.

Mikszáth számára ez a kérdés személyesen is ismerős lehetett szülőföldje miatt. A Felvidék magyar és szlovák

társadalmának érintkezését gyermekkorától ismerte, ezért a nemzetiségi politika absztrakt parlamenti kérdésén túl a mindennapi együttélés tapasztalata is jelen lehetett gondolkodásában.

A Tisza-rendszer gazdasági háttere ugyancsak fontos. A korszakban Magyarország gyors modernizáción ment keresztül, vasutak épültek, fejlődött a pénzügyi rendszer, nőtt Budapest, és bővült az állami adminisztráció. A politikai stabilitás részben ennek a modernizációs folyamatnak adott keretet. Ugyanakkor a fejlődés egyenlőtlen volt, és a vidéki társadalom jelentős része nem részesült azonos mértékben annak előnyeiből.

A kormányzatot ezért egyszerre lehetett modernizációs teljesítménnyel és társadalmi konzervativizmussal jellemezni, de ezek sem egymást kizáró kategóriák. Lehet valaki gazdasági és közigazgatási kérdésekben modernizáló, miközben politikai részvételben óvatos vagy korlátozó. A dualizmus politikai elitjének jelentős része éppen ilyen módon gondolkodott: az államnak fejlődnie kell, de a politikai rendszer gyors demokratizálása veszélyesnek tűnt számukra.

Ez a felfogás magyarázza a választójog tartós szűkösségét is. A rendszer vezetői úgy gondolhatták, hogy a politikai stabilitás és a nemzetállami célok megőrzése érdekében a részvétel gyors kiterjesztése kockázatos lenne. Ellenfeleik viszont éppen ebben látták a rendszer egyik legnagyobb igazságtalanságát.

Mikszáth nem politikai elméletíróként viszonyul ehhez. Számára inkább az a kérdés, milyen embereket hoz létre egy ilyen rendszer.

A hosszú kormánypárti uralom kialakít egy sajátos politikusi típust. Olyan képviselőt, aki tudja, hogyan kell viselkedni a pártban, milyen kapcsolatokat érdemes ápolni, mikor kell felszólalni, és mikor bölcsebb hallgatni. A politikai karrierhez nemcsak tehetség, hanem rendszerismeret is kell. A rendszerismeret pedig részben társasági tudás. Kihez kell fordulni?

Kitől függ a kinevezés? Ki szólhat egy ügy érdekében? Melyik vezető véleménye döntő? Ezek a kérdések Mikszáth egész világában visszatérnek. A Tisza-korszakban különösen erős lehetett az a benyomás, hogy a politikai rendszernek van egy belső nyelve, amelyet csak a beavatottak értenek igazán.

Mikszáth újságíróként ezt a belső nyelvet fordította le az olvasóknak. Nem feltétlenül leplezett le titkos dolgokat. Inkább megmutatta, hogy a hivatalos politika mögött milyen hétköznapi emberi mechanizmusok működnek. Ezért válik számára a személyes karakter politikai tényezővé. Tisza maga is ilyen karakter.

A róla kialakult képben egyszerre jelenik meg a fegyelem, a taktikai érzék, a hatalom megtartásának képessége és az a fajta pragmatizmus, amelyet ellenfelei oportunizmusnak, hívei politikai realizmusnak nevezhettek. A történeti elemzésnek itt különösen óvatosnak kell lennie. A politikus személyiségét könnyű utólag néhány jelzővel leegyszerűsíteni. Sokkal pontosabb azt vizsgálni, milyen döntéseket hozott, milyen intézményi eszközöket használt és milyen eredményeket ért el.

Tisza esetében az egyik legegységesebb eredmény a hosszú kormányzati stabilitás. Másfél évtized egy olyan korban, amikor Európa számos országában gyorsabban cserélődtek a kormányok, önmagában is figyelemre méltó.

A stabilitás ára azonban vita tárgya. A korlátozott választójog, az erős kormányzati befolyás és a politikai

centralizáció valóban hozzájárulhatott a rendszer tartósságához. Ezzel párhuzamosan a közigazgatás professzionalizálódott és az állam működőképessége is javult bizonyos területeken.

Ezért a korszakot nem érdemes sem pusztá politikai gépezetként, sem valamiféle zavartalan liberális aranykorként ábrázolni. Mindkét kép leegyszerűsítő lenne. Tisza rendszere egyszerre parlamentáris és korlátozott. Egyszerre modernizáló és elitista. Egyszerre jogállami intézményekre épülő és erősen személyes.

Éppen ezek az ellentmondások teszik alkalmassá arra, hogy Mikszáth társadalmi világának hátterét adja. Az író ugyanis ugyanilyen kettősségeket keres. A modern hivatalban a régi rokonságot. A parlamentben a kaszinót. A pártban a személyes hűséget.

A törvényben az emberi kiskaput. A rendszerben a szereplőt.

Ezért Mikszáth és a Tisza-korszak kapcsolata nem csupán politikai hovatartozás kérdése. Sokkal mélyebb kapcsolat van közöttük: az író éppen abban a politikai társadalomban találta meg egyik legfontosabb témáját, amelyet Tisza hosszú kormányzása stabilizált. Ez a közeg adott számára rengeteg karaktert. Főispánokat.

Képviselőket.

Korteseket. Hivatalnokokat. Minisztereket. Olyan embereket, akik hivatalos szerepük mellett mindig megőrizték saját emberi gyengeségeiket. A politikai rendszer így irodalmi anyaggá vált.

12. Protekció

A dualizmus kori Magyarország társadalmi működését aligha lehet megérteni a protekció fogalma nélkül. A szó ma többnyire kedvezőtlen jelentésű: olyan helyzetet értünk rajta, amikor valaki személyes kapcsolat révén jut előnyhöz, amelyre pusztán teljesítménye vagy formális jogosultsága alapján nem feltétlenül számíthatna. A XIX. század második felében azonban a személyes közbenjárás sokkal természetesebb része volt a közéletnek és a mindennapi ügyintézésnek, mint ma. Ez nem jelenti azt, hogy ne létezett volna részrehajlás vagy visszaélés, de a társadalom maga is másképpen húzta meg a határt elfogadható segítség és tisztességtelen előnyszerzés között.

A vármegyei világban ez különösen világosan látszott. Aki állást keresett, engedélyt akart, hivatalos ügyet próbált felgyorsítani vagy egyszerűen biztos akart lenni abban, hogy kérelme eljut a megfelelő emberhez, gyakran keresett valakit, aki ismeri a döntéshozót. Az ajánlólevél, a személyes bemutatás vagy egy tekintélyes ismerős támogatása nem feltétlenül számított szégyellnivaló dolognak. Sok esetben éppen azt tekintették természetesnek, hogy az ember saját

kapcsolatait is felhasználja.

Ez részben abból fakadt, hogy a közigazgatás és társadalom még jóval személyesebb kapcsolatban állt egymással. A hivatalnok nem névtelen szervezetet képviselt, hanem ismert ember volt, akinek családját, társadalmi körét és politikai kapcsolatait ismerhették. Az ügyfél sem pusztán ügyiratszámként jelent meg. Lehetett valakinek a rokona, volt iskolatársa, választója vagy szomszédja. A modern bürokrácia személytelenségének eszménye már létezett, de a mindennapi gyakorlatban a régi társadalmi hálózatok továbbra is működtek.

Mikszáth számára ez kimeríthetetlen téma. A protekcióban ugyanis egyszerre jelenik meg a társadalmi egyenlőtlenség, a személyes kapcsolat ereje és a humor. Az egyik ember hónapokig vár valamire, a másik egy ismerős révén gyorsabban jut előre. Az egyik kérelme elveszik a hivatalban, a másikhoz valaki odaszól. A szabály ugyanaz, de a hozzáférés nem teljesen egyforma.

A rendszer ebből a szempontból nem feltétlenül nyíltan törvénytelen. Sokszor éppen az történik, hogy minden formális feltétel teljesül, csak valaki hamarabb vagy könnyebben kerül sorra. A protekció ezért nem mindig jogsértés, hanem hozzáférési előny. Ez különösen

nehézzé teszi erkölcsi megítélését.

Aki segítséget kér, gyakran úgy érezheti, nem tesz semmi rosszat. Nem hamisít iratot, nem fizet kenőpénzt, nem kér törvényteleniséget. Csak azt szeretné, hogy ügye ne akadjon el. Az ismerős pedig úgy érezheti, pusztán információt ad vagy figyelmet kér egy méltányos ügy számára. A rendszer éppen azért erős, mert résztvevői sokszor nem korrupcióként érzékelik.

Az egyenlőtlenség azonban ettől még valós. Akinek nincs megfelelő kapcsolata, annak kevesebb lehetősége van ugyanarra a segítségre. A személyes hálózat tehát olyan erőforrás, amely nem oszlik el egyenletesen a társadalomban.

Mikszáth világában a régi családi név ebből a szempontból különösen értékes. Egy ismert név nemcsak társadalmi presztízst jelent, hanem hozzáférést is. Könnyebb lehet találkozót kérni, levelet eljuttatni vagy olyan emberhez fordulni, akit más nem ismer személyesen.

A protekció így közvetlenül kapcsolódik a dzsentrális társadalmi túléléséhez. Az elszegényedő család pénzügyi ereje csökkenhet, de kapcsolatai még sokáig megmaradhatnak. Ezeket állásszerzésre, előmenetelre

vagy más előnyök megszerzésére lehet használni.

Ez részben magyarázza, miért tudott egyes régi családok társadalmi pozíciója hosszabb ideig fennmaradni gazdasági hanyatlásuk után is. A társadalmi tőke lassabban kopik, mint a pénz. Egy birtokot el lehet árverezni, a névhez kapcsolódó ismeretségeket azonban nem egyik napról a másikra veszíti el valaki.

A modern állam bővülése közben paradox módon új lehetőségeket is teremtett ennek a kapcsolati tőkének a felhasználására. Minél több hivatal, állami állás és közigazgatási pozíció jött létre, annál több olyan helyzet keletkezett, ahol valakinek pályázni, ajánlást szerezní vagy támogatást keresni kellett.

A hivatalnoki karrier ezért nem pusztán szakmai út volt. A végzettség számított, de a kapcsolatok is segíthettek. Aki megfelelő körben mozgott, hamarabb hallhatott megüresedő állásról, tudhatta, kit érdemes megkeresni, és könnyebben szerezhette ajánlást.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szakértelem feleslegessé vált volna. A dualizmus közigazgatása fokozatosan professzionizálódott, és egyre több pozícióhoz megfelelő képzettségre volt szükség. A protekció gyakran nem alkalmatlan és alkalmas ember

között döntött, hanem több megfelelő jelölt közül segített valakit előre.

Éppen ettől volt a rendszer társadalmilag tartós. Ha kizárólag teljesen alkalmatlan emberek kerültek volna pozíciókba, a közigazgatás működésképtelenné válik. A kapcsolati háló ennél finomabban működött: befolyásolta, ki kap lehetőséget azok közül, akik valamilyen formális követelménynek megfelelnek.

Mikszáth gyakran éppen ezt a szürke zónát érzékeli. A szereplő nem feltétlenül gazember, csak szeretne előbbre jutni. A közbenjáró sem feltétlenül korrupt, csak segíteni akar. Az eredmény mégis az, hogy a rendszer nem mindenki számára egyformán hozzáférhető.

A protekció ezért erkölcsi kérdés helyett sokszor társadalmi szerkezetként érthető meg jobban. A kapcsolatok olyan informális intézményt alkotnak, amely párhuzamosan működik a formális közigazgatással. Az egyik rendszer azt mondja, minden ügyet szabály szerint kell elbírálni. A másik azt mondja, nem árt, ha az ember ismer valakit.

A kettő nem feltétlenül ütközik minden esetben. Sokszor egyszerűen egymásra rakódik.

Ez a rétegződés Mikszáth egész társadalomképének egyik kulcsa. A hivatalos Magyarország mellett mindig létezik egy másik Magyarország, amelyet személyes kapcsolatok, szívességek és informális hierarchiák működtetnek.

A szívesség különösen fontos társadalmi valuta. Nem feltétlenül azonnal kell viszonzni. Valaki ma segít, a másik hónapok vagy évek múlva ad vissza valamit. A kölcsönös kötelezettség hosszabb távon hálózatot hoz létre.

Egy ilyen hálózatban a szívesség emlékezete önmagában erőforrás. Tudni lehet, ki kinek tartozik, ki kinek segített, és kitől lehet később támogatást kérni.

A vármegyei társadalom kis mérete miatt ez különösen jól működhetett. Ugyanazok az emberek újra és újra találkoztak, ezért a kölcsönös segítség hosszú távú rendszerként működhetett.

A modern piac ezzel szemben inkább egyszeri, pénzben rendezhető tranzakciókra épül. A társadalmi szívesség azonban személyes kapcsolatot tart fenn. Nem zárja le az ügyletet, hanem új kötelezettséget teremt. Ez a különbség magyarázza, miért lehetett a protekció annyira erős olyan világban, ahol a társadalmi hálózatok

hosszú távúak voltak.

Mikszáth figurái gyakran pontosan tudják, kinek mit köszönhetnek. A kapcsolatokat nem pusztán érzelmi, hanem gyakorlati erőforrásként is kezelik.

A politika még inkább felerősíti ezt a működést. A képviselő közbenjárhat választója ügyében. A választó később politikailag támogathatja őt. A kapcsolat mindkét fél számára hasznos.

Ez önmagában még nem feltétlenül korrupció. A területi képviselet ma is magában foglalja, hogy egy politikus választói érdekeit közvetíti a kormányzat felé. A határ akkor mosódik el, amikor a közérdek helyett személyes előny kerül előtérbe.

Mikszáth világában azonban a kettőt nem mindig könnyű különválasztani. Ha egy képviselő egy választókerületi ember állásügyében jár közben, helyi érdeket képvisel vagy személyes szívességet tesz? A válasz attól függ, milyen ügyben, milyen módon és milyen indokkal történik a közbenjárás. A korszak politikai kultúrája sokkal toleránsabb lehetett az ilyen személyes közvetítéssel szemben, mert az állami intézményekhez való hozzáférést eleve gyakran személyeken keresztül képzelték el. A képviselő egyik funkciója éppen az

lehetett, hogy összekösse a helyi társadalmat a budapesti hatalommal.

Ez növelte a politikus személyes jelentőségét. A választó nem pusztán törvényhozót támogatott, hanem olyan embert, aki „el tud intézni” dolgokat.

A kifejezés önmagában is sokatmondó. Az ügy nem csupán hivatalos eljárásban halad, hanem valaki segít elintézni.

Ez a szemlélet hosszú életű volt, mert közvetlen tapasztalatra épült. Ha az emberek azt látták, hogy a személyes közvetítés ténylegesen gyorsítja az ügyeket, természetesnek tartották, hogy ezt használják.

A rendszer így önmagát erősítette. Minél többen kerestek protekciót, annál fontosabbá váltak a kapcsolatok. Minél fontosabbak lettek a kapcsolatok, annál kevésbé tűnt racionálisnak kizárólag a formális eljárásra hagyatkozni.

Ez a kör azonban hosszabb távon alááshatta az intézményekbe vetett bizalmat. Ha mindenki azt hiszi, hogy kapcsolat nélkül nem lehet előre jutni, akkor még ott is protekciót keres, ahol valójában nincs rá szükség. A modern bürokrácia egyik célja éppen ennek a hitnek a

felszámolása: az ügy akkor is ugyanúgy haladjon, ha senki nem telefonál érte. A dualizmus kori Magyarországon ez az eszmény még csak részben valósult meg. Mikszáth humora sokszor azt mutatja meg, milyen abszurd eredményekhez vezet, amikor mindenki ismerőst keres.

Előfordulhat, hogy több közbenjáró ugyanabban az ügyben mozdul meg, a hivatalnok pedig nem tudja, melyik nagyobb tekintély kívánságát vegye figyelembe. Ilyenkor maga a protekciós rendszer akad el. Ez különösen jó irodalmi helyzet, mert a kapcsolati előny önmaga karikatúrájává válik.

A társadalmi hierarchia azonban mindig jelen marad. Nem minden protekció egyforma súlyú. Egy miniszter levele többet ér, mint egy távoli ismerősé. Egy főispán közbenjárása nagyobb hatást kelthet, mint egy egyszerű helyi ember kérése. A kapcsolati tőke tehát maga is hierarchikus.

Ez megint csak a régi rang és modern hivatal különös keverékét mutatja. Valaki lehet társadalmilag tekintélyes, mert régi családból származik. Más azért, mert magas hivatalt tölt be. A legerősebbek pedig gyakran mindkét erőforrással rendelkeznek.

A protekció ezzel a társadalmi elit belső összetartását is segítheti. Az emberek kölcsönösen segítik egymás családtagjait, ismerőseit, és ezzel újratermelik saját hálózatukat. Az állás nem pusztán egyénnek jut. A család társadalmi helyzete is erősödik vele.

Ez különösen fontos az elszegényedő nemesi családok esetében. Egy jó hivatalban lévő fiú újra stabilizálhatja a família helyzetét. A kapcsolat tehát generációs befektetéssé válhat.

A társadalmi mobilitás szempontjából ugyanakkor a protekció nem kizárólag lezárja a rendszert. Időnként új embereket is beemelhet. Egy tehetséges fiatal támogatóra találhat, aki felismeri képességeit és ajánlja őt. Az ajánlás ebben az esetben nem a teljesítmény helyett, hanem annak közvetítésére szolgál. Ez megint megmutatja, miért nem lehet a protekciót teljes egészében negatív jelenséggként leírni.

A személyes ajánlás olyan világban, ahol kevésbé fejlett az anonim pályázati rendszer, információt is hordozhatott. Aki ajánl valakit, saját tekintélyét teszi kockára. Ha az ajánlott teljesen alkalmatlan, az az ajánló hírnevét is ronthatja. A rendszer tehát bizonyos mértékig önszabályozó lehetett. A probléma ott kezdődött, amikor

a lojalitás fontosabb lett a képességnél.

Mikszáth különösen érzékeny erre a pontra. A politikai párthűség és hivatal összekapcsolódása könnyen olyan figurákat hoz létre, akik pozíciójukat nem szakértelmüknek, hanem kapcsolataiknak köszönhetik. Itt a humor már élesebb társadalomkritikává válik. Az alkalmatlan ember hivatalban nem pusztán nevetséges. Mások életére is hatással van.

A protekció ezért nem magánügy. A közintézmény minőségét is befolyásolja. Ha a kapcsolati rendszer tartósan felülírja a szakmai kiválasztást, az állam működése gyengül.

Ez a felismerés már a XIX. században is jelen volt. A közigazgatási reformok egyik célja éppen az volt, hogy professzionálisabb hivatalnoki kart hozzanak létre. A személyes kapcsolatok azonban sokkal gyorsabban alkalmazkodtak az új intézményekhez, mint ahogyan eltűntek volna. A modern hivatal így nem feltétlenül szüntette meg a régi társadalmi hálózatokat.

Inkább új teret adott nekik. Ez Mikszáth egész társadalmi látásának egyik legfontosabb következtetése lehet. Az intézmények változnak. Az emberi kapcsolatok új formában tovább élnek. A protekció ezért

modernizálódik is.

Régen egy földbirtokos szólt a vármegyei embernek. Később egy képviselő ír levelet a minisztériumba. A funkció hasonló, csak az intézményi környezet más. Mikszáth ezt a folytonosságot különösen jól látja, mert egyszerre ismeri a vármegyei és parlamenti világot. Számára a főispán és képviselő nem teljesen külön társadalmi típus.

Mindketten ugyanabban a kapcsolati kultúrában mozognak. A politika ezért nem szakítható el a családi és társasági világtól. A kaszinóban kötött ismeretség később hivatali ügyben hasznos lehet. Egy régi iskolatárs politikussá válhat. Egy rokoni kapcsolat minisztériumi hozzáférést teremthet.

Az ember társadalmi élete és politikai élete nem külön szférák. Ez a modern társadalom egyik később kialakuló elválasztása. A dualizmus világában a határ sokkal átjárhatóbb. Mikszáth ezért érti olyan jól az összeférhetetlenség előtti társadalmi gondolkodást. A mai jogi szemlélet sok olyan helyzetet próbál különválasztani, amelyet akkor természetesnek tekintettek.

Magánkapcsolat és hivatal. Család és politika. Barátság és kinevezés. Üzlet és társasági élet. A korszakban ezek jóval szorosabban összekapcsolódtak.

Ez nem jelenti, hogy minden szereplő erkölcsileg közömbös lett volna. A nyílt visszaélést akkor is elítélhették. A határ inkább máshol húzódott. A pénzért eladott döntés sokkal egyértelműbb korrupciónak számíthatott, mint az, ha valaki ismerősének segített. A társadalmi szívesség erkölcsileg elfogadhatóbb formának tűnt.

Mikszáth azonban éppen azt mutatja meg, hogy a kettő között olykor nincs éles fal. Ha valaki a közbenjárásért később politikai vagy gazdasági ellenszolgáltatást vár, a szívesség fokozatosan klientúrává válik. A kölcsönösség ekkor már nem pusztán baráti. Hatalmi viszonyt teremt. Ez a patronázs lényege.

A patron erőforrással rendelkezik. A kliens támogatást kap. Cserébe lojalitást ad. A kapcsolat hosszú távú. A politikai rendszerben ez különösen stabil hálózatokat hozhat létre.

A patronázs azonban nem feltétlenül teljesen titkos. Mindenki tudhatja, ki kinek az embere. Ez maga is társadalmi információ. Egy politikus erejét részben

híveinek száma mutatja. A klientúra így tekintélyt is ad.

A Tisza-rendszer kortárs bírálói gyakran éppen ilyen kapcsolati hálózatokat láttak a hosszú kormánypárti uralom egyik támaszának. Az értékelés politikai nézőponttól függött, de az kétségtelen, hogy a személyes lojalításoknak jelentős szerepük volt a korszak pártpolitikájában. Mikszáth számára azonban a protekció legérdekesebb oldala nem feltétlenül az országos rendszer. Hanem az ember. Hogyan viselkedik az, aki segítséget kér?

Mennyire érzi megalázónak? Természetes jognak tekinti vagy kivételes szívességnak? Mit tesz az, akitől segítséget kérnek? Képes nemet mondani egy rokonnak? A társadalmi nyomás itt is erős.

Aki nem segít, könnyen hálátlannak vagy nagyképűnek tűnhet. A kapcsolati rendszer tehát a közbenjáróra is terhet rak. Nemcsak előny, hanem kötelezettség. Minél magasabbra jut valaki, annál több kérés érkezik hozzá. A politikus vagy hivatalnok így könnyen olyan szívességhálózat középpontjába kerül, amelyből nehéz teljesen kivonulni.

Ez azért is fontos, mert a személyes hatalom növekedésével a társadalmi elvárások is nőnek. Az ember

nemcsak azért akar befolyásos ismerőst, hogy dicsekedjen vele. Használni is szeretné kapcsolatát. A magas pozíciójú ember pedig tudja, hogy támogatói részben ezért ragaszkodnak hozzá. A protekció így összeköti a társadalmi presztízst a gyakorlati haszonnal.

Aki képes ügyeket elintézni, annak nő a tekintélye. Ez különösen a politikus számára fontos. A választó számára kézzelfogható teljesítmény lehet, ha képviselője közbenjár egy helyi érdekért. A modern politikában ezt sokszor érdekképviseletnek nevezzük. A határ megint csak a személyes és közérdek között húzódik.

Mikszáth éppen ezért nem ad könnyű erkölcsi receptet. A protekció egyszerre lehet emberi segítség és igazságtalan előny. Lehet tehetség közvetítése és alkalmatlanság jutalmazása. Lehet választói érdek képviselése és politikai klientúra építése. Ugyanaz a forma más tartalommal működhet.

Ezért történeti szempontból a konkrét eseteket kell vizsgálni. Mikszáth irodalma ebben különösen hasznos, mert megmutatja, hogyan érzékelték a szereplők ezeket a helyzeteket. A humor gyakran ott jelenik meg, ahol a résztvevők természetesnek tartanak valamit, amit az olvasó már kétesnek érez. Ez a távolság

társadalomkritikai erőt ad a szövegnek. Mikszáth nem feltétlenül mondja ki, hogy a rendszer igazságtalan. Elég, ha megmutatja, milyen abszurd helyzetek születnek belőle.

HÁTTÉRGYÁR

13. Mit jelentett akkor a korrupció?

A korrupció szót könnyű használni, de történeti értelemben nehéz pontosan meghatározni. Ami ma egyértelműen összeférhetetlenségnek, részrehajlásnak vagy jogellenes előnyszerzésnek tűnik, az a XIX. század második felében nem feltétlenül ugyanabba a kategóriába tartozott. A dualizmus kori Magyarországon a modern közigazgatás, parlamentáris politika és kapitalista gazdaság már működött, miközben a társadalmi kapcsolatok jelentős része továbbra is személyes, családi és patronázsalapú maradt. A korrupciót ezért nem lehet úgy vizsgálni, mintha minden szereplő ugyanazokat a normákat vallotta volna, amelyeket egy későbbi bürokratikus állam természetesnek tekint.

A korszakban természetesen léteztek olyan magatartások, amelyeket már akkor is tisztességtelennek vagy törvénytelennek tartottak. A megvesztegetés, a választási csalás, a pénzért vagy más közvetlen ellenszolgáltatásért hozott döntés nem azért problematikus számunkra, mert utólag más erkölcsi mércét alkalmazunk. A kortárs sajtó és politikai viták is

rendszeresen beszéltek korrupcióról, vesztegetésről és hatalmi visszaélésekről. Sokkal nehezebb azonban eldönteni, hová soroljuk azokat a helyzeteket, amelyekben személyes kapcsolat, politikai lojalitás vagy társadalmi tekintély befolyásolta a döntést anélkül, hogy közvetlen pénzátadás történt volna.

A választások különösen jól mutatják ezt a bizonytalanságot. A történeti kutatás számos példát tárt fel etetésre-itatásra, utaztatásra, pénzosztásra, hatósági nyomásra, erőszakra és más visszaélésekre, de még a korabeli joggyakorlat számára sem volt mindig világos, hol végződik a törvényes kampánykiadás, és hol kezdődik a választók megvesztegetése. Egy 1910-es választás után indult per elemzése például arra mutat rá, hogy több bírói döntés sem ugyanott húzta meg ezt a határt. A történeti kép ezért árnyaltabb annál, mint hogy minden kampánycöltséget korrupciónak, vagy ellenkezölleg, minden bevett gyakorlatot elfogadható korteskedésnek tekintsünk.

A kortárs politikai közbeszéd ugyanakkor nagyon is ismerte a választási korrupció fogalmát. Egy Szabolcs vármegye dualizmus kori választásairól szöló történeti vizsgálat arra mutat rá, hogy a vesztegetés, az etetés-itatás, az erőszak és a szabályok kijátszása nem

kizárólag a kormánypárt eszköztárában jelent meg. Egyes ellenzéki körzetekben ugyanúgy éltek velük, amikor erre lehetőség nyílt. Ez azért fontos, mert a korrupció nem feltétlenül egyetlen párt vagy politikai irányzat sajátosságaként jelent meg, hanem részben a választási kultúra és a helyi hatalmi szerkezet következménye volt.

Mikszáth számára éppen ez az általánosság lehetett érdekes. A visszaélés nem feltétlenül azért történik, mert valaki különösen romlott ember, hanem mert a rendszer bizonyos lehetőségeket kínál. Ha a választó nyíltan szavaz, ha a helyi hatóság erősen beágyazódik a pártpolitikába, ha a kampány jelentős összegeket igényel, és ha a választókerületi támogatás személyes kapcsolatokon keresztül szerveződik, akkor könnyen kialakulhatnak olyan gyakorlatok, amelyek a jogszerűség határán vagy azon túl mozognak.

Ez nem jelenti, hogy minden szereplő egyformán cselekedett volna. Egyes politikusok tudatosan kerülik a törvénysértést, mások kevésbé. Egyes helyi hatóságok pártatlanabban működnek, másutt a politikai befolyás erősebb. A rendszer lehetőséget teremt, de nem kényszerít mindenkit ugyanarra a magatartásra. A korrupció történetét ezért nem lehet kizárólag

struktúraként vagy kizárólag személyes erkölcsi bukásként leírni.

A pénz szerepe mégis különleges. A modern politikához egyre több anyagi erőforrás kellett: utazás, nyomtatványok, szervezés, rendezvények és a támogatók mozgatása mind költséggel járt. A választási kiadások ezért önmagukban nem jelentettek korrupciót. A probléma akkor kezdődött, amikor a pénz közvetlenül a választói döntés megvásárlására szolgált, vagy amikor kampánykiadás címén olyan juttatásokat adtak, amelyek valójában politikai ellenszolgáltatást céloztak.

A határ nehezen volt bizonyítható. Ha egy jelölt megvendégelte támogatóit, az lehetett társasági esemény. Ha azonban a vendéglátás feltétele az volt, hogy az illető rá szavazzon, már más megítélés alá esett. A formális cselekmény ugyanaz lehetett, a jelentés azonban teljesen eltérő.

Mikszáth humora különösen jól működik ebben a bizonytalan térben. A szereplő sokszor nem nevezi meg, mit csinál valójában. Vendégszeretetnek, baráti segítségnek, politikai meggyőzésnek vagy méltányosságnak nevez valamit, amit az olvasó könnyen másként értelmez. Az irónia éppen a hivatalos

magyarázat és a tényleges érdek közötti különbségből születik.

A korrupció ezért nyelvi jelenség is. Ritkán mondja valaki, hogy saját magának akar jogtalan előnyt. Inkább úgy fogalmaz, hogy segíteni kell egy jó ügyet, támogatni kell egy megbízható embert, vagy méltányosan kell kezelni egy különleges helyzetet. A társadalmi visszaélés gyakran erkölcsi nyelven igazolja önmagát.

Ez nem sajátosan magyar jelenség, és történetileg fontos óvakodni attól, hogy a dualizmus Magyarországot valamiféle kivételesen korrupt társadalomként ábrázoljuk. A XIX. századi európai parlamentáris rendszerek jelentős részében erősen jelen volt a patronázs, a választási befolyásolás és a politikai kinevezések problémája. Magyarország sajátosságai inkább abban kereshetők, ahogyan ezek a jelenségek a vármegyei hagyománnyal, a szűk választójoggal és a hosszú kormánypárti dominanciával összekapcsolódtak.

A történetírásban maga a dualizmus korrupciójának értékelése is változott. Régebbi interpretációk gyakran a politikai rendszer egyik alapvető hibájaként írták le a protekciót és korrupciót, s a kormányzati stabilitást részben ezekből vezették le. Későbbi kutatások sok

esetben részletesebben vizsgálták, hogy egyes gyakorlatok miként működtek, és mennyiben voltak jogellenesek, bevett kampányeszközök vagy vitatott átmeneti formák. A korrupció fogalmát ezért ma érdemes konkrét esetekre bontani, nem pedig az egész korszakra egyszerre rávetíteni.

A vasútépítés, állami koncessziók és nagyberuházások különösen sok gyanút kelthettek. A gyors modernizáció rengeteg pénzt mozgatott meg, és a politikai döntések közvetlenül befolyásolhatták, melyik város, birtok vagy vállalkozás jut előnyhöz. Egy vasútvonal nyomvonala például hatalmas különbséget jelenthetett egy település gazdasági jövőjében. Ha egy állomás vagy vonal bizonyos birtokokat kedvezőbb helyzetbe hozott, könnyen felmerülhetett a kérdés, vajon kizárólag gazdasági megfontolás döntött-e. A korszakról szóló későbbi kritikák gyakran emlegették az ilyen összefonódásokat, bár minden konkrét ügyben külön kell vizsgálni, mi bizonyítható és mi maradt politikai vád.

Az állami koncesszió különösen érzékeny terület, mert a közhatalom gazdasági értéket oszt el. Aki engedélyt, vasúti érdekeltséget vagy más állami kedvezményt kap, jelentős vagyoni előnyhöz juthat. Ha a döntés politikai kapcsolat alapján történik, a köz- és magánérdek határa

azonnal elmosódik.

Mikszáth világában az ilyen nagy gazdasági ügyek gyakran kisebb társadalmi jelenetek formájában válnak érthetővé. Nem feltétlenül a teljes koncessziós rendszer érdekli, hanem az, ki kinek súgott, kihez vittek ajánlólevelet, melyik politikus vállalt pártfogást, és hogyan változik meg hirtelen valakinek a társadalmi jelentősége, amikor kiderül, hogy hozzáfér egy döntéshozóhoz.

A közvetítő ebben a rendszerben különleges hatalommal rendelkezik. Nem ő hozza meg a döntést, de el tud jutni ahhoz, aki igen. Ez a hozzáférés önmagában értékke válhat. A társadalmi kapcsolati tőke ilyen körülmények között könnyen gazdasági tőkévé alakítható.

A korrupció egyik legnehezebben felismerhető formája éppen ez. Nincs feltétlenül boríték vagy közvetlen megvesztegetés. A szereplő egyszerűen üzleti lehetőséghez jut, mert jó helyen mozog, megfelelő embereket ismer, vagy politikai szolgálatai miatt informális támogatásban részesül.

A modern összeférhetetlenségi szabályok részben az ilyen helyzetek korlátozására jöttek létre. A XIX.

században azonban sokkal kevésbé voltak világosak a politika, üzlet és társasági élet határai. Ugyanaz az ember lehetett birtokos, képviselő, vállalati érdekeltség tagja és valamely gazdasági szervezet vezetője, anélkül hogy ezt önmagában rendkívüli állapotnak tekintették volna.

A parlamenti politika emiatt közvetlenül találkozhatott a gazdasági érdekekkel. A képviselő törvényeket alkotott olyan területekről, amelyekben saját társadalmi köre vagy gazdasági környezete is érdekelt lehetett. A mai összeférhetetlenségi szemlélet ezt sokkal szigorúbban próbálná szabályozni, a korszakban azonban a politikai elit és gazdasági elit jelentős részben ugyanazokból a társadalmi csoportokból került ki.

Ez nem jelenti automatikusan azt, hogy minden ilyen döntés korrupt volt. A probléma inkább az átláthatóság és az érdekek elválasztásának hiánya. Ha a törvényhozó saját társadalmi közegének érdekeit természetes közérdekként érzékeli, nincs szüksége tudatos csalásra ahhoz, hogy elfogult döntést hozzon.

Mikszáth egyik legfontosabb felismerése éppen az, hogy az ember ritkán tekinti saját érdekét pusztán önzésnek. A szereplők rendszerint találnak magasabb

indokot cselekedeteikhez. A birtokos nem magának akar vasutat, hanem a vidék fejlődését támogatja. A politikus nem saját emberét helyezi hivatalba, hanem megbízható személyt keres. A választási kortes nem szavazatot vásárol, hanem megvendégeli híveit.

Az önigazolás miatt a korrupció nem mindig cinikus. Az ember képes őszintén hinni abban, hogy saját érdeke egybeesik a közjával. Ez sokkal összetettebb helyzetet teremt, mint a tudatos bűnözés.

A vármegyei társadalom különösen alkalmas volt az ilyen érdekazonosításra. A helyi elit magát valóban a megye természetes vezető rétegének tekinthette. Ha valaki generációk óta részt vett a közigazgatásban, könnyen úgy érezhette, hogy saját családjának tekintélye és a vármegye érdeke nem választható el egymástól.

Az ilyen önkép lassan ütközött a modern polgári állam személytelenségével. Az új bürokratikus norma azt kívánja, hogy a hivatalnok döntésében felejtse el rokonságát, társadalmi körét és személyes szimpátiáját. A régi társadalmi erkölcs viszont azt mondhatta, hogy az ember tartozik családjának és barátainak segítségével.

A két norma összeütközése nem oldódott meg egyik napról a másikra. A korrupció modern fogalmának

kialakulása részben éppen ebből a folyamatból érthető meg. Minél erősebb lett az elvárás, hogy a közszolgálat személytelen legyen, annál inkább problematikussá váltak azok a gyakorlatok, amelyek korábban megszokott társadalmi kötelességnek tűnhettek.

A protekció és korrupció határa ezért történeti mozgásban van. Ami egy korszakban elfogadható szívesség, később összeférhetetlenséggé válhat. Ez nem erkölcsi relativizmus, hanem annak felismerése, hogy az intézményi normák is változnak.

Bizonyos határok azonban már Mikszáth korában is világosak voltak. A közvetlen vesztegetést nem lehet egyszerűen társadalmi szokásnak nevezni. Ha valaki pénzért hoz döntést, vagy közvetlen anyagi ellenszolgáltatásért adja szavazatát, az már korabeli szemmel is botrányt okozhatott.

A választási gyakorlat mégis újra és újra kitermelte ezeket a helyzeteket. A politikai tét, a nyílt szavazás, a helyi hatalom és a kampányköltségek együtt olyan ösztönzőket teremtettek, amelyek sok szereplőt a szabályok megkerülésére csábítottak. A szabolcsi választások kutatása is azt mutatja, hogy a visszaélések mértéke választásonként és kerületenként erősen

változhatott; nem egy folyamatosan azonos intenzitású rendszer működött.

Ez azért lényeges, mert a „korrupt dualizmus” egyszerű képe elfedi a különbségeket. Voltak tisztább és erősebben manipulált választások, szigorúbb és engedékenyebb helyi hatóságok, valamint olyan körzetek, ahol ellenzéki jelölt is képes volt tartós támogatást építeni. Ha a rendszer minden pontján teljes politikai kontroll működött volna, az 1905-ös ellenzéki választási siker sem lett volna lehetséges.

A korrupció tehát nem helyettesítette a politikát. Ráakódott arra. Valódi politikai viták, társadalmi érdekek és választói meggyőződések mellett működött.

Mikszáth éppen ezért nem úgy írja le a politikai világot, mintha minden döntés előre megvásárolt volna. Ha így tennie, megszűnne a történetek feszültsége. Szereplői ügyeskednek, de nem mindig sikerül nekik. A kapcsolatok segítenek, de nem mindent döntenek el. A pénz fontos, de nem automatikusan győz.

A rendszerben marad bizonytalanság, és éppen ez teszi politikává. A korrupció a verseny egyik eszköze lehet, de nem törli el teljesen a versenyt.

A hivatalok elosztása ugyanilyen kettős. Egy politikai rendszerben természetes, hogy bizonyos magas pozíciók bizalmi jellegűek. A miniszterelnök nem feltétlenül akar olyan főispánt vagy vezető tisztviselőt, aki nyíltan ellenséges kormányával. A probléma akkor kezdődik, ha minden állás pártjutalommmá válik, és a szakmai alkalmasság másodlagossá lesz.

A dualizmus állama közben éppen egy professzionálisabb közigazgatást próbált kiépíteni. Ez újabb ellentmondást teremtett. A szakértelem iránti igény nőtt, miközben a politikai és társadalmi kapcsolatok továbbra is erősek maradtak.

A korszak hivatalnokai ezért kétféle elvárás között állhatott. Legyen képzett, pontos és törvényes, de legyen egyben társadalmilag megbízható és politikailag elfogadható is. E követelmények nem mindig kerültek konfliktusba, de amikor igen, kiderült, melyik számít fontosabbnak.

Mikszáth az ilyen helyzeteket szívesen sűríti egyetlen kinevezési történetbe. Valaki tehetséges, de nincs kapcsolata. Másnak kapcsolata van, de közepes képességű. Az olvasó már előre sejti, melyiknek lesz könnyebb.

A humor itt valójában társadalmi diagnózis. A nevetés mögött az a felismerés áll, hogy a formálisan nyitott rendszer nem biztosít mindenki számára egyforma indulási helyzetet.

A sajtó szerepe ezért különösen fontos volt. A nyilvánosság képes volt olyan ügyeket botránnyá emelni, amelyek korábban helyi szinten maradtak volna. Egy korrupciós vád immár országos politikai fegyverré válhatott.

A sajtó azonban maga sem állt kívül a politikán. Lapok pártokhoz, gazdasági érdekkörökhöz vagy szerkesztői csoportokhoz kötődtek, és ugyanazt az ügyet egészen eltérően mutathatták be. A korrupciós vád ezért lehetett valódi leleplezés és politikai támadás is.

A történésznek emiatt különösen óvatosan kell kezelnie a korabeli botrányokat. Az, hogy egy lap korrupcióról ír, nem bizonyítja önmagában a vádat. Ugyanakkor maga a vád is fontos forrás arról, milyen magatartást tartottak már társadalmilag támadhatónak.

A korrupció fogalmának története tehát részben a botrányok története. Valami akkor válik közéleti problémává, amikor a nyilvánosság már nem fogadja el természetesnek.

Mikszáth íróként ebben különös szerepet játszik. Nem feltétlenül leleplező újságírást művel, de nevetségessé tud tenni egy gyakorlatot. A humor pedig normát teremt. Amikor az olvasó nevet egy protekciós ügyön vagy egy politikai ügyeskedőn, egyben távolságot is vesz attól a világtól, amelyben ez természetes.

Ez a társadalomkritika gyakran hatásosabb, mint a nyílt moralizálás. Mikszáth nem mondja meg minden jelenet után, hogy a korrupció rossz. Megmutatja, milyen nevetséges emberi viselkedést hoz létre.

A nevetségesség azonban nem jelent ártalmatlanságot. Az ügyeskedő hivatalnok döntése másokat hátrányba hozhat, a megvesztegetett választó torzíthatja a politikai képviseletet, a kapcsolati alapon kiosztott gazdasági előny pedig közpénzt vagy közhatalmat téríthet magánérdek felé.

A mikszáthi irónia ezért gyakran lágyabb, mint a jelenség következménye. Ez az írói módszer része. Az olvasónak kell felismernie, hogy a mulatságos jelenet mögött komoly társadalmi probléma áll.

A korrupció talán éppen azért olyan fontos téma Mikszáth világában, mert összekapcsolja mindazt, amiről eddig szó volt. A vármegye személyes kapcsolatait, a

dzsentrí túlélési stratégiáit, a választások korteshálózatát, a parlamenti pártfegyelmet és a protekciót. Mindegyikben ugyanaz az alapkérdés jelenik meg: meddig használható magáncélra egy közösségi vagy állami erőforrás?

A válasz a XIX. század végén még kevésbé volt egyértelmű, mint ma. A modern állam már megkövetelte a törvényes eljárást, de a társadalom továbbra is erősen személyes maradt. E kettő között jött létre az a szürke zóna, amely Mikszáth számára annyi történetet szolgáltatott.

A korrupció ezért nem csupán idegen test volt a rendszerben. Részben a modernizáció egyik mellékterméke is. Minél több állami döntés, koncesszió, hivatal, vasút, szerződés és politikai mandátum létezett, annál több olyan erőforrás keletkezett, amelyért érdemes volt kapcsolatokat mozgósítani.

A modern állam nem csökkentette automatikusan a politikai gazdasági tétet, hanem növelte. Az állam egyre több pénzt és lehetőséget osztott el, így egyre fontosabb lett, ki fér hozzá a döntéshozókhoz.

Ez a folyamat nem vezetett szükségszerűen korrupcióhoz, de új lehetőségeket teremtett számára. A

válasz az intézményi ellenőrzés, a professzionális közigazgatás és a nyilvánosság erősödése lehetett, ezek azonban csak fokozatosan alakultak ki.

Mikszáth országa ezért nem csupán „korrupt ország”. Pontosabb úgy fogalmazni, hogy olyan társadalom, amelyben a modern személytelen intézmények és a régi személyes kapcsolatok egyszerre működtek, és e két rendszer határán gyakran keletkezett visszaélés. A korrupció mértéke és formája helyenként, időszakonként és ügyenként eltért, de a társadalmi feltételek rendszeresen újratermelték a lehetőségét.

Éppen ettől olyan fontos, hogy Mikszáthot ne vádiratként olvassuk. Ha minden figuráját történeti bizonyítéknak tekintenénk, torz képet kapnánk. Az író kiválasztja a különös, mulatságos vagy botrányos eseteket, mert azokból lehet történetet írni. A szabályosan dolgozó hivatalnokból ritkábban lesz novella.

A hallgatás ezért itt is fontos. Mikszáth rengeteg ügyeskedőt mutat, de ebből nem következik, hogy minden hivatalnok ügyeskedett. Sokkal inkább azt mutatja meg, milyen társadalmi helyzetek tették az ügyeskedést felismerhető és gyakori témává.

Ez a különbség a könyv egész módszere szempontjából alapvető. Nem azt kérdezzük, igaz-e minden Mikszáth-történet, hanem azt, milyen valós társadalmi mechanizmus teszi hihetővé. A korrupció esetében ilyen mechanizmus a személyes kapcsolatok ereje, a korlátozott választójog, az erős politikai patronázs, a köz- és magánérdek kevésbé éles elválasztása, valamint a gyors modernizáció során kiosztott új gazdasági lehetőségek rendszere.

Mikszáth azért láthatta mindezt különösen pontosan, mert egyszerre volt újságíró, képviselő és olyan ember, aki a vármegyei társadalomból érkezett. Ismerte a helyi szívesség logikáját és a budapesti nagypolitika működését is. A kettő között nem feltétlenül látott olyan éles határt, amelyet a hivatalos intézmények sugalltak.

14. Budapest - Egy új ország fővárosa

Budapest a XIX. század második felében nem pusztán növekedett, hanem léptéket váltott. Pest, Buda és Óbuda 1873-as egyesítése után olyan város kezdett kialakulni, amely politikai, gazdasági, pénzügyi és kulturális értelemben is egyre inkább az ország központjává vált. A népesség gyorsan nőtt, új hidak, sugárutak, középületek, pályaudvarok, gyárak és lakónegyedek épültek, a sajtópiac bővült, a parlamenti élet pedig mind több figyelmet vonzott a fővárosra. Mikszáth pályája szempontjából mindez döntő volt, mert éppen ebben a városi átalakulásban vált vidéki újságíróból országosan ismert íróvá és közéleti szereplővé.

A főváros világát nem lehet egyszerűen a vidék ellentétéként leírni. Budapest maga is tele volt vidékről érkezett emberekkel, akik magukkal hozták kapcsolataikat, nyelvüket, társadalmi reflexeiket és családi hátterüket. A vármegye tehát nem tűnt el a főváros kapujában. Sokkal inkább beköltözött oda. A parlament, minisztériumok, lapok, ügyvédi irodák, bankok és társasági klubok világában ugyanúgy működhettek a rokoni és ismeretségi hálók, mint

korábban helyben, csak nagyobb léptékben és bonyolultabb intézményi környezetben.

Mikszáth számára Budapest ebből a szempontból egyszerre jelentett új világot és ismerős mechanizmusokat. A szereplők más ruhát viseltek, nagyobb házakban dolgoztak, a politikai döntések súlya országos lett, de az emberi viszonyok sok tekintetben ugyanúgy működtek. Ki kit ismer, ki melyik lapnál dolgozik, ki tud eljuttatni egy kéziratot, ki ajánl be egy szerkesztőséghez, melyik társaságban kivel lehet találkozni – ezek a kérdések a fővárosban is fontosak maradtak.

A modern nagyváros mégis újfajta társadalmi mozgást tett lehetővé. A faluban vagy kisvárosban az embert könnyebben meghatározta családja múltja. Budapesten nagyobb volt az esély arra, hogy valaki új identitást és új társadalmi pozíciót építsen. Az újságíró, ügyvéd, hivatalnok, kereskedő vagy művész teljesítménye önállóbb erőforrássá válhatott. A névtelenség és a lehetőség együtt jelent meg: az ember kevésbé volt bezárva születési helyének társadalmi rendjébe, ugyanakkor sokkal több versenytárral kellett megküzdenie.

Ez a kettősség Mikszáth saját pályáján is érzékelhető. A vidéki tapasztalat fontos alap maradt számára, de országos ismertséget csak a fővárosi sajtó tudott teremteni. A budapesti szerkesztőség olyan közvetítő intézmény lett, amely képes volt egy helyi történetet az egész ország olvasmányává változtatni. A sikerhez tehát nem elég jó történeteket hozni; olyan nyilvánosságra is szükség volt, amely ezeket tömegekhez juttatja el.

A sajtópiaac bővülése ezzel új értelmiségi életformát teremtett. Az író egyre kevésbé kizárólag könyvek szerzője, és egyre inkább rendszeresen publikáló újságíró is lehetett. A napi vagy heti lapok állandó szövegigénye felgyorsította az írás ritmusát, új műfajokat hozott előtérbe, és közvetlenebb kapcsolatot teremtett az aktuális közélet és az irodalom között.

Mikszáth ebben a világban különösen otthonosan mozgott. Rövid formái, anekdotikus építkezése, jellemrajzai és gyors helyzetfelismerése kiválóan illeszkedtek a sajtó működéséhez. A főváros ezért nemcsak témát adott neki, hanem formát is. A napi újságírásból származó tapasztalat közvetlenül alakította prózáját.

Budapest gyors növekedése közben maga is társadalmi laboratóriummá vált. A régi elit, az új polgárság, a hivatalnokok, kereskedők, iparosok, munkások, diákok és bevándorlók egymás mellett éltek. A városban olyan társadalmi különbségek találkoztak, amelyek vidéken távolabb maradtak egymástól.

Ez a közelség egyszerre teremtett mobilitást és feszültséget. Aki sikeres volt, gyorsan emelkedhetett. Aki lemaradt, ugyanilyen gyorsan érezhette helyzetének bizonytalanságát. A főváros gazdasági dinamizmusa ezért nem jelentett automatikusan biztonságot mindenki számára.

A modern nagyváros egyik fontos tulajdonsága a pénz láthatósága. Fogyasztás, lakás, öltözködés, színház, kávéház, közlekedés és társasági élet mind költséget jelentett. A társadalmi státus itt is látható jelekben fejeződött ki, csak más formában, mint a vidéki kúriák világában.

Aki fel akart emelkedni, annak nemcsak pénzt kellett keresnie, hanem meg is kellett tanulnia, hogyan jelenjen meg megfelelő társadalmi közegben. A városi elegancia, műveltség, társalgási stílus és kapcsolatok mind részei lettek az új státusnak.

Ezért Budapest nem szüntette meg a társadalmi szerepjátékot, hanem új formákat adott neki. A régi nemesi rang mellé odakerült a polgári siker látványos világa. A szalon, kávéház, szerkesztőség vagy klub ugyanúgy társadalmi tér lett, mint korábban a vármegyeháza és kaszinó.

A kávéház különösen fontos intézmény. Nem egyszerű vendéglátóhely, hanem találkozópon, munkahely, információs központ és társasági színpad. Újságírók, írók, politikusok és üzletemberek ugyanabban a térben találkozhattak, híreket cserélhettek, kapcsolatokat építhettek és figyelhették egymást.

A szerkesztőségi és kávéházi világ között gyakran alig volt éles határ. A hír, ötlet vagy pletyka egyik helyről a másakra mozgott, és a sajtó gyorsan alakította át közéleti történetté. Mikszáth számára ez ideális közeg volt, mert ugyanaz a társadalmi információs háló működött benne, amelyet vidékről már ismert, csak sokkal gyorsabb tempóban.

A főváros ezért felgyorsította a történet terjedését. Ami egy faluban hetek alatt válik közös tudássá, Budapesten akár egyetlen nap alatt megjelenhet több lapban. A modern sajtó újfajta kollektív emlékezetet

teremtett.

Ez a változás a politikát is átalakította. A parlamenti szereplő többé nemcsak az ülésteremben létezett. Másnap a lapokban is megjelent, és az újságírók értelmezése része lett nyilvános személyiségének.

Mikszáth éppen ezt a köztes pozíciót foglalta el. Egyszerre figyelte a politikust és formálta róla az olvasók képét. Ez jelentős kulturális hatalom.

A modern közéleti embernek ezért már nemcsak képviselőházban vagy választókerületben kellett jól szerepelnie, hanem a nyilvánosságban is. Egy rossz mondat, nevetséges jelenet vagy botrány a sajtón keresztül országos történetté válhatott.

A főváros ugyanakkor nyelvileg és kulturálisan is sokszínű volt. Magyar, német, zsidó, szlovák és más háttérű lakosság élt benne, és a város gyors magyarosodása a század második felének egyik fontos folyamata lett. A magyar nyelv egyre erősebben uralta a politikai és kulturális nyilvánosságot, miközben a lakosság családi és társadalmi háttere továbbra is sokféle maradt.

Ez a sokszínűség új kulturális energiát teremtett. A modern magyar városi kultúra részben olyan emberek munkájából épült fel, akiknek családi háttere nem feltétlenül magyar nemesi közeghez kötődött. A sajtó, kereskedelem, színház és pénzügyi élet különösen nyitott volt az újonnan felemelkedő csoportok előtt.

Budapest így az asszimiláció egyik fő terepe is lett. A társadalmi felemelkedéshez sok esetben a magyar nyelv és kultúra átvétele társult, ami egyszerre jelentett integrációt és identitásváltozást. A folyamat önkéntes és társadalmi nyomás által alakított elemeket egyaránt tartalmazhatott.

Mikszáth fővárosi világa ezzel jelentősen eltér szülőföldje többnyelvű falusi közegétől. Ott a nyelvi sokféleség természetes helyi adottság. Budapesten a magyar nyelv egyre inkább a modern nemzeti közélet közös nyelve.

A város növekedése politikai jelentést is hordozott. Budapest a magyar állami modernizáció kirakatává vált. Nagy középületek, hidak és közlekedési beruházások azt jelezték, hogy az ország képes modern európai fővárost teremteni.

A millennium 1896-os ünnepségei különösen erősen fejezték ki ezt az önképet. A fővárosban olyan reprezentációs tér alakult ki, amely egyszerre mutatta a történelmi magyar államiságot és a modernizáció eredményeit.

A két üzenet nem véletlenül kapcsolódott össze. A politikai elit számára fontos volt azt bizonyítani, hogy a történelmi folytonosság és a modern fejlődés nem egymás ellentétei. Budapest maga lett ennek az állításnak egyik leglátványosabb bizonyítéka.

Mikszáth azonban természetéből fakadóan kevésbé hajlamos arra, hogy kizárólag reprezentációt lásson. A nagyvárosi pompa mögött az emberi viselkedés érdekli. A modern épületben ugyanúgy hiú ember ülhet, mint régi kúriában.

Ez a látásmód segít neki abban, hogy ne váljon a modernizáció egyszerű ünneplőjévé. A városi fejlődés valódi, de nem változtatja meg automatikusan az emberi természetet.

A régi társadalmi reflexek ezért Budapesten is tovább élnek. Az új bankpalotában lehet régi típusú protekció, a modern minisztériumban személyes közbenjárás, a parlamentben pedig vármegyei kapcsolatrendszer. A

modernizáció formát vált, de nem törli el az informális mechanizmusokat.

Ez a felismerés különösen fontos a könyv egészének szempontjából. Mikszáth Magyarországát nem két külön országra oszlik, modern Budapestre és elmaradott vidékekre. A kettő folyamatosan kapcsolatban áll egymással. A vidék küldi fel hivatalnokait, politikusait, diákjait és íróit. Budapest pedig törvényeket, sajtót, kulturális divatot és gazdasági impulzusokat küld vissza.

A kapcsolat kölcsönös. Mikszáth maga is ennek a mozgásnak a példája. Vidéki tapasztalatból épít fővárosi karriert, majd fővárosi íróként újra és újra visszatér a vidék történeteire. A főváros tehát nem lecseréli a régi világot, hanem új perspektívából láthatóvá teszi.

Budapesten a vármegye már összehasonlítható más társadalmi formákkal. Aki kizárólag Nógrádban él, természetesnek tarthat bizonyos helyi szokásokat. Aki bekerül a fővárosi sajtóba és parlamentbe, már többféle működési modellt lát.

Ez a tapasztalat erősíthette Mikszáth iróniáját. A távolság lehetővé teszi, hogy saját származási közegét is kívülről nézze.

Ugyanakkor a fővárost sem tekinti feltétlenül felsőbbrendűnek. A modern ember ugyanúgy lehet hiú, számító vagy nevetséges, mint a vidéki úr. A különbség inkább az eszközökben van. A vidéki úr kapcsolatot használ. A fővárosi ember sajtót, pénzügyi hálózatot vagy politikai szervezetet.

Az emberi motiváció gyakran hasonló marad. Ezért Mikszáth Budapestje sem egyszerűen modernitástörténet, hanem társadalmi átalakulás története.

A városban különösen látható az új középosztály felemelkedése. Hivatalnokok, ügyvédek, újságírók, tanárok és szakemberek olyan életformát alakítottak ki, amely már nem teljesen nemesi és nem is hagyományos kereskedői. Ez a réteg műveltségre, fizetésre és szakmai státusra építette társadalmi helyzetét. A biztos állás ezért újfajta presztízst jelentett. A fővárosi hivatalnok nem feltétlenül gazdag, de kiszámítható jövedelemmel és kulturális státussal rendelkezik.

Ez jelentős különbség az eladósodó birtokoshoz képest. A társadalmi biztonság egyre kevésbé kizárólag földhöz kötődik. A modern középosztály ezért a dualizmus egyik legfontosabb új csoportja. Mikszáth

maga is közel került ehhez a világhoz, még ha írói és képviselői státusa ki is emelte belőle.

Az újságírói lét azonban hosszú ideig bizonytalanabb pálya volt, mint egy állami hivatal. A lap megszűnhetett, a szerző népszerűsége változhatott, és a megélhetés folyamatos teljesítményt kívánt. Ez ismét új mentalitást erősít: nem elég örökölt ranggal rendelkezni, újra és újra írni kell. A teljesítmény folyamatos. A közönség kegye nem öröklődik.

Ez mélyen különbözik a hagyományos nemesi társadalmi önképtől. A sajtó így saját társadalmi kultúrát is teremtett. Gyorsaságot, aktualitásérzéklet, versenyt és közönségfigyelmet. Az írónak nemcsak jól kell írnia, hanem meg kell éreznie, mi érdekli az olvasót. Mikszáth ebben kivételesen sikeres lett.

A nagyvárosi olvasó számára a vidék különös történetei egyszerre jelentettek egzotikumot és önismeretet. Az olvasó nevetgetett a vármegyei furcsaságokon, közben felismerhette bennük saját társadalmi környezetének mechanizmusait. Ez a siker egyik oka lehetett. Mikszáth nem távoli néprajzi világot kínált, hanem országos társadalmi tükröt. Budapest ezért közvetítő hely. Itt válik a helyi történet nemzeti

történetté.

HÁTTÉRGYÁR

15. A szerkesztőség

Mikszáth Kálmán pályáját aligha lehet megérteni az újságírás nélkül. A későbbi klasszikus író hosszú időn át szerkesztőségi ember volt, aki határidőre dolgozott, napi eseményekhez alkalmazkodott, figyelte a politikai életet, és úgy tanult meg történetet írni, hogy közben tudta: az olvasó figyelmét néhány mondaton belül meg kell ragadni. A szerkesztőség nem mellékes állomás volt életében, hanem olyan műhely, amely közvetlenül alakította prózájának ritmusát, jellemábrázolását és anekdotikus szerkezetét.

A XIX. század végének újságja egészen más tempót diktált, mint a könyvkiadás. A könyv szerzője hosszabb időn át dolgozhatott kéziratán, az újságíró viszont rendszeresen és gyorsan termelt szöveget. A napi lap nem várhatott hetekig egy jól sikerült mondatra. Az események jöttek, a lapszámnak meg kellett jelennie, és a szerzőnek olyan formát kellett találnia, amely egyszerre volt érthető, érdekes és elég tömör.

Mikszáth ebben a közegben tanulta meg a sűrítés művészetét. Egy hosszú társadalmi folyamatból jelenetet csinált, egy politikusból néhány vonással karaktert, egy bonyolult parlamenti helyzetből pedig olyan történetet,

amelyet az olvasó akkor is megértett, ha nem követte minden előzményét. Ez a képesség későbbi regényeiben és novelláiban is jól felismerhető.

A szerkesztőség ugyanakkor információs központ volt. Hírek, levelek, táviratok, személyes beszámolók és pletykák érkeztek be, s a szerzőknek el kellett dönteniük, miből lesz közlésre alkalmas anyag. A sajtó így nem csupán passzívan tükrözte a társadalmat, hanem válogatta és értelmezte is.

Ez különösen fontos a politikai újságírásban. A parlamenti vita teljes anyaga terjedelmes és nehezen emészthető lehetett. Az újságíró kiválasztotta, melyik felszólalás fontos, melyik jelenet jellemző, és mi az, amit érdemes kiemelni. Ezzel már maga is alakította a közvéleményt.

Mikszáth parlamenti karcolatai pontosan ezt mutatják. nem csupán jegyzőkönyvet közvetít, hanem értelmezési keretet ad. Az olvasó megtudja, ki számít jelentős szereplőnek, ki nevetséges, ki hatásos, és hol van a vita valódi súlypontja.

A szerkesztőségben különösen fontos volt a műfajérzék. Nem minden eseményből készül ugyanaz a szövegtípus. A rövid hír más szerkezetet kíván, mint a

tárca, a parlamenti karcolat vagy a társadalmi rajz.

Mikszáth egyik nagy ereje éppen az, hogy a műfajok között könnyedén mozog. A politikai eseményt irodalmi jelenetté alakítja, a társadalmi anekdotát publicisztikai jelentéssel tölti meg, és a rövid tárcában is képes karaktert teremteni.

A tárca különösen fontos volt a korszak sajtójában. Olyan műfaj, amely egyszerre lehetett könnyed, irodalmi, társadalmi és aktuális. Nem követelte meg a hír szárazságát, de nem is távolodott el teljesen a napi élettől.

Mikszáth számára ez szinte ideális forma. Rövid terjedelemben tudott hangulatot, embert és társadalmi helyzetet teremteni. A tárca ráadásul közvetlenebb kapcsolatot engedett az olvasóval.

A szerző hangja közelebb kerülhetett a közönséghez. Nem kellett minden mondatot objektív tudósításként megfogalmazni. Lehetett ironikus, személyes, játékos vagy éppen csípős. Ez a hang később Mikszáth egész írói stílusának egyik legfontosabb vonása lett.

Az újságírás másik nagy tanítása a figyelem volt. A szerzőnek állandóan történetet kellett keresnie. Egy

beszélgetés, különös figura, parlamenti jelenet vagy vidéki eset mind anyaggá válhatott.

Ez a figyelmi üzemmód hosszú távon meghatározta Mikszáth világlátását. Az embereket úgy figyelte, mintha mindegyikük hordozna valamilyen elmesélhető történetet. A szerkesztőségi munka ezért nem csupán technikai fegyelmet adott neki, hanem szemléletet is. Megtanulta, hogy a társadalom nem elvont rendszer, hanem jelenetek sora. Az újságíró számára a történelem gyakran apró eseményeken keresztül válik láthatóvá.

Valaki késik egy ülésről. Valaki rosszul fogalmaz egy beszédben. Valaki váratlanul más mellé ül. Ezekből önmagukban talán nem következik semmi nagy. A jó megfigyelő azonban észreveszi, ha mögöttük változó erőviszonyok állnak.

Mikszáth ebben különösen erős. A szerkesztőség egyben társasági hely is volt. Írók, újságírók, szerkesztők, politikusok és informátorok fordultak meg benne. A hír sokszor nem hivatalos közleményből érkezett, hanem személyes beszélgetésből. Ez ismét azt mutatja, mennyire szoros kapcsolat volt a sajtó és a társadalmi hálózatok között.

A jól informált újságíró értéke részben abból fakadt, hogy kit ismert. Ez a protekció világának másik oldala. A kapcsolat itt nem feltétlenül előnyt intéz el, hanem információt ad. A társadalmi tőke tehát újságírói tőkévé is válhatott.

Mikszáth parlamenti jelenléte ebből a szempontból különösen előnyös volt. Nem kívülről kellett megtudnia, mi történt, hanem maga is ott lehetett a politikai térben. A képviselő és újságíró szerepe így különösen szoros közelséget teremtett a forráshoz. Ez természetesen elfogultsági kockázatot is jelentett. Aki része a politikai közegnek, nem teljesen független tőle.

Mikszáth szövegeiben ezért érdemes mindig figyelembe venni, hogy nem semleges megfigyelő. A közelség azonban egyben hitelességi előny is. Látott olyan részleteket, amelyeket külső tudósító kevésbé.

A szerkesztőség másik fontos tanítása a közönségismeret volt. Az újság nem magának ír. Olvasókat kell megtartani. Ehhez tudni kell, milyen történet működik, milyen hangnem vonzó, és mennyi előismeretet feltételezhet a szerző. Mikszáth ebből a szempontból nagyon modern író.

Érti az olvasói figyelem gazdaságát. Nem túlmagyaráz. Gyorsan karaktert teremt. Jó helyen zár le jelenetet. És tudja, mikor kell humort használni.

Ez az újságírói rutin a regényekben is felismerhető. Hosszabb műveiben gyakran epizódokból építkezik, és egy-egy fejezet önálló történetként is működhet. Ez részben az anekdotikus hagyományból, részben a sajtó logikájából fakad. A történetnek újra és újra vissza kell szereznie az olvasó figyelmét. A folytatásos közlés kultúrája ezt különösen erősítette.

A XIX. századi sajtóban regények és más hosszabb művek is részletekben jelenhettek meg. A szerzőnek ezért nemcsak az egész mű ívét, hanem az egyes részek belső hatását is figyelnie kellett. Ez a szerkezet a mikszáthi próza epizodikus jellegét is segíthet megérteni. A szerkesztőség azonban gazdasági kényszer is.

Az újságírásból élő szerző számára a termelés nem pusztán művészi döntés. Írni kell, mert abból van jövedelem. Ez egészen más viszonyt teremt az íráshoz, mint a ritkán publikáló, anyagilag független szerző esetében. Mikszáth számára az írás munka. Nem kevésbé művészet, de egyben mesterség.

Ez a professzionális hozzáállás fontos része modernségének. A szerző nem csupán ihletre vár. Határidőre teljesít. A sajtópiacon ezzel új típusú írótt hoz létre. Olyat, aki folyamatosan jelen van a nyilvánosságban.

Az olvasó rendszeresen találkozik nevével. Ez országos ismertséget épít. Mikszáth népszerűsége részben éppen ennek a rendszeres jelenlétnek köszönhető. A szerkesztőség ugyanakkor versenyt is jelentett. Több lap harcolt olvasókért, és a jó szerző értékes erőforrás lett.

A sajtópiacon fejlődése ezért gazdasági értéket adott az írói tehetségnek. A népszerűség pénzzé alakítható. Ez új helyzet az irodalom történetében. A szerző társadalmi státusa már nem kizárólag patrónustól, akadémiai elismeréstől vagy könyvkiadótól függ. Az olvasópiacon önálló erővé válik.

Mikszáth ebben az új rendszerben sikeres. Ez magyarázza azt is, miért tud társadalmi hatást gyakorolni. A rendszeresen olvasott szerző nemcsak szórakoztat. Karaktereket és társadalmi típusokat rögzít a közgondolkodásban. A dzsentr, a kortes vagy a vármegyei úr irodalmi képe részben az ő szövegein

keresztül válik közismertté.

A sajtó tehát nem pusztán leírja a társadalmat, hanem vissza is hat rá. Az emberek egy idő után Mikszáth figuráin keresztül kezdhetik felismerni saját környezetüket. Ez különösen nagy kulturális hatalom. Az újságíró azonban napi aktualitással dolgozik, ezért sok szövegének eredeti kontextusa gyorsan elavulhat. A parlamenti név, ügy vagy botrány néhány év múlva már magyarázatot kíván.

Mikszáth legjobb szövegei azért maradnak olvashatók, mert konkrét eseményből általános emberi helyzetet teremt. Nem csak azt írja meg, mi történt. Azt is, milyen emberi viselkedést lehet felismerni benne. Ez emeli a napi újságírást irodalommá. A szerkesztőségi rutin másik következménye a beszédszerű stílus.

Mikszáth elbeszélője gyakran olyan, mintha közvetlenül mesélne az olvasónak. Ez a közvetlenség jól illik az újság tárcarovatához. A szerző nem ünnepélyes távolságból beszél. Mintha azt mondaná: hallottam egy történetet, elmondom. Ez a mesélői hang bizalmat teremt.

Az olvasó bennfentesnek érezheti magát. A humor is közösségi formát kap. A szerző és az olvasó együtt

mosolyog a szereplőn. Ez azonban mindig hordoz veszélyt. A közös nevetés könnyen előítéletet is megerősíthet.

Mikszáth időnként korának társadalmi és nemzetiségi sztereotípiáit is használja humorforrásként. Ezeket ma történeti kontextusban kell olvasni. A sajtó gyors műfajai különösen hajlamosak a típusteremtésre. Rövid helyen könnyebb egy jellemző vonást felerősíteni, mint összetett személyiséget építeni. Ezért az újságírói Mikszáth és a regényíró Mikszáth között részben különbséget is kell tenni.

A rövid karcolatban erősebb lehet a karikatúra. A hosszabb regényben több idő jut a szereplő árnyalására. A két forma azonban folyamatosan hat egymásra. Mikszáth regényeiben is sok karcolatszerű alak jelenik meg, és újságírói szövegeiben is gyakran teljes novellára elegendő karaktert teremt. Ez a műfaji átjárás a korszak sajtókultúrájának egyik fontos jellemzője.

A szerkesztőség politikai szerepe sem elhanyagolható. A lapok különböző politikai irányokhoz kötődhettek, ezért a szerzőnek gyakran intézményi keretben kellett dolgoznia. Ez nem feltétlenül jelentett minden mondatra kiterjedő pártfegyelmet, de a lap politikai profilja

meghatározta a közönséget és az értelmezési környezetet. Mikszáth ezért mindig valamilyen konkrét nyilvánosságban írt. Nem absztrakt nemzethez szólt, hanem lapolvasókhoz.

Ez fontos különbség. A sajtó közönsége részben társadalmi csoport. Más lapot olvas a vidéki birtokos, mást a városi polgár, és más politikai hangot keres az ellenzéki vagy kormánypárti olvasó. A sajtópiaic így politikai közösségeket is szervez. A szerkesztőség tehát nem csupán szövegtermelő műhely.

Politikai intézmény is. A lap képes napirendet teremteni. Elhallgatni vagy felnagyítani ügyeket. Egy politikust építeni vagy nevetségessé tenni. Ezért a politikusoknak érdekük fűződik a sajtóhoz.

A kapcsolat kölcsönös. A lapnak információ kell. A politikusnak nyilvánosság. Ez a kölcsönösség újabb szürke zónát teremt. Hol ér véget a tájékoztatás, és hol kezdődik a politikai befolyás?

A XIX. század végének sajtója ebben sem működött ugyanazon normák szerint, mint egy későbbi professzionális újságírás. A szerző lehetett pártpolitikus és újságíró egyszerre. Mikszáth maga is ezt bizonyítja. Ez mai szemmel összeférhetetlenségnek tűnhetne, a

korszakban azonban jóval kevésbé volt szokatlan.

A sajtó és politika közötti átjárás sokkal természetesebb volt. Ez azért fontos, mert Mikszáth parlamenti karcolatait nem lehet teljesen független politikai riportként olvasni. De éppen ezért különösen jó forrásai annak, hogyan látta belülről saját politikai közegét. A szerkesztőség társadalmi világa közben maga is modernizálódott. A nagyobb lapok egyre szervezettebbek lettek.

Megjelentek specializált rovatok, tudósítók, szerkesztők és olyan munkamegosztás, amely már modern médiavállalkozás felé mutatott. A régi irodalmi lap és a tömegsajtó közötti különbség egyre élesebb lett. Mikszáth éppen ennek az átmenetnek egyik nagy nyertese. Irodalmi minőséget tudott bevinni a napi sajtóba. Ez ritka képesség.

A gyorsaság nem feltétlenül rontotta le szövegeit. Sokszor éppen fegyelmezte. A rövid forma nem engedte a túlmagyarázást. A karakternek azonnal működnie kellett. Ez teszi annyira emlékezetessé politikusi és társadalmi portréit.

A szerkesztőségi munka ugyanakkor megmutatta neki az ország információs térképét. Milyen hír érkezik

Budapestről? Milyen vidékről? Mit tart fontosnak a főváros? Mit akar olvasni a vidék?

Ez a kétirányú információáramlás segíthetett abban, hogy Mikszáth egyszerre legyen vidéki és országos író. Nem szakadt el szülőföldjétől. De nem is maradt helyi szerző. A sajtó teremtette meg számára az országos perspektívát.

16. Magyarok, szlovákok és a történelmi Magyarország

Mikszáth Kálmán életének és műveinek egyik legfontosabb földrajzi közege az a Felvidék volt, ahol magyar és szlovák nyelvű közösségek évszázadokon át éltek egymás mellett. Szklabonya, Selmecbánya, Nógrád és a környező vidék nem utólag vált többnemzetiségű térséggé: Mikszáth számára ez volt a természetes világ. A nyelvi különbség, az eltérő társadalmi helyzet, a vallási és kulturális hagyományok nem elméleti nemzetiségi kérdésként jelentek meg előtte, hanem emberek hétköznapi érintkezésében.

Ezért különösen félrevezető volna műveit kizárólag a későbbi magyar-szlovák politikai konfliktusok szemüvegén keresztül olvasni. A XIX. század második felében a nemzeti mozgalmak már egyre erősebben alakították a politikát, de a mindennapi életben továbbra is számos átmeneti identitás, többnyelvűség és helyi kötődés létezett. Egy falusi ember számára nem feltétlenül ugyanazt jelentette a nemzetiség, mint egy budapesti vagy turócszentmártoni politikus számára.

Mikszáth korai sikerkötetét, az 1881-ben megjelent Tót atyafiakat már maga a cím is ebbe a közegbe helyezi.

A korabeli magyar nyelv „tót” szava elsősorban a szlovákokra vonatkozott, bár használata és árnyalata az idők során változott. A kötet négy elbeszélése nem politikai programot ad, hanem különös hegyi és kisvárosi világot teremt, amelynek szereplői emberi tragédiákon, szerelmeken, becsvágyon és közösségi konfliktusokon keresztül válnak láthatóvá.

A kötetet ezért nem volna helyes szlovák társadalomtörténeti dokumentumként kezelni. Mikszáth stilizál, sűrít és romantikus elemeket is használ. Ugyanakkor az a természetesség, amellyel a többnyelvű felvidéki világot bemutatja, fontos történeti tapasztalatot őriz. Nem idegen ország népét figyeli, hanem ugyanannak az államnak olyan lakóit, akik más nyelvet beszélnek, más helyi kultúrát hordoznak, és közben ugyanabban a társadalmi rendszerben élnek.

A történelmi Magyarország nemzetiségi szerkezete eleve bonyolult volt. A magyarok mellett jelentős számú szlovák, román, német, szerb, rutén, horvát és más közösség élt az országban. A dualista államnak ezért egyszerre kellett megoldania a politikai egység és a nyelvi-kulturális sokféleség kérdését. A kiegyezés utáni magyar politikai elit ennek alapját az egységes politikai nemzet elvében látta.

Az 1868. évi XLIV. törvénycikk, a nemzetiségi törvény kimondta, hogy az ország polgárai politikai értelemben egyetlen, oszthatatlan magyar nemzetet alkotnak, ugyanakkor széles körű egyéni nyelvhasználati jogokat is biztosított. A községek bizonyos keretek között maguk választhatták ügyviteli nyelvüket, a nem magyar anyanyelvű állampolgárok saját nyelvükön fordulhattak helyi hatóságokhoz, és az oktatás, egyházi élet, valamint kulturális szerveződés terén is maradt számukra mozgástér. A törvény a maga korában liberális kompromisszumnak számított, de nem adott területi vagy politikai autonómiát a nemzetiségeknek, ezért a nemzetiségi mozgalmak jelentős része elégtelennek tartotta.

A probléma hamarosan nemcsak a törvény szövegében, hanem végrehajtásában is megjelent. A helyi közigazgatás jelentős része olyan magyar politikai elit kezében volt, amely az ország területi és politikai egységét féltette minden kollektív nemzetiségi követeléstől. Emiatt a törvény által biztosított jogok gyakorlati érvényesülése területenként eltérő lehetett, és a század utolsó harmadában egyre erősebb lett a magyar államnyelv és a magyar nemzeti karakter érvényesítésének szándéka.

A szlovák nemzeti mozgalom különösen érzékenyen érintette ezt a politikát. A szlovák értelmiségi és politikai elit jelentős része nem elégedett meg az egyéni nyelvhasználati jogokkal, hanem a szlovák nemzeti közösség intézményi elismerését is kívánta. A magyar politikai vezetés viszont attól tartott, hogy a területi vagy kollektív nemzetiségi autonómia végül az ország politikai egységének megbontásához vezetne.

A két álláspont ezért részben már kiindulópontjában összeegyeztethetetlen volt. A magyar elit számára a történelmi Magyarország politikai egysége elsődleges értéknek számított, a szlovák nemzeti mozgalom számára viszont a nyelvi és kulturális jogok mellett egyre fontosabb lett a közösség politikai elismerése. Mindkét fél saját történelmi tapasztalataiból és félelmeiből indult ki, ezért a kompromisszum lehetősége fokozatosan szűkült.

A konfliktus egyik fontos állomása 1875 volt, amikor a magyar kormány feloszlatta a Matica slovenskát, a szlovák kulturális élet egyik meghatározó intézményét. Ugyanebben az időszakban a szlovák középiskolai intézmények helyzete is romlott. Ezek a lépések a szlovák nemzeti emlékezetben a magyarosító politika fontos jelképeivé váltak, miközben a magyar kormányzat az

intézkedéseket állami és politikai szempontokkal indokolta. A folyamat összességében azt mutatja, hogy az 1868-as törvény viszonylag tág jogi kerete és a későbbi kormányzati gyakorlat között növekvő távolság keletkezett.

Mikszáth azért különösen érdekes tanú ebben a helyzetben, mert nem kívülről ismerte a szlovák világot. Gyermekkorának közegében a szlovák nyelv és kultúra nem politikai jelszóként jelent meg, hanem szomszédok, szolgák, parasztok, városi polgárok és ismerősök mindennapi életében. Ez megmagyarázhatja, miért tudott szlovák szereplőiről olyan közelséggel írni, amely nem illik könnyen a későbbi évtizedek merevebb nemzeti kategóriáihoz.

Ez azonban nem jelenti, hogy Mikszáth kívül állt volna saját korának magyar nemzeti gondolkodásán. Ő maga a magyar irodalmi és politikai nyilvánosság része lett, magyar képviselőként és újságíróként működött, s természetesnek tekintette a történelmi Magyarország állami kereteit. Nem volna pontos tehát valamiféle nemzetiségi politikai ellenzékiiség képviselőjévé tenni pusztán azért, mert szeretettel vagy részvétellel ábrázolt szlovák szereplőket.

Éppen ez teszi érdekesebbé. A kulturális közelség és a politikai lojalitás egyszerre lehetett jelen benne. A kettő a korszakban nem feltétlenül tűnt ellentmondásnak, bár a nemzeti konfliktusok erősödésével egyre nehezebb lett összeegyeztetni őket.

A mindennapi életben ugyanis a magyar-szlovák viszony sokkal összetettebb maradt annál, mint amit a politikai viták sugallnak. Vegyes nyelvű települések, gazdasági kapcsolatok, személyes barátságok és családi érintkezések léteztek, miközben ugyanazokban a térségekben egyre erősebben szerveződtek a nemzeti mozgalmak is. Egyetlen falu vagy kisváros tehát egyszerre lehetett békés együttélés és politikai rivalizálás színtere.

A társadalmi helyzet ráadásul gyakran összefonódott a nyelvi identitással. Egyes régiókban a magyar nyelv a hivatali, iskolai vagy társadalmi felemelkedés fontos eszközévé válhatott. Aki állami hivatalba, városi értelmiségi pályára vagy magasabb társadalmi pozícióba törekedett, annak a magyar nyelv ismerete egyre inkább szükséges lett.

Ez az asszimiláció egyik fontos motorja volt. Nem mindig közvetlen kényszer formájában működött. Sok

család számára racionális döntés lehetett, hogy gyermeke magyar nyelvű iskolába járjon, mert ezzel jobb karrierlehetőségek nyíltak előtte.

Az önkéntesség és társadalmi nyomás között azonban itt is nehéz éles határt húzni. Ha egy nyelv ismerete nélkül bizonyos állások gyakorlatilag elérhetetlenné válnak, akkor a nyelvváltás formálisan lehet szabad döntés, miközben erős strukturális ösztönzők állnak mögötte.

A dualizmus kori asszimiláció ezért nem írható le pusztán állami magyarosításként, de kizárólag spontán társadalmi folyamatként sem. A városiasodás, mobilitás, oktatás és gazdasági felemelkedés ösztönözte a magyar nyelv felvételét, miközben az állam politikája is egyre határozottabban támogatta a magyar nyelvi dominanciát. A két folyamat egymást erősítette.

A szlovák társadalom sem volt egységes. Másképpen gondolkodhatott egy nemzeti mozgalomban aktív értelmiségi, egy falusi paraszt, egy városi iparos vagy olyan hivatalnok, aki magyar intézményi környezetben épített karriert. A nemzetiségi identitás mellett vallási, helyi, társadalmi és családi kötődések is meghatározták az emberek viselkedését.

Ezért különösen veszélyes volna minden szlovák szereplőt automatikusan a szlovák nemzeti mozgalom képviselőjének tekinteni. Mikszáth műveiben a legtöbbjük nem politikai aktivista. Szerelmesek, dolgoznak, féltékenyek, családi konfliktusokat élnek át vagy éppen társadalmi felemelkedésre törekednek.

Ez irodalmilag magától értetődő, történetileg viszont fontos. A politika soha nem tölti ki az ember teljes identitását.

A tót atyafiak világa ebből a szempontból különösen tanulságos. A szlovák közeg nem ideológiai díszlet. A táj, a beszédmód, a foglalkozások és társadalmi kapcsolatok együtt teremtenek sajátos atmoszférát.

Mikszáth ugyanakkor romantizál is. A hegyvidéki ember időnként a természethez közelebb álló, archaikusabb figuraként jelenik meg, akinek érzelmei egyszerűbbnek vagy végletesebbnek látszanak a modern városi emberénél. Ez a XIX. századi irodalom jól ismert eszköze, amelynek nincs közvetlen társadalomtörténeti bizonyító ereje.

A romantikus látásmód mégis elárul valamit arról, hogyan érzékelte a magyar városi olvasó a Felvidék periférikus térségeit. A hegyek közötti falu egyszerre

lehetett ismerős magyarországi táj és valami távoli, archaikus világ. Mikszáth ezt a kettősséget kiválóan használta.

A városi olvasó ezért úgy utazhatott el a „tót atyafiakhoz”, hogy közben nem lépte át az ország határát. A történelmi Magyarország belső sokfélesége maga vált egzotikumká.

Ez nem feltétlenül lekezelő gesztus. A regionalizmus a korszak irodalmában gyakran éppen azzal tette láthatóvá a perifériát, hogy sajátos történeti és kulturális karaktert tulajdonított neki. A probléma akkor kezdődik, ha a kulturális típus rögzített nemzeti tulajdonsággá válik.

Mikszáth esetében ez a határ változó. Használ korabeli sztereotípiákat, de szereplői sokszor kitörnek belőlük. Egy „tót” figura nem kizárólag azért érdekes, mert szlovák, hanem mert egyedi emberi története van.

Ez az egyénítés fontos. Az irodalmi karakter képes feloldani a politikai kategória merevségét.

A parlamenti politika ezzel szemben egyre inkább kategóriákban gondolkodott. Magyar politikai nemzet, nemzetiségek, államnyelv, kulturális jogok és területi egység kerültek egymással szembe. A konkrét falusi

ember eltűnhetett ezek mögött az elvont fogalmak mögött.

Mikszáth prózája éppen ezért érdekes ellenpont. Nem feltétlenül vitatja a politikai keretet, de emlékeztet arra, hogy a „nemzetiség” mögött ember van.

Ez különösen fontos a szlovák kérdés esetében. A magyar politikai elit egy része hajlamos volt a szlovák nemzeti mozgalmat külső befolyás, pánszláv agitáció vagy politikai veszély szempontjából szemlélni. A szlovák mozgalom vezetői ezzel szemben saját kulturális és politikai fennmaradásukért vívott küzdelemként értelmezték tevékenységüket.

A két narratíva között egyre mélyebb szakadék alakult ki. Ami az egyik oldal számára államvédelem volt, az a másik számára elnyomásnak tűnhetett. A történeti elemzésnek ezért mindkét nézőpontot figyelembe kell vennie anélkül, hogy összemossná a tényleges hatalmi különbségeket: a magyar állam rendelkezett a közigazgatás, oktatáspolitikai és jogalkotás meghatározó eszközeivel.

A konfliktus a századforduló felé tovább erősödött. A magyar politikai elit mind kevésbé volt hajlandó a nem magyar nemzeti mozgalmakat önálló politikai

közösségként elfogadni, miközben a szlovák mozgalom maga is szervezettebbé és nemzetközileg tudatosabbá vált. A korábbi liberális kompromisszum lehetősége beszűkült.

Mikszáth életműve azért is érdekes, mert ennek az átalakulásnak szinte teljes időszakát átfogja. Korai írásaiban még olyan felvidéki társadalmat látunk, amelyben a nyelvi különbség gyakran a helyi élet természetes része. Közben az országos politikában egyre inkább éles nemzetiségi konfliktus bontakozik ki.

Ez a különbség nem feltétlenül ellentmondás. A nemzeti politika gyorsabban válhat konfliktusossá, mint a mindennapi társadalmi kapcsolatok. Az emberek továbbra is kereskednek, házasodnak, dolgoznak és találkoznak egymással akkor is, amikor politikai vezetőik egyre élesebb nyelven beszélnek.

A helyi társadalom tehetetlensége sokszor erősebb a politikai programnál. Egy magyar földbirtokos és szlovák paraszt gazdaságilag egymásra lehet utalva, még ha politikailag más világban élnek is.

Ugyanez igaz a városokra. Selmecbánya vagy más felvidéki települések többnyelvű társadalma nem válik egyik pillanatról a másikra homogén nemzeti

közösséggé.

A nyelvhasználat maga is rugalmas lehet. Valaki otthon szlovákul beszél, hivatalban magyarul, kereskedelmi kapcsolatban esetleg németül. A modern nemzetállami gondolkodás hajlamos egyetlen nyelvhez és nemzethez rendelni az embert, miközben a történeti valóság gyakran többnyelvű volt.

Mikszáth ezt a többnyelvű világot saját tapasztalatból ismerte. Éppen ezért műveinek helynevei, beszéd módjai és figurái gyakran olyan természetességgel mozognak benne, amelyet nehéz volna utólag kizárólag nemzetpolitikai kategóriákra bontani.

Ez ugyanakkor nem jelenti, hogy a nyelv társadalmi hierarchiája ne számított volna. A magyar nyelv egyre nagyobb intézményi súlya a hivatali és társadalmi érvényesülést is befolyásolta. Aki magyarul tudott, több lehetőséghez juthatott bizonyos pályákon.

Ez önmagában is asszimilációs erőt jelentett. Az államnak nem kellett mindenkit közvetlenül magyar nyelvre kényszerítenie ahhoz, hogy a magyar nyelvhez jelentős társadalmi előnyök kapcsolódjanak.

A magyarosodás különösen a városi és felemelkedő rétegekben lehetett gyors. Azok a csoportok, amelyek szorosabban kötődtek az államhoz, oktatáshoz, kereskedelemhez és modern foglalkozásokhoz, erősebben érintkeztek a magyar nyelvű intézményi világgal.

A falusi társadalomban viszont a helyi nyelvi környezet sokkal tartósabb maradhatott. Ez is magyarázza, hogy a statisztikai magyarosodás és a vidéki etnikai térkép változása nem azonos ütemben zajlott.

Az asszimiláció értékelése ezért máig érzékeny történeti kérdés. Magyar oldalról hosszú ideig a polgárosodás és integráció sikerének jeleként lehetett értelmezni, míg a szlovák történeti emlékezet gyakran a nemzeti pozíciók elvesztésének folyamatát látja benne. Mindkét nézőpont mögött valódi tapasztalatok állnak, de egyik sem írja le önmagában a teljes társadalmi folyamatot.

Mikszáth életműve ebből a vitából nem kínál kiutat, és nem is ez a feladata. Sokkal inkább olyan társadalmi anyagot őriz, amely megmutatja, mennyire bonyolult volt a valóság a politikai kategóriák alatt.

A szlovák szereplő nem feltétlenül nemzetiségi politikus. A magyar szereplő sem automatikusan magyarosító hivatalnok. A hétköznapi életben a nemzeti hovatartozás sok más kötődéssel osztozik az ember identitásán.

Ez a felismerés különösen fontos, ha Mikszáth korát a későbbi történelmi végkifejlet felől nézzük. Tudjuk, hogy 1918 után a történelmi Magyarország felbomlott, és az általa ábrázolt Felvidék jelentős része Csehszlovákiához került. Ezt azonban nem szabad visszavetíteni az 1880-as vagy 1890-es évek minden szereplőjére.

Mikszáth emberei nem tudják, mi történik majd 1918-ban. Saját jelenükben élnek, és döntéseiket annak keretei között hozzák meg.

Ez módszertanilag alapvető. Ha minden dualizmus kori nemzetiségi konfliktust Trianon előzményeként olvasunk, elveszítjük a kortársak nyitott jövőjét.

A század végén számos különféle politikai megoldás elképzelhetőnek tűnhetett. Föderalizáció, szélesebb nemzetiségi jogok, további asszimiláció, változatlan dualista rendszer vagy más reform egyaránt szerepelt különféle politikai elképzelésekben. A végső összeomlás nem volt előre beprogramozott egyetlen következmény.

Ugyanakkor az is világos, hogy a nemzetiségi kérdés megoldatlansága súlyos hosszú távú feszültséget jelentett. Az 1868-as törvény által kínált liberális egyéni jogok nem elégítették ki azokat a mozgalmakat, amelyek kollektív nemzeti elismerést kívántak, a magyar politikai elit pedig egyre kevésbé volt hajlandó ilyen irányú engedményekre.

Mikszáth országa tehát egyszerre többnemzetiségű és politikailag egyetlen magyar nemzetként meghatározott állam. A kettő közötti feszültség végig jelen van a dualizmus történetében.

Az író azonban gyakran a politika alatti szintet látja a legjobban. A falut, kisvárost, családot és személyes kapcsolatot.

Ezért különösen értékesek szlovák figurái. Nem azért, mert valamiféle pontos néprajzi katalógust adnak, hanem mert megőrzik annak emlékét, hogy a történelmi Magyarország sokfélesége mindennapi tapasztalat volt.

A nemzetiségi különbség nem feltétlenül jelentett állandó konfliktust. Ugyanakkor nem is volt jelentéktelen. Meghatározhatta a nyelvhasználatot, oktatást, hivatalviselést és társadalmi felemelkedést.

A két véglet között helyezkedett el az élet jelentős része. Éppen ezért nem megfelelő sem a teljes harmónia, sem az állandó elnyomás leegyszerűsítő képe. A dualizmus kori Felvidék története sokkal inkább együttélés és konfliktus egyidejű története.

Mikszáth személyes háttere ezt különösen jól példázza. Magyar íróvá vált egy többnyelvű vidékről, s éppen ennek a vidéknek történeteivel szerzett országos ismertséget.

Ebben van valami jelképes. A modern magyar nemzeti irodalom egyik klasszikusa olyan kulturális közegből érkezett, amely önmagában cáfolja a homogén történelmi Magyarország képét.

17. Zsidók Mikszáth világában

A dualizmus kori Magyarország társadalmi átalakulását lehetetlen megérteni a zsidóság története nélkül. A korszakban egyszerre zajlott jogi emancipáció, gyors városiasodás, gazdasági felemelkedés, kulturális asszimiláció és az antiszemitizmus politikai megszerveződése. Ez a néhány évtized ezért különösen ellentmondásos: miközben a zsidó lakosság jogi helyzete alapvetően javult és a magyar társadalom számos területén látványosan integrálódott, új formában jelentek meg azok az előítéletek is, amelyek később súlyos politikai következményekhez vezettek.

Az 1867. évi XVII. törvénycikk a zsidó lakosságot polgári és politikai jogok tekintetében egyenjogúsította a keresztény lakossággal. Ezzel jogilag lezárult az emancipációért folytatott hosszú küzdelem egyik legfontosabb szakasza. Az 1895. évi XLII. törvénycikk ezt azzal egészítette ki, hogy az izraelita vallást bevett vallássá nyilvánította. A kettő együtt azt jelentette, hogy a század végére a magyar állam jogi értelemben olyan keretet hozott létre, amely a zsidó polgárok teljes beilleszkedésének lehetőségét kínálta.

A jogi egyenjogúság mögött azonban már korábban megindult egy jelentős társadalmi változás. A magyarországi zsidóság egy része gyorsan bekapcsolódott a kereskedelembe, pénzügyekbe, iparba, szabadfoglalkozásokba és városi értelmiségi pályákba. Ez nem azért történt, mert valamiféle veleszületett gazdasági tulajdonság jellemezte volna ezt a közösséget, hanem részben abból a történeti helyzetből következett, amelyben a korábbi jogi korlátozások bizonyos foglalkozások felé terelték a zsidó lakosságot, majd az emancipáció után ezek a már meglévő kereskedelmi és városi tapasztalatok különösen értékké váltak a gyorsan modernizálódó gazdaságban.

A vasút, bankrendszer, nagykereskedelem, ipar és városfejlődés olyan gazdasági ágazatokat erősített meg, amelyekben az örökölt földbirtok kevésbé számított, mint a tőke, a vállalkozói tudás, a hitel és a kapcsolatok. Ez a környezet lehetőséget teremtett új vagyonok kialakulására. A zsidó polgárság bizonyos rétegei ezért különösen látványosan emelkedtek fel, miközben a zsidó lakosság jelentős része természetesen továbbra sem tartozott a gazdasági elithez.

Ez a különbség alapvető. A korabeli antiszemita képzetek hajlamosak voltak a leggazdagabb bankár vagy

nagyvállalkozó alakjából egész közösségre következtetni. A valóságban a magyarországi zsidóság társadalmi szerkezete éppúgy rétegzett volt, mint más nagyobb közösségeké. Voltak vagyonos vállalkozók, középosztálybeli kereskedők és értelmiségiek, kisvárosi boltosok, kézművesek, szegény családok és olyan vidéki közösségek is, amelyek életformája messze állt a budapesti pénzvilágtól.

Mikszáth prózájának olvasásakor ezt különösen fontos észben tartani. A zsidó szereplő nála sem automatikusan társadalmi típus, és amikor mégis típusjegyeket használ, azok egy része a korabeli közbeszéd sztereotípiáiból származik. Ezeket nem lehet mai jelentésükből kiindulva értelmezni, de történeti távolság sem menti fel őket minden kritikai vizsgálat alól. A kérdés inkább az, hogyan viszonyul az író saját korának előítéleteihez: átveszi, kiforgatja, árnyalja vagy ellenpontoszza őket.

A korszak zsidó asszimilációja szorosan kapcsolódott a magyar nyelv terjedéséhez. A XIX. század folyamán már jóval az emancipáció előtt megindult a magyarosodás, és a kiegyezés után különösen gyors lett. A városi zsidó középosztály jelentős része magyar nyelvű oktatást választott, magyar kulturális közegbe kapcsolódott be, és a magyar nemzeti állammal azonosította magát. A

névmagyarosítás, magyar sajtófogyasztás és a magyar nyelvű kulturális életbe való bekapcsolódás ennek látványos elemei voltak.

Ez a folyamat eltért attól, amit a szlovák nemzeti mozgalomnál láttunk. A zsidóságot az állam elsősorban vallási közösségként kezelte, nem önálló nemzetiségként. A magyarosodó zsidó polgárság jelentős része maga is magyar nemzeti identitást vállalt, és az emancipációt annak bizonyítékeként értelmezhetette, hogy a magyar politikai nemzet teljes jogú tagjává válhat. A magyar politikai elit számára ez szintén kedvező volt, mert a népszámlálások nyelvi kategóriái között a magyarul beszélő zsidó lakosság növelte a magyar anyanyelvűek számát.

Az asszimiláció azonban nem jelentette a vallási identitás automatikus eltűnését. Lehetett valaki erősen magyar hazafias érzelmű és egyben zsidó vallású. A dualizmus egyik fontos társadalmi kísérlete éppen az volt, hogy a politikai és kulturális magyar identitás összeegyeztethető-e a vallási különbséggel. Sokak számára a válasz egyértelműen igen volt.

A magyar zsidóság belső világa közben maga is erősen differenciálódott. Az 1868-1869-es országos izraelita

kongresszus után intézményesen is elkülönült a neológ és ortodox irányzat, mellettük pedig kialakult a status quo ante közösségek csoportja. Ez a megosztottság arra emlékeztet, hogy a zsidóság sem alkotott egységes kulturális és vallási közösséget. A modernizációhoz, magyarosodáshoz és vallási hagyományhoz való viszonyban jelentős különbségek léteztek.

Budapest fejlődése különösen erősen összekapcsolódott ezzel a folyamattal. A fővárosi kereskedelem, pénzügy, sajtó, orvosi és jogász pályák jelentős részében zsidó származású vagy vallású polgárok is jelen voltak. A századfordulóra Budapest zsidó lakossága rendkívül jelentős lett, és kulturális értelemben a város modern magyar jellegének alakításában is fontos szerepet játszott. Az 1910-es népszámlálás adatait elemző kutatás szerint Budapesten több mint kétszázezer izraelita vallású lakos élt, ami a város lakosságának csaknem egynegyedét jelentette.

Ez a szám azonban önmagában félrevezető lehet, ha egységes társadalmi tömböt képzelünk mögé. A fővárosi zsidó népességen belül is óriási vagyoni és életmódbeli különbségek léteztek. A bankigazgató és a kiskereskedő, a neves orvos és a szegény bevándorló család ugyanahhoz a felekezeti kategóriához tartozhatott, de

életük alig hasonlított egymásra.

A társadalmi láthatóság mégis könnyen sztereotípiát teremtett. A gyorsan növekvő városban a gazdaságilag sikeres zsidó vállalkozó vagy értelmiségi a modernizáció egyik jelképe lett. Azok számára, akik a változást veszteségként élték meg, könnyű volt ezt az alakot magával a modernizációval azonosítani.

Ez különösen a régi középrétegek helyzetében vált fontossá. Az elszegényedő dzsenti láthatta, hogy miközben családja örökölt birtoka fogy, új vállalkozói és értelmiségi csoportok emelkednek. A társadalmi verseny ilyen körülmények között etnikai vagy vallási magyarázatot is kaphatott.

Az antiszemitizmus részben ebből a modernizációs feszültségből merített erőt, de nem vezethető vissza kizárólag gazdasági érdekellentétre. Vallási előítéletek, régi legendák és új politikai ideológiák egyaránt szerepet játszottak benne. A XIX. század végének antiszemitizmusa éppen azért volt különösen veszélyes, mert a hagyományos zsidóellenes előítéleteket modern politikai és társadalmi magyarázatokkal kapcsolta össze.

Magyarországon az 1880-as években az antiszemitizmus szervezett politikai formát is öltött.

Istóczy Győző és társai parlamenti és sajtótevékenysége már nem egyszerű társadalmi előítéletet jelentett, hanem tudatos politikai mozgalmat. A zsidóságot gazdasági, nemzeti és társadalmi problémák okozójaként próbálták bemutatni, és ezzel olyan politikai nyelvet teremtettek, amely túlmutatott a korábbi vallási ellenszenven.

Ennek egyik legsúlyosabb eseménye a tiszAESzlári vérvád lett. 1882-ben eltűnt Solymosi Eszter, egy tiszAESzlári keresztény szolgálólány, s a helyi zsidó közösség tagjait azzal vádolták meg, hogy rituális gyilkosságot követtek el. Az ügyből országos politikai és sajtóbotrány lett, a vádlottak ellen Nyíregyházán indított per pedig 1883-ban felmentéssel zárult.

Mikszáth újságíróként közelről követte a tárgyalást, és nyíregyházi tudósításaiban nemcsak a jogi eseményeket figyelte, hanem a tanúk, vádlottak, ügyvédek és közönség viselkedését is. Ebből a szempontból a tiszAESzlári per különösen fontos az életműben, mert olyan helyzetet mutat, ahol a megszokott mikszáthi irónia mögött nagyon komoly társadalmi konfliktus áll. A történeti források szerint az író már a per lezárása előtt érzékelte, hogy a jogi ügy véget érhet ugyan, az antiszemitizmus társadalmi problémája azonban megmarad.

A vérvád ereje jól mutatja, mennyire kevés köze van az előítéletnek a racionális bizonyításhoz. A rituális gyilkosság vádja évszázados keresztény Európában terjedő legenda volt, amely szerint zsidók vallási célból keresztény vért használnak. Sem a zsidó vallási előírások, sem történeti bizonyítékok nem támasztották alá ezt, a legenda mégis újra és újra felbukkant.

Tiszaeszláron az előítélet különösen gyorsan kapcsolódott politikai érdekhez. Az ügy alkalmat adott az antiszemita politikusoknak arra, hogy saját mozgalmukat szélesebb közönség előtt népszerűsítsék. A bírósági tárgyalás így egyszerre lett jogi eljárás és politikai színpad.

Mikszáth számára ez a közeg azért is különösen tanulságos lehetett, mert jól ismerte azt a mechanizmust, ahogyan egy helyi történet országos üggyé válik. A falu szóbeszédéből előbb sajtóhír, majd parlamenti és politikai konfliktus lett. A modern sajtó ebben nemcsak tájékoztató szerepet játszott, hanem felerősíthette a szenzációt is.

Ez komoly kihívást jelentett az újságírónak. Egy ilyen ügyet lehetett volna kizárólag látványos bűnügyi történetként kezelni, de Mikszáth számára egyre

világosabbá vált, hogy sokkal többről van szó. A tanúk és vádlottak mögött egész társadalmi indulat állt.

A tiszzaeszlári történet azért is fontos, mert megmutatja a jogállami intézmény és a közvélemény közötti különbséget. A bíróság bizonyítékokat vizsgál, a tömeg viszont gyakran előre kialakított történet alapján ítélt. A felmentő ítélet jogilag lezárhat egy ügyet, de nem feltétlenül számolja fel a társadalmi hiedelmet.

Ez az egyik legfontosabb tapasztalat, amelyet Mikszáth a politikai és társadalmi Magyarországról megszerezhetett. A törvény és a közvélemény nem mindig ugyanabba az irányba mozog.

Az emancipáció ugyanezt mutatja más oldalról. A jog kimondhatja az egyenlőséget, de társadalmi elfogadás nem teremthető egyetlen törvénnyel. A zsidó polgár 1867 után jogilag egyenrangúvá vált, de továbbra is találkozhatott előítéletekkel, társasági korlátokkal vagy vallási eredetű bizalmatlansággal. A társadalmi integráció ezért sokkal lassabb és egyenetlenebb folyamat volt, mint a jogi emancipáció.

A gyors asszimiláció paradox módon maga is kiválthatott ellenérzést. Minél sikeresebben lépett be valaki a magyar társadalomba, annál inkább

versenytárssá válhatott egyes pozíciókért. A teljes elkülönülés egyik típusú előítéletet táplálhatott, a sikeres integráció pedig másikat.

Az antiszemita gondolkodás így gyakran önmagának is ellentmondott. A zsidót egyszer idegenként támadta, máskor azért, mert túlságosan sikeresen alkalmazkodott és került be a magyar elitbe. Ezzel olyan vádstruktúrát hozott létre, amelyből szinte lehetetlen volt „jól” viselkedve kilépni.

Mikszáth irodalmi figuráinál ezért különösen fontos megkülönböztetni a társadalmi környezet előítéletét az író saját nézőpontjától. Ha egy szereplő zsidókról előítéletesen beszél, abból önmagában nem következik, hogy a szerző azonosul vele. Ugyanakkor Mikszáth sem áll saját korszakán kívül: használhat olyan megnevezéseket, tulajdonságokat vagy humorformákat, amelyek a XIX. század végén megszokottabbak voltak, ma viszont joggal hatnak problematikusnak.

A pontos olvasat ezért kettős figyelmet kíván. Nem szabad mai normákat mechanikusan visszavetíteni, de azzal sem lehet mindent elintézni, hogy „ilyen volt a kor”. A sztereotípa akkor is sztereotípa, ha széles körben elfogadott volt. A kérdés az, hogyan működik az adott

műben.

Mikszáth társadalmi humora gyakran azzal kezdődik, hogy felismerhető típust ad az olvasónak, majd a történet során részben felbontja azt. A szereplőről kiderülhet, hogy összetettebb annál, mint amit társadalmi címkéje sugall. Ez a módszer különösen fontos olyan csoportok esetében, amelyekről a közbeszéd eleve erős kész képeket hordozott.

A zsidó kereskedő például könnyen korabeli típusfigurává válhatott. Ha azonban konkrét emberként jelenik meg saját döntésekkel, családdal és erkölcsi dilemmával, a típus már nem teljesen elegendő a leírására.

A dualizmus zsidó polgárságának gazdasági sikere a régi és új elit kapcsolatát is átalakította. A vagyonos zsidó családok egy része nemesi címet kapott, földbirtokot vásárolt, és fokozatosan közeledett az ország hagyományos elitjéhez. Egyes nagyvállalkozói családok életmódjukban is átvették az arisztokrata vagy nagybirtokosi reprezentáció elemeit.

Ez ugyanazt a folyamatot mutatja, amelyet Tóth Mihály kapcsán általánosabban már láttunk. Az új pénz nem feltétlenül lerombolja a régi társadalmi presztízst,

hanem gyakran megpróbál hozzá kapcsolódni. Birtokot vásárol, rangot keres, házassági kapcsolatot épít és részt vesz a társasági életben.

A zsidó származás azonban egy további határt is jelenthetett. A vagyon és magyar kulturális azonosulás sem biztosított automatikusan teljes társadalmi elfogadást minden körben.

A keresztény-zsidó házasság kérdése ezt különösen jól mutatta. Az 1894. évi XXXI. törvény, amely 1895-ben lépett hatályba, bevezette a polgári házasságot, és megszüntette azt a korábbi jogi akadályt, amely különböző vallású felek házasságát korlátozta. Jogilag ezzel újabb fontos akadály tűnt el, de társadalmi és családi ellenállás ettől még fennmaradhatott.

A házasság itt ismét megmutatja, hogyan találkozik jog és társadalmi gyakorlat. A törvény megnyit egy lehetőséget, de nem kényszeríti arra a családokat, hogy helyeseljék.

A vallási vegyes házasság ezért sokkal többet jelentett magánéleti döntésnél. Családi identitás, vallási közösség és társadalmi státus kérdése is volt.

A zsidóságon belüli asszimiláció ráadásul nem mindenütt haladt ugyanúgy. Budapest és nagyobb városok világában gyorsabb lehetett, míg más térségekben hagyományosabb közösségi élet maradt fenn. Az ortodox és neológ közösségek közötti különbségek részben ezt a kulturális változatosságot tükrözték. Ezért amikor „a magyar zsidóságról” beszélünk, valójában sok különböző helyzetet foglalunk össze egyetlen kifejezéssel.

Mikszáth országában ugyanilyen összetett a kép. A fővárosi kereskedő, a vidéki boltos, a vagyonos vállalkozó és a tisztaeszlári falusi közösség nem ugyanazt a társadalmi világot képviseli.

A dualizmus egyik legnagyobb társadalmi átalakulása azonban valóban az volt, hogy a zsidóság jelentős része rövid időn belül a modern magyar polgárság meghatározó részévé vált. Ez különösen a városi kultúrában, gazdaságban és értelmiségi életben volt látványos.

Az integráció sikere ugyanakkor nem szüntette meg az antiszemita politikát. Ez az ellentmondás különösen jól mutatja, hogy az előítélet nem mindig a tényleges társadalmi elkülönülés következménye. Éppen a

társadalmi közelség is konfliktusforrássá válhat.

A század végi Magyarország így furcsa kettősséget hordozott. Egy zsidó vallású állampolgár lehetett magyar nyelvű, magyar hazafias identitású, gazdaságilag sikeres, és jogilag teljesen egyenjogú, miközben politikai mozgalom szerveződhetett ellene pusztán származása vagy vallása alapján.

Ez a kettősség nem csak a zsidó történelem része. A magyar liberalizmus határainak története is.

A jogegyenlőség elve nagyon messzre jutott a dualizmus első évtizedeiben. A társadalmi előítélet felszámolására azonban önmagában nem volt elegendő.

Mikszáth életművében ezért a zsidó kérdés különösen alkalmas annak vizsgálatára, mennyire pontos az író társadalmi látása. Amikor humort használ, érzékeli-e az előítélet mögötti igazságtalanságot? Amikor politikai botrányt ír le, képes-e különválasztani a tömeg szenvedélyét a bizonyítékoktól? Amikor társadalmi típust teremt, marad-e hely az egyéni ember számára?

A tisztaeszlári tudósítások alapján legalább az világos, hogy a vérvád politikai és társadalmi következményeinek veszélyét érzékelt. Nem tekintette egyszerűen lezártnak

a problémát azzal, hogy a bíróság felmentő ítéletet hozott.

Ez fontos különbség. A jó társadalmi megfigyelő nemcsak azt látja, mi történt, hanem azt is, mi marad utána. A per véget érhet. Az előítélet tovább élhet. A törvény kimondhatja az egyenlőséget.

A társadalmi gyakorlat csak lassabban követheti. Ez a kettősség ugyanaz, amelyet a nemzetiségi kérdésben, a női jogoknál és a közigazgatás modernizációjánál már láttunk. A dualizmus formálisan gyorsan modernizálódó ország, amelynek társadalmi reflexei sokkal lassabban változnak.

Mikszáth írói ereje abból fakad, hogy ezt az átmenetet nem elvont tételekben mutatja meg. Figurákat teremt, akik egyszerre régiek és újak. A polgár modern vállalkozó, de régi társadalmi rangot keres. A hivatalnok modern intézményt működtet, de személyes protekciót használ. A zsidó polgár teljes jogú magyar állampolgár, miközben környezetében tovább élhetnek ellene több évszázados előítéletek. Ez az ország ezért állandóan két korszak között mozog.

18. A Beszterce ostroma - Amikor egy világ nem veszi tudomásul a jelent

A Beszterce ostroma egyik legfontosabb kérdése az, mi történik akkor, amikor egy ember nemcsak nosztalgiával gondol a múltra, hanem megpróbál ténylegesen annak szabályai szerint élni. Pongrácz István gróf különös világa azért hat egyszerre komikusnak és nyugtalanítónak, mert a környezete már tudja: az a társadalmi rend, amelyhez a gróf ragaszkodik, visszavonhatatlanul elmúlt. Ő azonban nem emléket őriz, hanem valóságot épít belőle, és ezt a maga környezetére is rá akarja kényszeríteni.

Mikszáth nem csupán egy különc arisztokrata történetét írja meg. A regény sokkal tágabb társadalmi tapasztalatot sűrít egyetlen figurába. A XIX. század végének Magyarország gyorsan modernizálódik, közben azonban a régi rangok, életformák és társadalmi reflexek továbbra is jelen vannak. Pongrácz ennek az ellentmondásnak szélsőséges megtestesítője: nem hajlandó elfogadni, hogy a történelmi világ, amelyben saját rangjának értelme volt, már nem létezik ugyanabban a formában.

A gróf nem pusztán régimódi. Saját szabályrendszert alkot, amelyben a feudális címek, katonai gesztusok, várúrhoz illő ceremóniák és középkorias elképzelések mind valóságként működnek. Környezete részben alkalmazkodik ehhez, részben kihasználja. Éppen ez teszi a helyzetet különösen érdekes társadalomtörténeti szempontból: a régi világ nem önmagában él tovább, hanem azért, mert másoknak valamilyen érdekük fűződik ahhoz, hogy fenntartsák a látszatát.

A környezet alkalmazkodása nem feltétlenül jelent azonosulást. A szereplők tudják, hogy Pongrácz világa anakronisztikus, mégis részt vesznek benne. Egyesek szórakozásból, mások haszon reményében, megint mások egyszerűen azért, mert könnyebb együtt játszani, mint konfliktusba kerülni vele. A gróf így csak részben teremti maga körül saját világát; a többiek közreműködése nélkül az nem működhetne.

Ez az egyik legerősebb mikszáthi társadalmi felismerés. A hatalom nem mindig abból áll, hogy mindenki hisz benne. Sokszor elegendő, ha az emberek úgy tesznek, mintha hinnének, mert a rendszerben való részvétel számukra kényelmesebb vagy előnyösebb. Pongrácz tekintélye ezért egyszerre nevetséges és valódi.

A gróf különcsége mögött ott van az arisztokrata rang tényleges társadalmi súlya is. Ha ugyanezt a viselkedést egy szegény falusi ember tanúsítaná, környezete aligha szervezne köré történelmi színjátékot. Pongrácz vagyona és címe azonban lehetővé teszi, hogy különcsége ne pusztán magánörület legyen, hanem egész társadalmi közeg alkalmazkodjon hozzá.

A rang tehát itt is erőforrás. Nem feltétlenül azért, mert mindenki őszintén tiszteli, hanem mert következménye van annak, ki rendelkezik földdel, pénzzel és társadalmi tekintéllyel. A gróf személyes világképe azért képes intézményesedni, mert gazdasági és társadalmi hatalom támasztja alá.

Ez a jelenség szorosan kapcsolódik ahhoz, amit korábban a dzsentrí és a régi elit túlélési stratégiáinál láttunk. A társadalmi rang jóval tovább élhet, mint az a gazdasági vagy politikai rendszer, amely eredetileg létrehozta. Pongrácz esetében azonban ez a továbbélés szélsőséges formát ölt.

A modernitás számára a múlt hagyomány. A gróf számára jelen. E két idősík folyamatosan ütközik egymással.

A környezete vasutat, hivatalt és modern közigazgatást ismer, ő viszont várurak, seregek és hűbéri viszonyok logikájában gondolkodik. A konfliktus nem azért komikus, mert a múlt önmagában nevetséges, hanem mert egy megváltozott társadalmi környezetben próbál úgy működni, mintha semmi sem történt volna.

A regény ezért a társadalmi idő egyik legérdekesebb ábrázolása Mikszáthnál. Ugyanabban az országban több korszak él egymás mellett. A modern állam, kapitalista gazdaság és városi kultúra mellett továbbra is jelen vannak feudális eredetű rangok, családi hagyományok és életmódok. Pongrácz István alakja ezt a különbséget felnagyítja, de nem a semmiből teremti.

A dualizmus társadalma valóban tele volt olyan maradványokkal, amelyek korábbi történelmi rendből származtak. A nemesi cím, birtokhoz kötődő tekintély, családi hagyomány és rendi eredetű társadalmi önkép tovább élt, még akkor is, amikor jogi jelentőségük csökkent.

A különbség inkább abban állt, hogy a legtöbb ember alkalmazkodott az új rendszerhez. A régi család modern hivatalban dolgozott, vállalkozásba kezdett, politizált, vagy egyszerűen elfogadta, hogy rangja már nem

ugyanazt jelenti, mint korábban. Pongrácz ezt az alkalmazkodást utasítja el. Éppen ezért nem pusztán nevetséges figura, hanem tragikus is.

Az emberi tragédia abból fakad, hogy saját önképének megőrzéséhez egyre nagyobb mértékben kell megtagadnia a körülötte lévő valóságot. Minél jobban változik a világ, annál több energiát kell fordítania arra, hogy saját rendszerét fenntartsa. Ez a bezárkózás fokozatosan elszigeteli. A múlt, amely eredetileg identitást adott neki, végül börtönné válik.

Mikszáth azonban nem kegyetlenül bánik vele. Az ironia mögött részvét is érezhető. Pongrácz nem pusztán ostoba ember, hanem olyan figura, akinek egész személyisége egy megszűnt történelmi világra épül. Ha elismerné, hogy az a világ eltűnt, önmagát is újra kellene értelmeznie. Ez teszi ellenállását pszichológiailag is érthetővé.

A regény egyik fontos kérdése ezért az identitás és társadalmi szerep viszonya. Mi marad egy arisztokratából, ha a rangjához kapcsolódó történelmi funkció eltűnik? Lehet modern földbirtokos, politikus vagy vállalkozó, de ehhez új szerepet kell tanulnia. Pongrácz nem akar újat tanulni. A régi szerepet folytatja.

A modern társadalom azonban már csak játékként képes befogadni ezt. A környezete ezért részben színházként kezeli életét.

Ez a teatralitás központi eleme a regénynek. A szereplők tudják, hogy bizonyos gesztusoknak nincs már valódi politikai jelentőségük, mégis eljátsszák őket. A gróf udvara így szinte történelmi díszletté válik. Ez a díszlet azonban pénzbe kerül, embereket mozgat és valódi kapcsolatokat alakít. A fikció ezért tényleges társadalmi következményekkel jár.

Ez megint fontos mikszáthi gondolat. A társadalmi szerepjáték akkor is valóságot teremt, ha mindenki tudja, hogy szerep. A parlamentben is láttuk ezt. A vármegyei társadalomban is. Az ember viselkedése gyakran nem abból következik, amit személyesen gondol, hanem abból, amit szerepe megkövetel.

Pongrácz csak annyiban szélsőséges, hogy saját szerepét teljes valóságként kezeli. A Beszterce ostroma címe ezt az abszurditást emeli a legmagasabb szintre. Egy modern várost egy középkorias hadjárat logikájával fenyegetni nyilvánvalóan képtelenség. A komikum azonban abból ered, hogy Pongrácz számára nincs benne ellentmondás. A környezet kénytelen valamilyen módon

reagálni.

Ezzel a képzeletből születő helyzet politikai és társadalmi tényé válik. A modern állam egyik alapja, hogy az erőszak és közhatalom gyakorlását intézményekhez köti. Magánhadseregek és feudális hadviselés nem részei a rendes társadalmi működésnek. Pongrácz világa éppen ezt az alapelvet sérti meg. A gróf úgy viselkedik, mintha saját társadalmi rangja önálló politikai hatalmat is jelentene.

Ez a rendi társadalom logikájában kevésbé volna abszurd. A modern államban viszont az.

A regény így olyan alapvető történeti változást tesz láthatóvá, amelyet jogszabályokból nehezebb volna érzékelteni. A modernizáció egyik lényege éppen az, hogy a magántekintély és közhatalom egyre élesebben elválik egymástól. A birtokosnak lehet társadalmi súlya. De nem vezethet saját háborút. A különbség egyszerűnek tűnik, mégis évszázados társadalmi átalakulás áll mögötte.

A nemesi társadalomban a birtok és politikai hatalom hosszú ideig szorosan összekapcsolódott. A XIX. század modern állama fokozatosan választja szét őket. Pongrácz nem fogadja el ezt a szétválasztást. Ezért saját

személyében próbálja újra egyesíteni a birtokost, urat és politikai hatalmat.

A környezete azonban már tudja, hogy ez lehetetlen. A komédia ezért végső soron történelmi komédia. Egy régi társadalmi szerep próbál életben maradni olyan intézményi világban, amelynek már nincs szüksége rá.

A regény ugyanakkor nem pusztán a feudális maradványok kritikája. Mikszáth a modern világot sem idealizálja automatikusan. A modern szereplők gyakran számítóbbak, opportunistábbak vagy kevésbé nagylelkűek, mint Pongrácz. A gróf tévedései mellett olyan tulajdonságokkal is rendelkezhet, amelyek bizonyos helyzetekben szimpatikussá teszik. Ez fontos árnyalat.

A modernitás győzelme nem feltétlenül erkölcsi győzelem. Az új rendszer hatékonyabb és valóságosabb, de szereplői nem automatikusan jobb emberek. Mikszáth ebből a szempontból következetesen távol marad az egyszerű fejlődéselmélettől. Nem mondja, hogy a múlt rossz, a jelen jó. Azt mutatja meg, hogy a múlt bizonyos formái már működésképtelenné váltak.

Ez más állítás. Pongrácz erkölcsi tulajdonságai és történelmi anakronizmusa külön kérdések. Lehet benne

becsület, miközben társadalmi világképe teljesen használhatatlan. Ez a kettősség különösen fontos Mikszáth arisztokrataábrázolásában. Nem gyűlöli automatikusan a régi elitet.

Gyakran éppen annak emberi vonzerejét mutatja meg, miközben társadalmi funkciójának kiüresedését is érzékeli. Ez a szemlélet különbözik attól a politikai szatírától, amely egyszerűen ellenségképet keres. Mikszáth számára érdekesebb az ember, aki rossz történelmi pillanatban ragaszkodik saját igazságához. Pongrácz ebben az értelemben az idővel kerül konfliktusba. Nem egy másik emberrel.

Nem is kizárólag az állammal. Hanem azzal a ténnyel, hogy a körülötte lévő társadalom más szabályok szerint kezd működni. Ezt a konfliktust nem lehet megnyerni. A történelem nem tárgyal vele. Ez adja a regény tragikus alapját.

A gróf megpróbálhatja saját birtokán kívül tartani a modern világot, de teljesen nem tudja. Pénzt használ. Kapcsolatokat tart fenn. Olyan embereket alkalmaz, akik maguk már modern társadalmi szerepekben élnek. A saját archaikus világa is a modern gazdaság erőforrásaiból működik.

Ez különösen ironikus. A múlt fenntartásához szüksége van a jelenre.

Ugyanez sok régi elit esetében is igaz lehetett. A hagyományos életforma fenntartása modern bankhitelt, piacot vagy állami állást igényelhetett. A társadalmi forma régi. A gazdasági alap új. Ez az ellentmondás a dzsentrí világban különösen erősen jelent meg, de Pongrácznál szélsőségesen láthatóvá válik.

A történelmi jelmez mögött modern pénzügyi és társadalmi függések működnek. Mikszáth számára ez kiváló iróniaforrás. A gróf azt hiszi, saját világát ő uralja. Közben az a világ mások együttműködésétől függ. Ha szolgálai, ismerősei és környezete nem játszanának vele, rendszere pillanatok alatt összeomlana.

A hatalom tehát részben közös fikció. Ez a gondolat túlmutat a regény konkrét történetén. Minden társadalmi státus bizonyos mértékig azon alapul, hogy mások elfogadják. A pénz azért pénz, mert elfogadják. A rang azért rang, mert jelentést tulajdonítanak neki.

A hivatal azért hatalom, mert intézmények biztosítják. Pongrácz tragédiája az, hogy olyan társadalmi jelentést akar fenntartani, amelyet környezete már csak játékosan vagy érdekből fogad el. A rang szimbóluma megmarad. A

mögötte álló történelmi valóság eltűnik. Ez a kiüresedés a dualizmus társadalmának más rétegeiben is jelen van.

Az elszegényedett nemes megtartja címét. A vármegye őrzi hagyományait, miközben egyre inkább modern közigazgatási feladatokat lát el. A kaszinó régi úri formákat őriz, közben politikai szervezőhely. A múlt tehát nem szűnik meg. Funkciót vált.

Pongrácz abban különbözik mindenki mástól, hogy ő nem hajlandó elfogadni ezt a funkcióváltást. Számára a forma és tartalom továbbra is ugyanaz. Ezért válik környezete szemében különccé.

A különtség társadalmi fogalom is. Az ember akkor különc, ha viselkedése eltér attól, amit környezete normálisnak tekint. Pongrácz saját korszakában válik különccé. Egy korábbi történelmi világban bizonyos gesztusai sokkal kevésbé tűnnének rendkívülinek. A regény ezért azt is megmutatja, hogyan változik maga a normalitás.

A modern társadalom új viselkedési szabályokat hoz létre. Aki nem alkalmazkodik hozzájuk, azt már nem feltétlenül tekintik tekintélyes hagyományőrzőnek. Lehet belőle nevetséges figura. Ez a társadalmi ítélet különösen fájdalmas lehet annak, aki saját identitását a

régi rangból nyeri. Pongrácz ezért folyamatosan védekezik.

Minél inkább nevetségessé válik a külvilág szemében, annál merevebben kapaszkodik saját rendszerébe. A kör bezárul. A társadalmi elszigetelődés erősíti az anakronisztikus viselkedést. Ez pszichológiai szempontból is hihető. Az ember gyakran akkor ragaszkodik legmerevebben identitásához, amikor úgy érzi, hogy mások kétségbe vonják.

A regény így nemcsak történelmi, hanem emberi történet is. A modernizációt nem statisztikákban mutatja meg, hanem egy ember személyes összeomlásában. Ez az egyik oka annak, hogy a Beszterce ostroma több egyszerű társadalmi szatíránál. A humor folyamatosan tragédiába fordulhat. Az olvasó kezdetben nevet a grófon.

Később egyre inkább érti kiszolgáltatottságát. Ez a nézőpontváltás Mikszáth egyik legerősebb eszköze. Először típust mutat. Aztán embert. A módszer hasonló ahhoz, amit más társadalmi csoportoknál is láttunk.

A dzsenti nevetségés lehet, de mögötte családi és gazdasági tragédia áll. A kortes komikus, de egy politikai rendszer logikája működik rajta keresztül. A vármegyei

hivatalnok figurája groteszk lehet, de valódi állami feladatot lát el. Pongrácz is ilyen kettős figura. Az emberi részvét azonban nem jelenti az életforma felmentését.

Mikszáth világosan mutatja, hogy a múltba zárt önkép mások életére is veszélyessé válhat. A gróf környezetének alkalmazkodnia kell hozzá. Az ő képzelete mások valóságát befolyásolja. Itt a különtség már nem magánügy. A hatalommal rendelkező ember téveszméje társadalmi következménnyel jár.

Ez a regény egyik legmodernebb gondolata. A társadalom nem engedheti meg ugyanazt minden embernek. Egy hatalom nélküli különc elsősorban saját életét alakítja. Egy birtokos és tekintélyes ember másokét is. A gróf ezért nem csupán áldozata a történelemnek.

Felelős is azért, amit saját világának fenntartásáért tesz. Ez az erkölcsi kettősség megakadályozza, hogy a történet egyszerű nosztalgiává váljon. Mikszáth nem kívánja vissza Pongrácz világát. De érti, mit veszít vele az ember. A régi világ bizonyos erényei – személyes becsület, nagyvonalúság, erős identitás – vonzóak lehetnek.

A hozzájuk tartozó társadalmi rendszer azonban már nem működőképes. A modernitás ezért veszteséget is jelent. Nemcsak fejlődést. Egy társadalmi rend eltűnésével olyan viselkedési formák is eltűnnek, amelyekhez emberek érzelmileg kötődnek. Ez az elvesztés teszi a modernizációt fájdalmassá.

Mikszáth ebben különösen érzékeny. Nem úgy ír a régi Magyarországról, mint múzeumi tárgyról. Látja benne saját gyermekkorát, társadalmi tapasztalatát és azokat az embereket, akiket ismert. Ezért iróniája mögött gyakran nosztalgia húzódik. A nosztalgia azonban nem akadályozza meg abban, hogy lássa a rendszer hibáit.

Éppen ettől hiteles. Aki gyűlöli a múltat, könnyen karikatúrát készít belőle. Aki kizárólag szereti, könnyen idealizálja. Mikszáth a kettő között mozog. A Beszterce ostroma ezért a dualizmus egyik alapélményének irodalmi megfogalmazása: ugyanabban a társadalomban élnek emberek, akik más történelmi időben érzik otthon magukat.

Az egyik vasutat épít. A másik várurak világáról álmodik. A harmadik pedig mindkettőből próbál előnyt kovácsolni. A modernizáció nem egyszerre történik meg minden ember fejében. Az intézmények gyorsabban

változhatnak, mint az identitások.

Ez különösen igaz olyan országban, ahol a rendi társadalom felszámolása alig néhány évtizeddel korábban történt meg. 1848 és Mikszáth nagy regényeinek ideje között történelmi értelemben rövid idő telt el. Egy emberöltő alatt jogilag megszűntek olyan kiváltságok, amelyek évszázadokon át természetesnek tűntek. Nem meglepő, hogy társadalmi emlékezetük tovább élt. Pongrácz ennek az emlékezetnek szélsőséges formája.

A regény ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy a múlt iránti vágy nem feltétlenül történeti tudásból születik. A gróf saját középkorát teremti meg. Ez nem pontos rekonstrukció. Inkább képzeletbeli világ. A múlt tehát már itt is történetté válik.

Ez különösen érdekes egy olyan írónál, aki maga is folyamatosan történetekből építi fel Magyarország képét. Mikszáth azonban tudja, hogy történet és valóság nem ugyanaz. Pongrácz éppen ezt nem tudja. A gróf belelép saját történetébe, és úgy akar élni benne, mintha tényleges történelem lenne. Ez a különbség író és szereplő között alapvető.

Mikszáth használja az anekdotát. Pongrácz elhiszi. Ezért a Beszterce ostroma bizonyos értelemben az anekdotikus világ kritikája is. Mi történik, ha egy ember már nem tud különbséget tenni az elbeszélhető múlt és a jelen társadalmi valósága között? A válasz tragikus.

A múlt történetként gazdagíthatja a jelent. Valóságként ráerőltetve azonban működésképtelenné válik.

19. A Különös házasság - Regényből történelmi vita

A Különös házasság különleges helyet foglal el Mikszáth életművében, mert kevés olyan regénye van, amelynek történeti hitelességéről ennyire hosszú és szenvedélyes vita folyt volna. A mű alapja valóban egy megtörtént házassági ügy volt, szereplői között pedig ténylegesen létező személyeket találunk. Ettől azonban még nem következik, hogy a regény cselekménye azonos lenne a történeti eseményekkel. Éppen ellenkezőleg: a későbbi kutatások világossá tették, hogy Mikszáth jelentősen átalakította azt a történetet, amelyből kiindult.

A regény középpontjában Buttler János gróf és Dőry Mária házassága áll. Mikszáth változatában Buttler egy fondorlatosan megszervezett kényszerhelyzet áldozata lesz: akarata ellenére házasítják össze Dőry Máriával, majd éveken át próbál megszabadulni a házasságtól. A történetben az egyházi bíróságok, főpapok, családi érdekek és társadalmi kapcsolatok egész rendszere zárul köré, ezért az olvasó számára az ügy jóval több magánéleti tragédiánál. A regény az igazság és intézményi hatalom konfliktusává válik.

Ez az értelmezés rendkívül erős irodalmi szerkezetet teremt. Van világos áldozat, van igazságtalanság, van olyan hatalmi rendszer, amely nem képes vagy nem akarja jóvátenni a sérelmet. Az olvasó könnyen azonosul Buttlerrel, mert története fokozatosan a szabadságért és személyes igazságért folytatott küzdelemmé alakul. Éppen ez az irodalmi hatás nehezítette meg később annak elfogadását, hogy a történeti valóság jóval bonyolultabb lehetett.

Mikszáth ugyanis nem levéltári periratokból rekonstruálta az ügy egészét. A regény keletkezésének történetéhez hozzátartozik, hogy Buttler házasságának emléke családi és helyi szájhagyományban maradt fenn, s az író Bernáth Dezső képviselőtársától ismerte meg a történet egyik változatát. A hagyomány Buttler nézőpontját őrizte, és ebből a változatból alakult ki az erőszakos házasságkötés legendája. A későbbi levéltári kutatások azonban olyan dokumentumokat tártak fel, amelyek több ponton ellentmondanak ennek az elbeszélésnek.

Már a szereplők neve körül is megjelenik az írói átalakítás. A történeti személy Dőry Katalin volt, miközben Mikszáth Dőry Mária néven szerepelteti. A történeti házasságkötés helyét is megváltoztatta: Girincs

helyett a regényben Olaszröszeke nevű helyszínen jelenik meg. Ezek önmagukban apró írói változtatások lennének, de arra figyelmeztetnek, hogy a szerző eleve nem dokumentációként kezelte anyagát.

A lényegesebb különbség magának a házasságnak a történetében van. A későbbi családtörténeti és levéltári kutatások szerint Buttler és Dőry Katalin házassága nem egy kényszerrel végrehajtott friggyel kezdődött, hanem kezdetben kölcsönös kapcsolat lehetett. A fennmaradt adatok szerint a fiatal házaspár egy ideig együtt élt, és gyermekük is született, aki azonban halva jött világra. A kapcsolat csak később romlott meg, többek között kölcsönös féltékenység és házassági konfliktusok következtében.

Ez alapjaiban változtatja meg a történetet. Ha a házasság eredetileg önkéntes volt, akkor Buttler későbbi állítása a kényszerítésről nem egy eredeti igazságtalanság feltárása, hanem a házasság felbontására irányuló stratégia része lehetett. A kutatások szerint a kényszerházasság története csak később jelent meg az egyházi bíróság elé terjesztett keresetben, amikor Buttler már meg akart szabadulni a kapcsolatból.

Ez azért különösen fontos, mert a katolikus házasság felbontása ebben a korban rendkívül nehéz volt. A felek nem csupán válókeresetet nyújthattak be a modern értelemben, hanem azt kellett bizonyítaniuk, hogy a házasság eleve érvénytelen volt. A kényszerítés ezért jogilag kulcsfontosságú érvvé válhatott. Ha bebizonyosodik, hogy valamelyik fél akarata ellenére kötött házasságot, az megnyithatta az utat az érvénytelenség kimondása előtt.

A személyes konfliktus így intézményi kérdéssé változott. Nem elég azt bizonyítani, hogy a házasság rossz vagy elviselhetetlen. Olyan jogi okot kellett találni, amelyből az következik, hogy maga a házassági kötelék sem jött létre érvényesen. Ez magyarázza, miért kaphatott ekkora szerepet az állítólagos kényszerházasság története.

A levéltári adatok alapján tehát Buttler helyzete jóval kevésbé egyértelmű, mint a regényben. Egyes kutatások arra jutottak, hogy maga a gróf alakította ki vagy legalábbis erősen támogatta azt a történetet, amely szerint akarata ellenére kényszerítették házasságba. E nézőpontból Dőry Katalin már nem az igazságtalan rendszer eszköze, hanem sokkal inkább a házassági konfliktus másik érintettje, akinek saját változata és

érdekei voltak.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden részlet teljes bizonyossággal rekonstruálható volna. A több mint kétszáz évvel ezelőtti családi konfliktus forrásai maguk is részlegesek, és a peres eljárásban keletkezett dokumentumok szereplői saját érdekeiket képviselték. A történész ezért nem csupán egyetlen „igaz” vallomást keres, hanem egymás mellé teszi a különböző dokumentumokat és megvizsgálja keletkezésük körülményeit.

A Különös házasság története ebből a szempontból tankönyvi példája annak, hogyan alakul át emlékezet irodalommá. Egy családi hagyomány megőriz egy történetet. Egy író megkapja ezt a történetet, dramatizálja, szereplőket és motivációkat rendel hozzá, majd olyan művet alkot, amely sokkal szélesebb közönséghez jut el, mint az eredeti dokumentumok valaha. Ettől kezdve maga a regény válik a történeti emlékezet egyik fő forrásává.

Az olvasók többsége természetesen nem keresi elő az egyházi bíróság iratait. A történetet Mikszáth változatában ismeri meg. Az irodalmi változat ezért könnyen erősebb lesz a dokumentált történeti

valóságnál, különösen akkor, ha jól megírt, erkölcsileg világos és érzelmileg meggyőző. A Különös házasság pontosan ilyen regény.

Az igazságtalanul üldözött Buttler története sokkal erősebb narratíva, mint egy megromló házasság évekig tartó jogi vitája. Az elsőnek világos íve van, a második tele van bizonytalansággal, kölcsönös sérelmekkel és nehezen eldönthető állításokkal. Az irodalom rendszerint az elsőből tud hatásosabb történetet alkotni.

Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy Mikszáth tudatosan történelmet hamisított. Valószínűbb, hogy az általa ismert hagyományt tekintette története alapjának, és abból épített regényt. Nem történészi monográfiát írt, ezért nem kellett minden egyes állítást levéltári dokumentummal bizonyítani. Az írói szabadság része volt, hogy a történetből olyan szerkezetet alakítson ki, amely megfelel társadalmi és erkölcsi mondanivalójának. A probléma csak később keletkezik, amikor az olvasó a regényt dokumentumnak kezdi használni.

Ez a könyv egész kérdésfelvetése szempontjából különösen fontos. Mikszáth művei rengeteget árulhatnak el saját koráról, de nem feltétlenül azért, mert minden konkrét eseményt pontosan rekonstruálnak. Sokszor

inkább azt mutatják meg, milyen történeteket tartott hihetőnek a közönség, milyen intézményekkel szemben létezett bizalmatlanság, és milyen erkölcsi konfliktusok foglalkoztatták az író.

A Különös házasság esetében például az egyházi intézmények ábrázolása különösen erős. A regény világában az egyházi hierarchia olyan rendszerként jelenhet meg, amely képes az egyéni igazságtalanságot hosszú időn keresztül fenntartani. Ennek történeti pontossága egyes konkrét szereplők és döntések esetében vitatható lehet, de az intézményi bizalmatlanság, amelyből az ábrázolás táplálkozik, önmagában is fontos társadalmi jelenség.

Mikszáth korában a katolikus egyház politikai és társadalmi szerepe folyamatos viták tárgya volt. A XIX. század végének egyházpolitikai küzdelmei, a polgári házasság bevezetése és az állam–egyház viszony átalakítása mind olyan kérdések voltak, amelyekben a liberális politikai közvélemény erősen fogalmazott. A század eleji házassági történet ezért könnyen kapott új jelentést a regény megírásának korában. Mikszáth tehát történelmi múltat ír, de saját jelenének kérdéseit is beleolvassa.

Ez a történelmi regény természetes működése. Az író soha nem pusztán azt a kort írja, amelyben cselekménye játszódik. Saját jelenének tapasztalatait és konfliktusait is magával viszi. A Különös házasság ezért legalább annyit mond el az 1900 körüli Magyarországról, mint Buttler János valódi házasságának korszakáról.

A regény 1900-ban jelent meg folytatásokban, majd 1901-ben könyv alakban. A megjelenés idején az egyházpolitikai konfliktusok még friss emléket jelentettek, hiszen az 1890-es években heves politikai csaták előzték meg a kötelező polgári házasság és más egyházpolitikai reformok elfogadását. Az olvasó tehát nem történelmi vákuumban találkozott az egyházi házassági bíráskodás kritikájával.

Ez az időbeli rétegzettség különösen fontos. A regény cselekményének történelmi kora és a megírás politikai kora egymásra vetül. Az olvasó Buttler küzdelmében láthatott régi történetet, de egyben olyan problémát is, amelynek intézményi utóélete saját korában még politikai jelentőséggel bírt. A történelmi múlt így érvelési eszközzé válhat. Nem feltétlenül tudatos propaganda formájában, hanem azáltal, hogy az író bizonyos elemeket emel ki.

A Különös házasság utóélete azonban még ennél is különösebb lett. A XX. században a regény egyházellenes értelmezése különösen nagy hangsúlyt kapott, és olyan politikai-kulturális környezetben is kanonikus művé vált, amely szívesen használta az egyházi intézmények kritikájára. Ezzel az eredeti történelmi ügy újabb jelentésréteget kapott. Ez megint megmutatja, hogyan változhat egy irodalmi mű történelmi szerepe.

Először létezik egy valós esemény. Utána családi legenda lesz belőle. Majd regény. Később a regényből közismert történelmi igazság. Végül politikai értelmezések épülnek rá.

Minden szakaszban változik valami. Az eredeti esemény egyre távolabb kerül. A történet viszont egyre erősebb lesz.

Ez az emlékezet egyik paradoxona. Nem mindig az marad meg, ami a legpontosabban dokumentált, hanem az, ami a legjobban elbeszélhető. Mikszáth kiváló elbeszélő volt. Ezért változata rendkívül ellenállónak bizonyult a későbbi történelmi korrekciókkal szemben. A levéltári dokumentum nehezebben versenyez egy nagy regénnyel.

A történész hosszú bizonyítást végez. Az író néhány jelenettel érzelmi bizonyosságot teremt. Az olvasó számára ez utóbbi gyakran maradandóbb.

Éppen ezért a történelmi regény különleges felelősséget is hordoz, bár nem ugyanazt, mint a történeti munka. Az írótól nem várható el a dokumentáció teljes pontossága, de műve képes hosszú időre meghatározni egy történeti személy megítélését. Dóry Katalin esete ezt különösen világosan mutatja. Ha a későbbi kutatások helytállóak abban, hogy a házasság kezdetben önkéntes volt, és a kényszerítés története később alakult ki, akkor a regényben Dóry alakja olyan erkölcsi szerepbe kerül, amely a történeti személy helyzetét jelentősen eltorzítja. Ez már nem pusztán névváltoztatás vagy helyszíncsere.

Egy ember történelmi megítéléséről van szó. Az irodalom azonban nem bíróság. A regény szereplője végső soron nem azonos a levéltári dokumentumban szereplő személlyel, még akkor sem, ha nevét és élettörténetének egy részét tőle kapja. Ez a különbség fontos védelmet jelent az irodalom számára, de az olvasónak is észben kell tartania. Mikszáth Dóry Máriája irodalmi alak.

A történeti Dóry Katalin pedig történeti személy. A kettő csak részben fedí egymást. Ugyanez Buttler esetében is igaz. A regény Buttlerje tiszta áldozatszerepet kap. A történeti Buttler jóval ellentmondásosabb lehetett.

Az egyik kutatói rekonstrukció szerint házassága megromlásában saját magatartása is szerepet játszott, és csak később kezdett arra hivatkozni, hogy eredetileg kényszerítették a frigyre. Ha ezt elfogadjuk, a regény egész erkölcsi szerkezete megfordul. A történelmi érdekesség azonban éppen ettől nő. Mert nemcsak azt kérdezhetjük, mi történt Buttlerrel. Azt is, hogyan lett belőle olyan történet, amelyet Mikszáth ismert.

Ki őrizte meg ezt a változatot? Miért éppen ez maradt fenn? Milyen családi érdek vagy helyi emlékezet alakította? Ezek már az emlékezettörténet kérdései.

A szájhagyomány nem véletlenszerű adatbázis. A közösség bizonyos történeteket továbbad, másokat elfelejt, egyes szereplőket igazol, másokat hibáztat. A családi emlékezet különösen hajlamos arra, hogy erkölcsileg rendezze a múltat. A rokonból áldozat vagy hős lesz. A konfliktus másik szereplője pedig negatívabb szerepet kaphat.

Ez nem feltétlenül tudatos hamisítás. Az emlékezet történetet formál abból, amit megőriz. Mikszáth erre a már történetté formált anyagra épített rá még egy irodalmi réteget. Ezért a Különös házasság valóság és fikció kapcsolatának különösen érdekes példája. A regény történetileg pontatlan részletei nem teszik értéktelenné.

Csak másképpen kell olvasni. Nem periratként.

Hanem olyan műként, amely megmutatja, mit lehetett a XIX. század végén hitelesnek és jellemzőnek gondolni a régi magyar társadalomról, egyházi hatalomról és személyes kiszolgáltatottságról. A regény világában a személyes kapcsolat megint központi szerephez jut. Az ügyek nem pusztán jogi szabályok alapján mozognak. Főpapok, családok, ismerősök és tekintélyek befolyása jelenik meg.

Ez teljesen összhangban van Mikszáth általános társadalomképével. A vármegyénél protekciót látunk. A parlamentben pártkapcsolatot. A házassági ügyben egyházi és családi hálózatot. A mechanizmus hasonló: a formális intézmény mögött személyes világ működik.

Ez valószínűleg fontosabb Mikszáth számára, mint az eredeti Buttler-per minden apró részletének pontossága.

A történetet saját társadalmi tapasztalata szerint rendezi át. Az intézményekbe vetett bizalmatlanság ezért nem egyetlen regény különös vonása. Egész életművében visszatér. Mikszáth nem feltétlenül gondolja, hogy az intézmény önmagában rossz.

Inkább azt látja, hogy emberek működtetik. Az ember pedig részrehajló, hiú, félénk vagy érdekelt lehet. Ezért a szabály soha nem működik teljesen mechanikusan. A Különös házasság ezt tragikusabb formában mutatja meg, mint a vármegyei történetek. Ott egy rossz kinevezés vagy protekció komikus lehet.

Itt egy ember egész élete függ az intézményi döntéstől. A tét sokkal nagyobb. Ezért a humor is sötétebb. Mikszáth továbbra is képes karikírozni egyházi vagy világi szereplőit, de az alaphelyzetben valódi egzisztenciális konfliktus van. Ez a regény egyik legerősebb tulajdonsága, függetlenül történeti pontosságától.

A történelmi kutatás feladata ugyanakkor éppen az, hogy az érzelmi hatástól távolabb lépjen. Megnézze, milyen dokumentum maradt fenn. Mikor keletkezett. Kinek az érdekeit szolgálta. Mit állít a másik fél.

És mi az, amit egyáltalán nem lehet bizonyítani. Ebből a szempontból a Különös házasság története szinte módszertani leckévé válik. Megmutatja, miért veszélyes szépirodalomból közvetlenül történeti tényt csinálni. De azt is megmutatja, miért volna hiba teljesen félretenni az irodalmat. A regény ugyanis olyan társadalmi igazságokat is képes megragadni, amelyek nem egyetlen dokumentumban találhatók meg.

A személyes kiszolgáltatottság érzését. Az intézmények lassúságát. A társadalmi kapcsolatok erejét. Az igazság és bizonyíthatóság különbségét. Ezek nem feltétlenül Buttler konkrét történetének tényei.

De nagyon is részei lehetnek annak a társadalmi világnak, amelyben Mikszáth élt. Ez a különbség a ténybeli és társadalmi hitelesség között kulcsfontosságú. Egy regény konkrét eseménye lehet pontatlan, miközben társadalmi mechanizmusa felismerhetően valós. Ugyanakkor az ellenkezője is előfordulhat. Egy történet minden részlete dokumentálható, mégsem reprezentálja a társadalom tipikus működését.

Ezért a szépirodalmat nem igaz vagy hamis kategóriával kell kezelni. Inkább azt kell kérdezni, milyen szinten áll kapcsolatban a valósággal. Mikszáth esetében

ez különösen indokolt, mert írói módszere eleve anekdotákból, hallott történetekből és valós személyekből építkezik. A határ tény és fikció között gyakran tudatosan elmosódik. Az olvasó úgy érzi, akár meg is történhetett volna.

Ez a mikszáthi világ egyik legnagyobb ereje. A történész feladata pedig az, hogy ehhez hozzátegye: talán valóban megtörtént, de nem biztos, hogy úgy.

A Különös házasság esetében ma már különösen világosan látjuk ezt a távolságot. A regény megőrzött egy történeti konfliktust, de saját erkölcsi és irodalmi logikája szerint újrarendezte. A későbbi kutatás ezt a konstrukciót több ponton felbontotta, de magát a művet ettől nem tette kevésbé jelentőssé. Inkább új olvasási lehetőséget adott hozzá: immár nemcsak Buttler történetét, hanem egy történelmi legenda kialakulását is olvashatjuk benne.

20. A fekete város - Mikszáth visszanez a régi Magyarországra

A fekete város első pillantásra távolabb áll Mikszáth saját korától, mint legtöbb társadalmi regénye. A történet a XVIII. század elejének Magyarországra vezet vissza, egy olyan világba, ahol a vármegye, a városi polgárság, a nemesi jogok, a becsület és a személyes bosszú egészen más jogi és társadalmi keretek között működnek, mint a dualizmus idején. A történelmi távolság azonban nem jelenti azt, hogy Mikszáth elfordul saját korának problémáitól. Éppen ellenkezőleg: a régi Magyarországon keresztül olyan társadalmi mechanizmusokat tud megmutatni, amelyeknek átalakult változatai még az ő jelenében is felismerhetők.

A regény alaphelyzetének egyik központi eleme a nemesi vármegye és a városi közösség konfliktusa. A két világ más jogokra, más hagyományokra és más önérzetre épül. A vármegyei nemes számára természetes lehet saját társadalmi elsőbbsége, míg a város lakói saját kiváltságait és önkormányzati jogait védik. A konfliktus így jóval több két ember személyes összetűzésénél: eltérő társadalmi rendek és intézményi

kultúrák kerülnek egymással szembe.

Mikszáth itt különösen pontosan érzékeli, hogy a történelmi Magyarországot soha nem lehetett egyetlen hatalmi központból leírni. A királyi hatalom, a vármegye, a szabad királyi városok, az egyház és a földbirtokosok egymással részben átfedő jogokat és tekintélyeket képviseltek. A modern állam szemszögéből ez könnyen széttagoaltságnak tűnhet, a kor embere számára azonban természetes rend volt, amelyben minden közösség és testület saját történeti jogaira hivatkozott.

A fekete város egyik legfontosabb ereje éppen ebből származik. A konfliktusokat nem úgy mutatja, mintha minden szereplő ugyanannak a jogrendnek eltérő értelmezéséről vitatkozna. Sokkal inkább azt látjuk, hogy többféle jogi és erkölcsi logika működik egymás mellett. Ami a vármegye szemében természetes előjog, az a város számára jogsértés lehet, és fordítva.

Ez a pluralitás a modern állam előtti világ egyik alapvető sajátossága. A jog nem minden esetben egységes, személytelen és azonos módon alkalmazott szabályok összessége, hanem rendi kiváltságok, helyi hagyományok és történeti előjogok rendszere. Mikszáth számára ez egyszerre kínál történelmi hitelességet és

irodalmi konfliktust, mert a szereplők valóban más világképből indulnak ki.

A regényben a becsület fogalma is sokkal nagyobb súlyt kap, mint egy modern jogállami rendszerben. A személyes sértés nem pusztán magánérzelmi kérdés, hanem társadalmi státust érint. Aki nem reagál megfelelően egy sérelemre, saját helyzetét és közössége tekintélyét is veszélyeztetheti. A bosszú ezért nem csupán indulati tett, hanem bizonyos esetekben a becsület helyreállításának elfogadott eszköze lehet.

Mikszáth itt sem idealizálja ezt a világot. Éppen az mutatja meg annak veszélyességét, hogy a személyes sértés képes intézményi konfliktussá nőni. Egyéni indulatok és közösségi lojalitások egymást erősítik, míg végül olyan helyzet alakul ki, amelyben már nehéz visszatérni a józan kompromisszumhoz.

Ez a mechanizmus nagyon is ismerős lehetett Mikszáth saját korából. A vármegyei politikában, parlamenti vitákban és helyi társadalmi konfliktusokban ugyanúgy láthatta, hogy személyes sérelmek könnyen politikai jelentést kapnak. A különbség inkább az intézményi keretben van. A XVIII. században a becsület és rendi jog közvetlenebbül kapcsolódhatott a

hatalomgyakorláshoz, a dualizmus korában ugyanez már modernebb politikai formákban jelent meg.

A történelmi távolság tehát lehetővé teszi, hogy Mikszáth felnagyítsa azt, amit saját jelenében finomabb formában tapasztalt. A régi Magyarország mintha laboratóriuma volna azoknak a társadalmi reflexeknek, amelyeket a dualizmus kori vármegye még mindig őriz.

Ez különösen a nemesi önérték esetében látható. A XVIII. század elején a nemesi jogok még valós politikai és jogi kiváltságokat jelentenek. A XIX. század végére ezek nagy része megszűnt vagy átalakult, a hozzájuk kapcsolódó mentalitás azonban nem tűnt el teljesen. A régi rangból örökölt önérték tovább élhetett olyan társadalmi közegben is, ahol jogilag már sokkal kevésbé volt megalapozott.

Mikszáth ezért saját korának dzsentrijét részben jobban megérthetővé teszi azzal, hogy megmutatja annak történelmi előzményét. Az a társadalmi magatartás, amely a dualizmus idején anakronisztikusnak tűnhet, egy korábbi rendszerben sokkal racionálisabb volt. A probléma nem feltétlenül az, hogy a magatartás mindig értelmetlen, hanem az, hogy túléli saját intézményi környezetét.

A fekete város ebből a szempontból rokon a Beszterce ostromával, de más módszerrel dolgozik. Pongrácz István saját jelenében próbál múltbeli szerepet fenntartani. A fekete város ezzel szemben ténylegesen visszavisz abba a történelmi korszakba, ahol bizonyos régi szerepek még működőképesek. Az olvasó így összehasonlíthatja, milyen volt a társadalmi forma saját idejében, és mivé vált később.

Ez a különbség rendkívül fontos. Pongrácz nevetséges, mert időn kívül él. A fekete város szereplői viszont saját korszakuk logikája szerint cselekszenek, még akkor is, ha döntéseik mai szemmel kegyetlenek vagy irracionálisnak tűnhetnek.

A történelmi regény egyik legnagyobb kihívása éppen ez: a múlt szereplőit úgy kell megmutatni, hogy ne modern emberek legyenek régi ruhában. Mikszáth ebben többnyire érzékeny. Nem várja el figuráitól, hogy XXI. századi jogfelfogás vagy individualizmus szerint gondolkodjanak. A konfliktusokat saját koruk intézményi és erkölcsi rendszeréből vezeti le.

Ez nem jelenti, hogy minden részlet történetileg dokumentálható lenne. Mikszáth itt is regényt ír, nem levéltári monográfiát. A történelmi háttérből kiválasztja

azt, ami irodalmilag használható, és figuráit saját szerzői logikája szerint alakítja. A történeti hitelesség ezért inkább társadalmi atmoszférában és intézményi viszonyokban kereshető, mint minden esemény pontos rekonstrukciójában.

A város és vármegye konfliktusa különösen alkalmas erre. A szabad királyi város a rendi Magyarországon sajátos jogi státusszal rendelkezett, amely különbözött a nemesi vármegye világtól. Saját magisztrátus, polgárság és helyi önkormányzat szervezte életét, ami önálló közösségi identitást hozott létre. A városi polgár ezért nem feltétlenül érezte magát alárendeltnek a környék nemességével szemben.

Ez a társadalmi önérték fontos része a regénynek. A város közösségként cselekszik, saját becsületét és jogait védi. nem csupán egyéni szereplők halmaza, hanem intézményi személyiség szinte.

A cím is ezt hangsúlyozza. A „fekete város” nemcsak helyszín, hanem kollektív szereplő. A közösség emlékezik, gyászol, haragszik és ítél.

Ez az antropomorfizálás irodalmilag rendkívül hatásos, mert a városi közösséget egyetlen erkölcsi akaratral ruházza fel. Történetileg persze egyetlen város

lakossága sem gondolkodik teljesen egységesen, de a közösségi identitás nagyon is valós politikai tényező lehet.

A helyi autonómia éppen abból nyeri erejét, hogy az emberek saját intézményeiket nem pusztán adminisztratív szerveknek, hanem közösségük megtestesítőinek tekintik. A város megsértése ezért saját személyes méltóságuk sérelmének tűnhet.

A vármegye oldalán ugyanez történik. Az intézmény mögött társadalmi identitás áll. A nemesi közösség saját jogait történeti és erkölcsi rendként érzékeli. Két kollektív önérzet kerül tehát egymással szembe.

Ez magyarázza, miért olyan nehéz kompromisszumot találni. Ha pusztán gyakorlati érdekről lenne szó, lehetne alkudni. Ha azonban a fél saját becsületét látja veszélyben, az engedmény megalázkodásnak tűnhet.

A regény tragédiája részben ebből fakad. A konfliktus szereplői nem kizárólag eredményt akarnak, hanem erkölcsi elégtételt. Az ilyen konfliktus sokkal nehezebben lezárható.

Mikszáth saját korában is láthatott hasonló politikai mintákat. A magyar közjogi viták jelentős része nem

pusztán gyakorlati hatáskörökről szólt, hanem nemzeti becsületről, történelmi jogról és állami méltóságról. Ilyen kérdésekben a kompromisszum könnyen árulásnak tűnhetett egyik vagy másik politikai tábor szemében.

A fekete város ezért történelmi távolsága ellenére saját jelenének politikai kultúrájáról is beszélhetett. Nem közvetlen allegóriaként, hanem mélyebb társadalmi hasonlóságokon keresztül.

A történelmi jogokra épülő gondolkodás különösen fontos kapcsolat a két korszak között. A dualizmus politikai elitje maga is gyakran történeti alkotmányra, ősi jogokra és állami kontinuitásra hivatkozott. A modern politika nyelve tehát tele volt történelmi érvekkel.

Mikszáth számára ezért a XVIII. század nem teljesen idegen világ. Sok fogalma tovább él a XIX. századi politikai kultúrában. A vármegye ennek talán legerősebb példája.

A regény korában még rendi intézmény. Mikszáth korában már modernizált közigazgatási egység. Mégis ugyanaz a történeti név és sok hasonló társadalmi emlék kapcsolódik hozzá. Ez a folytonosság különösen alkalmassá teszi a vármegyét arra, hogy az író összekösse múltat és jelent.

A személyes bosszú és közintézmény kapcsolatában azonban jelentős különbség látható. A modern állam elvileg azt kívánja, hogy személyes konfliktus ne határozza meg a közhatalmi döntést. A regény történeti világában ez a határ sokkal kevésbé éles. A hatalom birtokosa személyes ember is. Sérelem éri.

Haragszik. És ez a harag politikai következményt kaphat. Ez modern szemmel összeférhetetlenségnek tűnik, de a rendi társadalomban az egyéni és hivatali státus kevésbé válik szét. A nemes nem munkaidőben nemes. Rangja teljes személyét meghatározza.

Ugyanez igaz a városi polgárra vagy tisztségviselőre. A társadalmi szerep identitás.

A modern bürokrácia egyik nagy változása éppen az, hogy elvileg elkülöníti a magánembert a hivatalviselőtől. A tisztviselő saját érzelmei helyett szabály szerint köteles dönteni. Mikszáth korában ez az elv már sokkal erősebben létezett, de mint láttuk a protekció és korrupció esetében, a gyakorlat nem mindig felelt meg neki.

A fekete város ezért megmutatja ennek a problémának a történelmi előzményeit. A személyes és közéleti világ szétválasztása nem természetes adottság, hanem hosszú

intézményi fejlődés eredménye.

A regényben különösen erős a törvény és igazság közötti feszültség is. A szereplők jogokra hivatkoznak, de az olvasó nem feltétlenül érzi úgy, hogy minden jogszerű lépés igazságos.

Ez a probléma Mikszáth egész életművében visszatér. A törvény lehet formálisan helyes, miközben emberileg igazságtalan következménnyel jár.

A szerző azonban nem csupán a törvény ellen beszél. Sokkal inkább arra figyel, hogy az intézmény önmagában nem garantál erkölcsi eredményt. Emberek értelmezik és alkalmazzák. Ez a Különös házasságban is központi kérdés volt. A fekete városban azonban történetileg korábbi jogi világban jelenik meg.

A két regény együtt ezért érdekes összehasonlítást kínál. Az egyikben az egyházi házassági jog kerül konfliktusba az egyéni igazságérzettel. A másikban rendi és városi jogok ütköznek személyes becsülettel és bosszúval. Mindkettő azt mutatja, hogy a jog nem függetleníthető teljesen attól a társadalomtól, amely működteti.

A regény nőalakjai is saját történeti világukban értelmezhetők. A házasság, családi stratégia és női döntési lehetőségek itt még erősebben kötődnek a családi státushoz és vagyonhoz, mint a dualizmus idején. Ez jól érzékelteti, milyen hosszú változás vezetett Tóth Mari relatív önállóságáig.

A XIX. század végi nő mozgástere korlátozott volt, de ha a XVIII. század eleji rendi világhoz hasonlítjuk, már jelentős átalakulás látható. Mikszáth történelmi regénye ezért akaratlanul is fejlődéstörténeti összehasonlításra ad lehetőséget. Nem feltétlenül lineáris haladásról van szó.

Bizonyos szabadságok nőnek. Más biztonságok eltűnnek. A közösségi kötelék gyengülhet, miközben az egyéni jog erősödik. Ez megint az a kettősség, amely Mikszáth modernizációképét jellemzi. A régi világ sem csak elnyomás.

A modern világ sem csak felszabadulás. A változás nyereségekkel és veszteségekkel jár. A fekete város polgári közösségének erős szolidaritása például olyan erőforrás, amely a modern individualizált társadalomban kevésbé természetes. Ugyanakkor ez a közösségi összetartás bosszúvá és kollektív kizárássá is válhat. A

közösség tehát véd és korlátoz egyszerre.

Pontosan úgy, ahogyan A jó palócok falusi társadalma. A különbség a méretben és intézményi formában van. A falu informális közösség. A város jogi és politikai testület is. Mikszáth így más történelmi korszakban ugyanazt az alapkérdést vizsgálja: mennyit ad az egyénnek a közösség, és mit követel cserébe?

A válasz sohasem egyszerű. A közösség nélkül az ember kiszolgáltatott lehet. A közösséggel együtt viszont kötelességeket és lojalitást vállal. A város gyászának fekete színe ezért egyszerre közösségi összetartozás és politikai állásfoglalás. A gyász nem marad magánérzelem.

Nyilvános identitássá válik. Ez a jelképes politika nagyon régi eszköz. Öltözék, szín, ceremónia és nyilvános gesztus mind képes közösségi üzenetet hordozni. A modern politikai kampányok ugyanígy használnak szimbólumokat, csak más környezetben. A társadalmi kommunikáció bizonyos alapmechanizmusai meglepően állandóak.

Mikszáth ezért tudja a régi világot saját olvasóinak érthetővé tenni. Nem kell minden jogtörténeti részletet ismerniük ahhoz, hogy megértsék a becsületet,

sértettséget, lojalitást és bosszút. Az emberi motiváció hidat teremt korszakok között. Ez azonban újabb kérdést vet fel: mennyire torzítja a múltat, ha túl könnyen mai érzelmekkel azonosítjuk szereplőit? A jó történelmi regénynek éppen ezt az egyensúlyt kell megtalálnia.

Legyen a szereplő érthető. De ne legyen anakronisztikusan modern. Mikszáth többnyire úgy oldja meg ezt, hogy erős történeti intézményi keretet ad figuráinak. A szereplő döntése érzelmileg felismerhető, de társadalmi következménye saját korszakából fakad. A sértettség minden korban létezhet.

A párbaj, rendi bosszú vagy városi kollektív megtorlás viszont történeti forma. Ez a különbség teszi regénye világát hitelessé.

A fekete város azért különösen érdekes e könyv szempontjából, mert segítségével kívülről nézhetünk rá a dualizmus kori társadalomra. A korábbi fejezetekben azt vizsgáltuk, mennyi régi elem maradt meg Mikszáth jelenében. Itt azt látjuk, honnan származtak ezek. A vármegye nem véletlenül ragaszkodik hagyományaihoz. Évszázados intézményi múltja van.

A nemesi becsület sem pusztán póz volt eredetileg. Egy olyan társadalmi rendszerhez tartozott, amelyben a rang

tényleges politikai és jogi jelentőséget hordozott. A problémát a túlélés teremti. Amikor az intézmény megváltozik, de a mentalitás lassabban követi. Ezért A fekete város szinte előtörténete lehet annak a társadalomnak, amelyet a dualizmus kori Mikszáth megfigyelt.

Nem közvetlen történeti folytonosság minden szereplő között. Inkább kulturális örökség. A régi Magyarország bizonyos reflexei tovább élnek az újban. A múlt ezért soha nincs teljesen jelen, de soha nem is tűnik el teljesen. Mikszáth egész életműve ennek a köztes állapotnak egyik nagy irodalmi dokumentuma.

21. Az anekdota igazsága

Mikszáth Kálmán prózájának egyik legjellegzetesebb formája az anekdota. Rövid, emlékezetes történet, amely egyetlen helyzetben vagy csattanóban képes összesűríteni egy ember jellemét, egy társadalmi típust vagy akár egy egész intézményi világ működését. Éppen ezért különösen alkalmas arra, hogy a dualizmus kori Magyarország hétköznapi viszonyait megragadja. Ugyanakkor ugyanebből fakad a veszélye is: az anekdota szelektál, eltúloz, leegyszerűsít, és gyakran egy kivételes esetet mutat úgy, mintha általános tapasztalat lenne.

A történeti olvasat számára ezért alapvető kérdés, milyen igazságot kereshetünk benne. Ha szó szerinti pontosságot várunk, könnyen csalódunk. Egy történet szereplője lehet valós személy, de a párbeszédet az író formálta. Egy esemény megtörténhetett, de a részletek utólag rendeződtek történetté. A csattanó pedig gyakran éppen azért olyan tökéletes, mert az élet rendezetlenségét az elbeszélés logikája alakította át.

Ez azonban nem teszi értéktelenné az anekdotát. A társadalmi igazság nem mindig azonos a dokumentált eseménnyel. Egy történet akkor is pontosan megmutathat egy mentalitást vagy intézményi

mechanizmust, ha minden részletét nem lehet levéltári forrással igazolni. Mikszáth egyik legnagyobb erőssége éppen az, hogy felismeri azokat a helyzeteket, amelyekben egy egész társadalmi rendszer néhány ember viselkedésében láthatóvá válik.

A vármegyei protekció például aligha írható le egyetlen anekdotával teljes egészében. Mégis egy jól megválasztott történet arról, hogyan jut valaki álláshoz ismeretség révén, többet mondhat a társadalmi kapcsolatok működéséről, mint hosszú elméleti magyarázat. Az anekdota nem statisztikát ad, hanem mechanizmust mutat.

Ugyanez igaz a politikai életre. Egy parlamenti jelenetben, ahol egy képviselő egyetlen megjegyzéssel leleplezi saját hiúságát vagy párthűségét, Mikszáth olyan politikai magatartást rögzíthet, amely számos más emberre is jellemző. A konkrét eset talán kivételes, a benne megmutatkozó reflex azonban tipikus lehet.

Az anekdota tehát nem akkor igaz, ha minden részlete dokumentálható, hanem akkor, ha felismerhetővé tesz valamit a társadalom működéséből. Ez azonban csak akkor használható történeti forrásként, ha a kutató más típusú forrásokkal is összeveti. Egyetlen történetből nem

szabad általánosítani, de több hasonló történet, korabeli sajtóanyag, jogi forrás és statisztika együtt már megerősítheti, hogy az író valódi mintázatot érzékelt.

Mikszáth maga is folyamatosan ilyen mintázatokat keres. nem csupán furcsa emberek érdeklik, hanem azok a társadalmi helyzetek, amelyek újra és újra ugyanazt a viselkedést hozzák létre. A dzsentrí, a kortes, a hivatalnok vagy a különc főúr ezért nem egyetlen személy, hanem társadalmi típus is.

A típusalkotásnak ugyanakkor ára van. Minél erősebb a figura, annál könnyebben válik sztereotípiává. A valós társadalmi csoport mindig sokszínűbb, mint az irodalmi típus. Nem minden dzsentrí él könnyelműen, nem minden hivatalnok protekcióval dolgozik, és nem minden politikus hiú vagy opportunist.

Az irodalom azonban éppen a kiválasztással működik. A mindennapi szabályosság kevésbé érdekes, mint a jellegzetes eltérés. Ezért Mikszáth világa szükségszerűen sűrűbb, mint a valóság. Több benne a különc, a fordulat, a társadalmi abszurditás és a csattanó, mert ezekből lesz elbeszélhető történet.

Ez a sűrítés könnyen kelthet olyan benyomást, mintha egész Magyarország folyamatosan anekdoták szerint

működne. Történeti szempontból ezért fontos visszatenni a hétköznapiságot is a képbe. A dualizmus közigazgatása nem csak komikus figurákból állt. Hivatalnokok tömege végezte rutinszerű munkáját, a legtöbb választás nem végződött botrányral, és a legtöbb családi kapcsolat sem lett regénytema.

Mikszáth azonban éppen azt válogatja ki, ami eltér a rutintól. Ez nem hiba, hanem irodalmi módszer. Az olvasónak kell tudnia, hogy amit lát, nem a teljes társadalom, hanem annak erősen megvilágított részlete.

Az anekdota másik sajátossága a memória működéséhez kapcsolódik. Az emberek nem pusztán eseményeket őriznek meg, hanem történeteket. Egy jól elmesélhető eset sokkal tovább élhet a közösségi emlékezetben, mint egy fontos, de kevésbé látványos folyamat.

Ez különösen erős lehet a politikában. Egy képviselő egész pályájából egyetlen mondat marad meg. Egy miniszter hosszú tevékenységéből egy botrány. Egy választásból egy különösen mulatságos kortestörténet. A közösségi emlékezet ezért eleve anekdotikus.

Mikszáth ezt a természetes emberi működést emeli irodalmi módszerré. Nemcsak történetet ír, hanem olyan

történetet, amely alkalmas arra, hogy továbbmeséljék.

Ez részben magyarázza hatásának tartósságát. Egy jól működő mikszáthi jelenet könnyen leválik eredeti kontextusáról és önálló életet kezd.

Ez azonban ismét történeti veszélyt teremt. Az anekdota idővel elveszítheti forrását, és valós eseményként rögzülhet akkor is, ha eredetileg irodalmi formáláson ment keresztül. A Különös házasság története ennek szélsőséges példája.

Ugyanez kisebb léptékben számos politikusi vagy vármegyei történetnél előfordulhat. Az olvasó emlékszik rá, hogy Mikszáth valakiről mesélt valamit, és néhány évtized múlva a történet már életrajzi adatként kezd működni.

Ezért a történész számára az anekdota eredetének felkutatása különösen fontos. Meg kell nézni, mikor jelenik meg először a történet, van-e független forrása, és hogyan változik különböző elbeszélésekben. Az anekdota ugyanis maga is változik. Minden új mesélő hangsúlyt tehet máshová. Egy részlet eltűnik.

Másik hozzáadódik. A történet lassan tökéletesebbé válik. Éppen ez a tökéletesség teheti gyanússá.

A valóság gyakran rendezetlen. Az anekdota viszont szereti a világos okot és következményt. A szereplő mond valamit. A helyzet megfordul. A csattanó lezárja.

Ez az elbeszélői forma megnyugtatóbb, mint a történeti valóság bizonytalansága. Mikszáth azonban nem mindig zár le mindent ilyen tisztán. A legjobb történeteiben a csattanó mögött marad bizonytalanság. Az olvasó nevet, de közben érzi, hogy a helyzet nem oldódott meg teljesen.

Ez különösen társadalmi satíráiban fontos. A humor pillanatnyilag feloldja a feszültséget, de maga a rendszer változatlan marad. A protekciós ügy komikus. A protekció tovább él. A választási történet mulatságos.

A választási rendszer ugyanúgy működik. A humor így paradox módon egyszerre kritika és alkalmazkodás. Az ember nevet azon, amin változtatni nem tud.

Ez a mentalitás maga is része lehet annak a társadalomnak, amelyet Mikszáth ábrázol. Az irónia segít együtt élni az ellentmondásokkal.

A magyar politikai kultúrában az anekdota ezért nem pusztán irodalmi műfaj. Közéleti kommunikációs forma is. Politikusok jellemzésére, konfliktusok értelmezésére

és társadalmi különbségek megfogalmazására használják. A személyes történet sokszor meggyőzőbb, mint az elvont érvelés.

Ez részben abból fakad, hogy az anekdota konkrét. Nem azt mondja, hogy a rendszerben sok protekció van, hanem elmesél egy esetet. Az olvasó maga vonhat le következtetést.

Mikszáth különösen jól érzi ezt. Ritkán fogalmaz hosszú társadalmi tételeket. Inkább olyan helyzetet teremt, amelyből az olvasó magától érti meg a mechanizmust. Ez az írói visszafogottság növeli a szöveg hatását. A moralizáló szerző elmondja, mit kell gondolni.

Mikszáth gyakran megmutatja, és rábízza az olvasóra. Természetesen a szerzői irónia irányítja az értelmezést, de nem teljesen zárja le. Ezért ugyanazt a történetet különböző korszakok olvasói másképpen értelmezhetik. A dzsentrí alakja például egy időben lehetett nevetséges túlélő, más korszakban társadalmi tragédia szereplője, később pedig nosztalgikus figura. Az anekdota rugalmassága lehetővé teszi ezt az újraértelmezést.

A történeti kontextus azonban mindig fontos. Mikszáth olvasója olyan utalásokat is érthetett, amelyek ma magyarázatra szorulnak. Egy politikus neve önmagában

jelentést hordozhatott. Egy párthovatartozás azonnal helyzetbe hozta a szereplőt. Egy vármegyei tisztség társadalmi rangja közismert volt.

A mai olvasó ezek nélkül könnyen pusztán komikus jelenetet lát ott, ahol a kortárs politikai utalást is érzékelt. Ezért Mikszáth anekdotáinak történeti olvasása nem csupán forráskritika, hanem kontextusrekonstrukció. Meg kell érteni a szereplők társadalmi helyét. A politikai háttérét. A nyelvi árnyalatokat.

Azt, hogy bizonyos gesztus miért volt akkor jelentős. E munka után azonban az anekdota sokkal gazdagabbá válik. A humor mögött látható lesz a társadalmi szerkezet.

Ez a könyv eddigi fejezeteiben folyamatosan ezt a módszert követte. A vármegyei történetet közigazgatási háttérrel olvastuk. A Noszty családot a dzsentr gazdasági helyzetével vetettük össze. A parlamenti karcolatokat a választójog és pártrendszer keretében értelmeztük. Ezzel kiderült, hogy Mikszáth sok esetben meglepően pontosan érzékel társadalmi mechanizmusokat.

Nem feltétlenül pontos minden konkrét történetben. De pontos abban, hogy hol érdemes keresni a rendszer gyenge pontját. Látja a társadalmi rang gazdasági alapjának megrendülését. Látja a protekció erejét. Látja a politikai intézmény és személyes kapcsolat összefonódását.

Látja a modernizáció és régi mentalitások együttélését. Az anekdota ezeket a felismeréseket teszi emlékezetessé. A történeti kutatás pedig megmutathatja, mennyiben állnak mögöttük szélesebb társadalmi folyamatok. A két módszer ezért nem feltétlenül ellenfele egymásnak. Az irodalom kérdést tesz fel.

A történész ellenőrzi. A statisztika megmutatja az arányt. Az anekdota megmutatja, milyen lehetett belülről átélni.

Ez különösen fontos a mentalitástörténetben. Az emberek nem százalékokban élték életüket. Nem azt érezték, hogy a társadalom bizonyos hányada dzsentrí vagy hivatalnok. Konkrét emberekkel találkoztak. Az anekdota ennek a tapasztalatnak a formája.

Ezért képes olyan részleteket megőrizni, amelyek hivatalos dokumentumból hiányoznak. Beszédmódot. Gesztust. Tréfát. Sértődést.

Ezek történeti szempontból nehezen mérhetőek, de a társadalmi kultúra részei. A hivatalos irat ritkán írja le, hogyan gúnyolták a főispánt egy társaságban. Az anekdota viszont igen. Ez nem teszi automatikusan igazabbá, de más típusú igazságot őriz. Mikszáth ebben az értelemben a mentalitások egyik legfontosabb megfigyelője.

Az emberek önképét és egymásról alkotott képét rögzíti. Ez különösen értékes akkor, amikor társadalmi átalakulás zajlik. A régi elit például nem pusztán gazdasági helyzetet veszít. Önmagáról alkotott történetét is védi. A dzsentry anekdotái részben ezt az önképet őrzik.

A családi múlt. A régi nagy tettek. A ranghoz kapcsolódó legendák. Ezek mind társadalmi tőkeként működhetnek. Az anekdota tehát nemcsak leírja a társadalmi rangot, hanem fenntartja.

Egy régi család történetei igazolják, miért különleges a család. Ezért a szóbeli hagyomány társadalmi hatalom is lehet. A múlt elbeszélése legitimálja a jelent.

Mikszáth egyszerre használja és bontja le ezt a mechanizmust. Elmeséli a családi legendát, de gyakran ironikus távolságot teremt tőle. Az olvasó érzi a történet

szépségét, de azt is, hogy a jelenben talán már nincs mögötte ugyanaz a valós társadalmi teljesítmény. Ez az irónia különösen fontos a dzscentri ábrázolásában. A múlt nagy.

A jelen szegényesebb. A történet összeköti őket. Mikszáth pedig megmutatja, hogy ez a kapcsolat egyszerre valódi és illuzórikus.

Az anekdota politikai hatása hasonló. Egy politikus köré történetek épülnek. Ezek lehetnek hízelgőek vagy gúnyosak. Idővel meghatározhatják közéleti karakterét. A politikai reputáció tehát részben narratív konstrukció.

Ez a modern tömegpolitika előtt is létezett, de a sajtó fejlődésével sokkal gyorsabban terjedt. Mikszáth maga is részt vett ebben a folyamatban. Parlamenti karakterrajzai nem pusztán megfigyelések. Nyilvános képet alakítottak a politikusokról. Ezzel az író társadalmi hatalma közvetlenül megmutatkozik.

Egy jól sikerült anekdota hosszabb életű lehet, mint egy parlamenti beszéd. Ezért a politikus számára veszélyes is. A nevetségesség politikai erőt vehet el. A tekintély részben azon alapul, hogy mások komolyan veszik. A humor ezt a komolyságot bontja meg.

Mikszáth ezért gyakran többet tehet egy ember reputációjával néhány mondatban, mint egy hosszú politikai támadás. Ez nem feltétlenül tudatos hatalmi stratégia. Az irodalmi forma természetéből fakad. A csattanó megmarad. A részletes védekezés elfelejtődik.

Ez is figyelmeztet arra, miért kell óvatosan történeti tényként kezelni a mikszáthi karakterrajzokat. A jól megírt figura túl meggyőző. Az olvasó hajlamos azt hinni, hogy az ember valóban pontosan olyan volt. Pedig az író mindig válogat. Egy tulajdonságot kiemel.

Másokat háttérben hagy. A karikatúra lényege éppen az arányok megváltoztatása. Mikszáth gyakran nagyon finom karikaturista. Nem torzít látványosan. Csak egyetlen vonást tesz kissé hangsúlyosabbá.

Ez elég ahhoz, hogy a figura örökre felismerhető legyen. A történésznek viszont vissza kell állítania az arányokat. Meg kell néznie más forrásokat. A szereplő saját írásait. Kortársai véleményét.

A politikai pályát. Csak ezután lehet eldönteni, mennyire találó Mikszáth képe. Ugyanez igaz az egész országra. A kérdés végül az: mennyire torzította el Magyarország képét azzal, hogy mindig a jó történetet kereste? Ez a könyv egyik legfontosabb kérdése.

Ha túl sok súlyt adunk a mikszáthi anekdotának, a dualizmus kora csupa dzsentrí, kortes, furcsa hivatalnok és társadalmi ügyeskedő világának tűnhet. Ha viszont teljesen félretesszük, elveszítjük azokat a finom társadalmi tapasztalatokat, amelyeket statisztikai vagy hivatali források kevésbé őriznek meg. A helyes módszer a kettő összekapcsolása. Mikszáth történetei megmutatják, hol érdemes kérdezni. A történeti források segítenek eldönteni, mennyire általános az, amit látott.

22. Mennyire volt igaz Mikszáth Magyarországa?

Mikszáth Magyarországa egyszerre felismerhetően valós és erősen megformált világ. A szereplők mögött tényleges társadalmi csoportok állnak, a vármegye, a parlament, a dzsentr, a polgárság, a nemzetiségi együttélés és a politikai patronázs mind történetileg dokumentálható jelenségek. Ugyanakkor az író soha nem vállalta, hogy társadalomstatisztikát készít. Válogatott, sűrített, ironizált, bizonyos típusokat felnagyított, másokat háttérbe szorított. Az igazi kérdés ezért nem az, hogy regényei „igazak-e”, hanem az, hogy milyen pontokon találkozik irodalmi látása a történeti valósággal, és hol kezdődik az a torzítás, amely nélkül talán nem is születhetett volna ilyen erős próza.

A vármegye ábrázolásában például Mikszáth nagyon pontosan érzékelt a személyes kapcsolatok erejét. A dualizmus közigazgatása valóban olyan világ volt, amelyben a hivatalos szervezet mellett jelentős súlya maradt a társadalmi tekintélynek, családi kapcsolatoknak és helyi hálózatoknak. A főispán, alispán, szolgabíró vagy más tisztviselő nem névtelen bürokrata volt, hanem egy közösség ismert tagja, akinek társadalmi háttere

befolyásolhatta helyzetét. Mikszáth ezt az informális működést különösen jól látta, mert maga is megtapasztalta a vármegyei közeget, és később a parlamentből is össze tudta hasonlítani a helyi és országos politikai mechanizmusokat.

Ugyanakkor az ő vármegyéje sokkal anekdotikusabb, mint a hétköznapi közigazgatás lehetett. Az ügyeskedő szolgabíró, a hiú tisztviselő és a rokoni protekció irodalmilag hálásabb, mint a pontosan vezetett iktatókönyv vagy egy jól működő közigazgatási eljárás. Ezért az olvasó könnyen túlbecsülheti a visszaélések arányát. A vármegye működésének jelentős részét olyan rutinok alkották, amelyekből nem lehetett volna jó novellát írni, mégis nélkülözhetetlenek voltak az állam mindennapi működéséhez.

Ugyanez érvényes a dzsentrire. Mikszáth nagyon pontosan ragadta meg azt a társadalmi típust, amelynek régi rangja és új gazdasági helyzete között egyre nagyobb lett a feszültség. Az elszegényedés, az állami és vármegyei hivatalok felé fordulás, a társadalmi presztízs védelme és a házasság gazdasági jelentősége mind valós történeti folyamatok voltak. A Noszty fiú esete Tóth Marival éppen azért működik ilyen erősen, mert a szereplők magatartása mögött felismerhető társadalmi

struktúra áll.

A dzsentrí azonban nem volt egységesen könnyelmű és életképtelen réteg. Voltak családok, amelyek sikeresen alkalmazkodtak a modern gazdasághoz, mások szakmai pályákra léptek, és olyanok is, amelyek megőrizték vagy újrászervezték vagyonukat. Mikszáth kiválasztja azt a típust, amelyben a történelmi feszültség a leglátványosabb. Ettől képe találó, de nem teljes.

A polgárság esetében hasonló a helyzet. Tóth Mihály alakjában jól érzékelhető az új vagyon önálló társadalmi ereje, de a dualizmus polgári világa ennél sokkal tagoltabb volt. A nagyvállalkozó, kereskedő, ügyvéd, orvos, hivatalnok és kisiparos más-más életformát képviselt. Mikszáthot főként azok a helyzetek érdeklik, ahol a régi és új elit közvetlenül találkozik, ezért a polgárság önálló belső világa kevésbé jelenik meg.

Ez fontos torzítás, mert a századforduló Magyarországa nem pusztán nemesség és újjgazdagok találkozásából állt. Nagyon széles városi középrétegek alakultak ki, amelyek életében a szakmai pálya, iskolázottság és fizetés legalább olyan fontos volt, mint a földbirtok vagy családi név. A modern magyar társadalom egyik jelentős újítása éppen ennek a rétegnek

a növekedése volt.

A nőkről alkotott mikszáthi kép szintén egyszerre pontos és részleges. Érzékeli a házasság gazdasági és társadalmi jelentőségét, a női hírnév sérülékenységet és a családi döntések erejét. Nőalakjai sokszor meglepően önállóak, különösen erkölcsi ítéletükben. Ugyanakkor a női életpálya modernizálódásának olyan részei, mint a felsőoktatás, szakmai karrier vagy szervezett nőmozgalom, kevésbé kerülnek előtérbe.

Ennek egyik oka nyilvánvalóan az, hogy Mikszáth érdeklődése elsősorban a család és társasági élet konfliktusai felé fordul. A nő szakmai önállósága kevésbé anekdotikus, mint egy házassági történet. Ez azonban azt jelenti, hogy a dualizmus női modernizációjának egy fontos része csak halványan jelenik meg nála.

A politikai életben viszont Mikszáth különösen erős megfigyelő. A parlament és választás személyes jellege, a pártfegyelem, a korteskedés és a társadalmi hálózatok szerepe mind olyan jelenségek, amelyeket a történeti kutatás is megerősít. A humor itt nem elfedi, hanem gyakran pontosan láthatóvá teszi a politikai rendszer emberi oldalát.

A torzítás itt abból fakad, hogy a politika komikumát könnyebb megjegyezni, mint intézményi teljesítményét. Ha kizárólag Mikszáth alapján alkotnánk képet a parlamentről, könnyen olyan benyomásunk támadna, hogy az főként hiúságok és anekdoták terepe volt. Valójában ugyanez a parlament jelentős törvényeket alkotott, költségvetéseket fogadott el, közigazgatási reformokat vitatott meg, és modern állami intézményeket működtetett.

Mikszáth nem tagadja ezt, csak ritkábban teszi történetei középpontjába. Az intézmény működése háttér, az emberi karakter előtér. Ez irodalmilag érthető, történetileg azonban kiegyensúlyozást igényel.

A korrupció ábrázolása ugyancsak ilyen. A protekció, választási visszaélés és személyes közbenjárás valóban része volt a korszak politikai kultúrájának. Mikszáth éles szeme jól látja, hogyan fonódhat össze magánérdek és közhatalom. Ugyanakkor az anekdotikus világ hajlamos sűríteni ezeket az eseteket, ezért nem szabad minden hivatalt vagy politikai döntést eleve korruptnak tekinteni.

A dualizmus intézményei egyszerre modernizálódtak és maradtak személyesek. Éppen ez a kettősség az, amit Mikszáth a legpontosabban érzékelt. Nem egy teljesen

tradicionális társadalmat látunk, de nem is személytelen modern államot. A kettő egymásra rakódik. Talán ez az életmű egyik legnagyobb történeti igazsága.

Mikszáth különösen jól írja le az átmenetet. A régi név még számít, de már kevés lehet. A pénz önálló erővé válik, de még nem törli el a rangot. A vármegye modern közigazgatást végez, de tovább őrzi régi társasági logikáját. A parlament modern intézmény, de személyes tekintélyekből is épül. Budapest nagyváros, de lakói továbbra is vidéki kapcsolatokkal érkeznek.

Ez a kettősség nem irodalmi túlzás, hanem a korszak egyik valódi jellemzője. A modernizáció soha nem egyszerre történik minden területen. Gazdaság gyorsabban változhat, mint mentalitás. Jog gyorsabban változhat, mint társadalmi szokás. Város gyorsabban nőhet, mint társadalmi integráció.

Mikszáth ezt ösztönösen érti. Ezért van életművében annyi anakronisztikus figura. Nem feltétlenül azért, mert különcöket szeret, hanem mert saját kora tele volt olyan emberekkel, akik egy korábbi társadalmi rend bizonyos elemeit tovább vitték az újba. Pongrácz István szélsőséges példa, de ugyanennek a jelenségnek enyhébb változatai ott vannak a dzsentriben, vármegyei

hivatalnokban vagy történelmi jogokra hivatkozó politikusban.

A nemzetiségi kérdésben már összetettebb a kép. Mikszáth saját többnyelvű felvidéki tapasztalata miatt olyan természetességgel tud írni szlovák szereplőkről, amely sok kortárs magyar szerzőnél ritkább. Ugyanakkor ő maga is a magyar politikai nemzet keretében gondolkodott, és művei nem adják vissza teljesen a szlovák nemzeti mozgalom politikai perspektíváját.

Ezért Mikszáth Szlovákiája – pontosabban felvidéki szlovák világa – különösen jó forrás a mindennapi együttéléshez, de kevésbé teljes kép a nemzetiségi konfliktus politikai oldaláról. A szlovák értelmiségi mozgalom, kulturális intézmények és politikai követelések háttérben maradnak ahhoz képest, hogy milyen fontos szerepet játszottak a korszak történetében.

Az irodalmi nézőpont itt is meghatározza, mi kerül láthatóvá. Mikszáth az embert látja könnyebben, mint a nemzeti programot.

Ez részben erősség. Segít elkerülni azt, hogy minden szereplő pusztán politikai kategóriává váljon.

De részben korlát is. A kollektív politikai konfliktus súlya könnyen kisebbnek tűnik, ha csak személyes történetek felől közelítünk.

A zsidóság ábrázolásában hasonló kettősséget találunk. Mikszáth érzékeli az emancipáció és asszimiláció társadalmi jelentőségét, valamint az antiszemita politika veszélyét, különösen a tiszaezlári per környezetében. Ugyanakkor ő maga is használ korabeli zsidó sztereotípiákat, amelyek a korszak közbeszédének részét képezték.

Ezért különösen fontos nem elszigetelt mondatokból ítélni. A teljes történetet kell nézni: ki beszél, milyen helyzetben, hogyan reagál a szerzői narrátor, és mi történik a szereplővel. Az irodalmi nézőpont sokszor bonyolultabb annál, mint amit egyetlen idézet mutat.

Az antiszemitizmus politikai súlyát azonban Mikszáth világa talán kevésbé teszi központivá, mint amilyen jelentőségűvé később vált. Ez részben abból következik, hogy saját korszakában még nyitott volt a történeti jövő. Nem láthatta a XX. század katasztrófáit, és ezért nem is olvashatta az 1880-as évek antiszemita mozgalmait azok előzményeként úgy, ahogyan ma könnyen tesszük.

Ez a történeti nézőpont egyik fontos szabálya. Nem szabad utólagos tudásunkat teljesen rávetíteni a kortársakra. Mikszáth Magyarországa éppen azért értékes, mert a jövő még nincs benne eldöntve. A szereplők nem tudják, hogy lesz első világháború. Nem tudják, hogy összeomlik a Monarchia.

Nem tudják, hogy Trianon új határokat hoz. Saját jelenüket élik. Ez lehetővé teszi, hogy a dualizmust ne pusztán bukásának előtörténeteként lássuk. A korszak önmagában is teljes történeti világ. Gazdasági növekedéssel.

Társadalmi mobilitással. Politikai konfliktusokkal. Kulturális teljesítménnyel. Egyenlőtlenségekkel. Mikszáth prózája éppen ezt a nyitott jelent mutatja.

Az emberek terveznek, házasodnak, pályát választanak, politikai karriert építenek, mintha országuk természetesen tovább létezne. Ez történetileg talán fontosabb tapasztalat, mint bármely konkrét adat. Megmutatja, hogyan éltek az emberek a saját jelenükben. A történész ismeri a végét. A szereplő nem.

Az irodalom képes visszaadni ezt a tudatlanságot. Ezért lehet különösen jó történeti forrás a mentalitás szempontjából.

A gazdasági modernizációt Mikszáth azonban kevésbé teljesen ábrázolja. A vasút, pénz, új vállalkozók és Budapest növekedése jelen van, de a gyáripari munkásság, nagyvárosi szegénység vagy modern ipari termelés jóval kevésbé központi téma. Ez jelentős hiány, ha az egész dualizmus kori társadalmat akarjuk rekonstruálni. Mikszáth Magyarországa elsősorban a vidéki elit, vármegyei középosztály, politikai osztály és társadalmi felemelkedők világa. A munkásság jóval kevésbé az övé.

Ez már önmagában megmutatja, hogy életműve nem lehet teljes társadalomtörténeti térkép. Ugyanez igaz a parasztságra is. Falusi figurái emlékeztetnek, de főként emberi történetekben és közösségi konfliktusokban jelennek meg. A földbirtokszerkezet, agrárszegénység vagy kivándorlás nagy folyamatai kevésbé kerülnek az elbeszélések középpontjába. A századforduló társadalmi válságjelenségei ezért kisebb súllyal szerepelnek, mint egy gazdaság- és társadalomtörténeti összefoglalóban.

Ez azonban nem Mikszáth hibája. Egy író mindig abból a világból épít, amelyet jól ismer és irodalmilag termékenynek talál. Az igazi hiba akkor keletkezne, ha mi az ő világát automatikusan az egész országgal azonosítanánk. Ezért a könyv címe – A tisztelt ország – is

inkább mikszáthi Magyarországot jelöl, nem teljes társadalmi leltárt. Az ország egy bizonyos látószögből jelenik meg.

Ez a látószög azonban rendkívül fontos. A politikai és társadalmi középrétegek világa ugyanis jelentős hatással volt az ország működésére. A vármegyei tisztviselő, képviselő, birtokos, ügyvéd, újságíró és új vállalkozó olyan társadalmi csoportokhoz tartozott, amelyek arányukhoz képest nagy politikai és kulturális befolyással rendelkeztek. Mikszáth tehát nem az egész társadalmat írja meg, de az egyik legerősebb hatalmi közegét igen. Ez különösen értékesé teszi politikai prózáját.

A rendszer működésének informális oldalát olyan közelről látta, amire kevés író volt képes. Saját képviselői tapasztalata, újságírói kapcsolatai és vármegyei háttére egymást erősítették. Ezért lehet, hogy egy-egy jelenete történetileg pontatlan részletet tartalmaz, mégis rendkívül pontosan érzékelteti a politikai kultúrát. A történeti hitelesség egyik fontos szintje ugyanis a valószínűség. Megeshetett volna így?

Illeszkedik a korszak intézményeihez? Ismerünk más forrásokból hasonló eseteket? Ha igen, az irodalmi történet akkor is értékes lehet, ha magát az eseményt

nem tudjuk bizonyítani.

A Különös házasság megmutatta ennek határát. Ott egy történeti személy konkrét történetét nem szabad automatikusan elfogadni Mikszáth változatában. A vármegyei anekdoták esetében azonban más a helyzet: sokszor nem egyetlen személy igazságáról, hanem társadalmi típus működéséről van szó. Ezért minden műfajt másképpen kell használni. A történelmi regényt másképpen.

A parlamenti karcolatot másképpen. A novellát másképpen. Az újságcikket másképpen. Mikszáth életművének történeti értéke éppen akkor bontakozik ki igazán, ha nem próbáljuk minden szövegét egyformán dokumentumként kezelni. A parlamenti karcolat közelebb állhat egy konkrét eseményhez.

A regény szabadabban alakít. Az anekdota pedig valahol a kettő között mozog. A szerzői nézőpont azonban mindenütt jelen van. Ezt nem lehet kikapcsolni. Mikszáth politikai nézetei, társadalmi helyzete és személyes ízlése befolyásolja, mit vesz észre.

Más író más országot látott volna ugyanebben a Magyarországon. Egy munkásmozgalmi újságíró más társadalmi konfliktusokat emel ki. Egy szlovák nemzeti

politikus másképpen írja le a Felvidéket. Egy arisztokrata emlékirata másként látja a dzsentrit. Egy női szerző más részleteket érzékelhet a házassági és családi életből.

A történeti valóság ezért mindig több nézőpont összeillesztéséből közelíthető meg. Mikszáth ebben nem végső bíró. Hanem rendkívül fontos tanú. A tanú azonban válogat, emlékezik és értelmez. Ezért kell ellenőrizni.

A történeti forráskritika nem csökkenti irodalmi értékét, hanem pontosabban megmutatja, miben zseniális. Sok esetben ugyanis kiderül, hogy túlzásai mögött valódi szerkezeti felismerés áll. A dzsentri gazdasági sérülékenysége. A protekció társadalmi ereje. A választások személyes jellege.

A régi és új elit összeolvadása. A modernizáció egyenetlensége. Ezeket nem ő találta ki. Az írói teljesítmény abban áll, hogy alakot adott nekik. Ezért Mikszáth Magyarországa nem fénykép, hanem karikatúrához hasonlítható portré.

A jó karikatúra nem azért találó, mert anatómiailag pontos. Hanem mert azt a vonást nagyítja fel, amely alapján azonnal felismerjük az arcot. Mikszáth ugyanezt teszi társadalmi méretben. Felnagyít bizonyos tulajdonságokat. Az olvasó pedig felismeri az országot.

A kérdés csak az, hogy mennyire engedjük, hogy ez az erős kép elfedje a többi vonást. A történésznek ezért vissza kell rajzolnia azt is, amit az író kihagyott. A modern ipart. A munkásságot. A társadalmi reformmozgalmakat.

A nők új szakmai pályáit. A nemzetiségi politikai szervezetek saját nézőpontját. A vidéki szegénységet és kivándorlást. Ezekkel együtt kapunk teljesebb képet. Mikszáth azonban így is megőriz valamit, amit más források nehezen.

A társadalom hangját. Nem szó szerinti értelemben, hanem ritmusában. Azt, hogyan beszélnek egymással az emberek. Mit tartanak nevetségesnek. Mitől sértődnek meg.

Milyen rangokat vesznek komolyan. Mire büszkéek. Mit próbálnak eltitkolni. Ezekből áll össze a társadalmi mentalitás. Ezért olvasható Mikszáth több mint egy évszázaddal később is társadalmi tükörként.

Nem azért, mert minden alakja dokumentum. Hanem mert nagyon jól érzékelte azokat a feszültségeket, amelyek saját korának magyar társadalmát alakították. Éppen ez az oka annak is, hogy későbbi nemzedékek olyan könnyen saját korukra ismertek benne.

Ez azonban újabb történeti problémát teremt. Ha egy szerző alakjai túlélnek saját korszakukon, idővel klasszikus társadalmi típusokká válhatnak. A dzsentrit például sokan már nem történeti kutatásból, hanem részben Mikszáthból képzelik el. A vármegyei világ képére ugyanígy erősen hatott irodalma. Az író így utólag alakítja azt a múltat, amelyet eredetileg csak leírt.

A történelem és irodalom kapcsolata tehát kétirányú. A valóság anyagot ad Mikszáthnak. Mikszáth pedig képet ad az utókornak a valóságról. Ez a kép később maga is történeti tényezővé válik. Tankönyvek, színházi feldolgozások, filmes adaptációk és közbeszéd viszik tovább. Az irodalmi figura lassan történelmi emlékké alakul.

23. Mikszáthból klasszikus lesz

Mikszáth Kálmán már életében országosan ismert és népszerű szerző volt, klasszikussá azonban csak az utókor tette. A kettő nem ugyanaz. A népszerű író kortársai számára része a jelennek, reagál politikai eseményekre, szerepel a sajtóban, vitákban vesz részt, és művei még nem váltak el attól a közegtől, amelyben megszülettek. A klasszikus ezzel szemben már történeti alak: iskolai tananyag, irodalomtörténeti korszak jelképe, idézetek, adaptációk és kulturális emlékezet tárgya. Mikszáth esetében ez az átalakulás különösen érdekes, mert az utókor nem csupán megőrizte műveit, hanem újra és újra átértelmezte őket.

Életének utolsó évtizedeiben már olyan tekintéllyel rendelkezett, amely messze túlmutatott az újságírói sikeren. Az 1880-as évek elején elért áttörés után regényei, novellái és politikai karcolatai széles olvasóközönséget találtak, képviselőként pedig közvetlenül is része lett annak a politikai világnak, amelyet írásaiban megfigyelt. 1910-ben, írói pályájának negyvenedik évfordulóján országos ünneplés övezte. Az esemény jól mutatta, hogy Mikszáth még életében

nemzeti intézménnyé kezdett válni: az író személye már nem pusztán a könyvpiac és sajtó világához tartozott, hanem a magyar kulturális önkép részévé lett.

Ez az elismerés részben éppen annak szólt, hogy az olvasók úgy érezhették: Mikszáth Magyarországról beszél. Nem elvont esztétikai programot képviselt, hanem ismerős embereket, vidékeket és társadalmi szokásokat vitt az irodalomba. A vármegyei úr, palóc paraszt, képviselő, vidéki különc vagy elszegényedett nemes alakjában sok olvasó saját környezetének figuráira ismerhetett. Ez a felismerhetőség erős alapot adott későbbi kanonizációjához is.

1910-ben bekövetkezett halála azonban már lezárt életművet hagyott maga után, s innentől minden új politikai és kulturális korszak szabadabban választhatta ki belőle azt, amit saját szempontjából fontosnak tartott. Ez természetes folyamat minden klasszikus szerzőnél, de Mikszáth esetében különösen látványos, mert művei olyan társadalomról szóltak, amely néhány évvel később alapjaiban változott meg.

Az első világháború és a történelmi Magyarország felbomlása után Szklabonya, Besztercebánya, Selmecebánya és Mikszáth felvidéki világának számos

helyszíne már nem a Magyar Királysághoz tartozott. Ettől az író műveinek földrajzi jelentése is megváltozott. Ami életében egyszerűen az ország egyik régiója volt, az az 1920 utáni magyar olvasó számára elveszített országrész emlékévé is válhatott.

Ez a változás szükségszerűen nosztalgikusabb olvasatot tett lehetővé. A jó palócok vagy A tót atyafiak tájai már nemcsak vidéki Magyarországot jelentették, hanem egy korábbi történelmi állam olyan területeit is, amelyekhez az új határok miatt másfajta érzelmi viszony kapcsolódott. Mikszáth maga természetesen nem írhatta műveit ezzel a későbbi jelentéssel, az utókor azonban óhatatlanul hozzáadta.

Ez jól mutatja, hogy az irodalmi jelentés sohasem teljesen változatlan. Ugyanaz a szöveg más történelmi környezetben mást kezd jelenteni. Az 1880-as évek olvasója számára Szklabonya kortárs magyarországi falu volt; néhány évtizeddel később ugyanaz a helyszín már a történelmi Magyarország emlékezetének része lehetett.

A két világháború közötti Mikszáth-képben ezért könnyebben előtérbe kerülhetett a régi Magyarország iránti nosztalgia. A vármegye, a vidéki nemesség és a felvidéki táj olyan kulturális emlékké vált, amelyet az

ország területi és politikai változásai új érzelmi tartalommal ruháztak fel. Ez az olvasat azonban veszélyt is hordozott, mert könnyen háttérbe szoríthatta Mikszáth iróniáját.

Aki csak elveszett világot lát benne, hajlamos lehet megfélekezni arról, hogy az író maga is nagyon sok hibát látott ebben a világban. A protekció, választási visszaélés, gazdaságilag életképtelen dzsentrí és önmagát túl komolyan vevő vármegye nem pusztán szeretettel megrajzolt múlt. Mikszáth egyszerre kötődik hozzá és bírálja.

Ez a kettősség minden későbbi politikai rendszer számára kényelmetlen lehetett, mert a klasszikus szerzőket könnyebb egyértelmű jelentéssel felruházni. A kulturális kanonizáció gyakran leegyszerűsít. Az iskolai oktatásban szükség van világos tételekre, ezért egy rendkívül összetett szerzőből könnyen néhány fogalom marad meg. Mikszáth esetében az egyik ilyen fogalom a dzsentrí kritikája lett.

Ennek természetesen van alapja. A Noszty fiú esete Tóth Marival vagy más művek valóban élesen mutatják be az elszegényedő nemesség társadalmi és erkölcsi problémáit. Az azonban már leegyszerűsítés, ha egész

életművét úgy olvassuk, mintha egyetlen társadalmi osztály vádirata volna.

A második világháború utáni marxista irodalomtörténet számára a dzsцентри kritikája különösen jól használható értelmezési keretet kínált. Az irodalmi művek elemzésében erős hangsúlyt kapott az osztályviszony, a társadalmi haladás és a régi uralkodó rétegek történeti hanyatlása. Mikszáth számos szövege valóban rengeteg anyagot kínált ehhez, ezért könnyű volt benne a feudális maradványok és a dzsцентри életképtelenség kritikusát látni.

Ez az értelmezés nem csupán hamis volt, hanem részleges. Mikszáth tényleg látta a nemesi világ anakronizmusait, de nem olyan kívülállóként, aki teljesen elutasítja annak kultúráját. Sok figurájához részvét, szeretet vagy nosztalgia is kapcsolódik. A társadalmi kritika és érzelmi kötődés együtt van jelen, amit egy erősen osztályharcos értelmezés nehezebben tudott kezelni.

A különös házasság utóélete különösen jól mutatja, hogyan alakíthatja át a politikai környezet egy mű jelentését. Az egyházi intézmény kritikája miatt a regény a kommunista korszakban könnyen illeszkedett az

antiklerikális kulturális narratívába. A történeti Buttler-ügy bizonytalanságai eközben kevésbé kerültek előtérbe, mert az irodalmi történet jól használható példának tűnt az egyházi hatalom igazságtalanságára.

Ez azonban ismét rámutat arra, hogy a klasszikus mű nem változatlan tárgy. Az utókor kiválasztja belőle azokat az elemeket, amelyek saját kérdéseihöz kapcsolhatók. Egy történelmi regény így száz év alatt több különböző politikai és kulturális szerepet is betölthet.

Az iskolai kánon különösen nagy szerepet játszott Mikszáth klasszikussá válásában. Generációk találkoztak műveivel kötelező vagy ajánlott olvasmányként. Szent Péter esernyője, A jó palócok, Beszterce ostroma, Különös házasság és A Noszty fiú esete Tóth Marival különböző időszakokban az oktatás állandó elemei lettek.

Az iskolai jelenlét kettős hatású. Egyrészt biztosítja, hogy a szerzőt újabb nemzedékek is megismerjék. Másrészt az iskolai értelmezés könnyen rögzített képet hoz létre róla.

A diák megtanulhatja, hogy Mikszáth a dzsentrí kritikusa, a palócok írója vagy az anekdotikus próza mestere. Ezek mind igaz állítások, de önmagukban kevésnek bizonyulnak ahhoz, hogy megmutassák

életműve társadalmi összetettségét.

A „palóc író” megjelölés például egyszerre találó és szűkítő. Mikszáth valóban palóc tájból és kultúrából indult, s korai sikere szorosan kötődött ehhez. Pályájának jelentős része azonban Budapesten, parlamenti és újságírói közegben telt, nagyregényeinek társadalmi horizontja pedig messze túllépett a szülőföldön.

A címke azért maradhatott tartós, mert egyszerű és könnyen megjegyezhető. Egy nemzeti irodalmi kánon szereti szerzőit régiókhoz vagy jellegzetes témákhoz kötni.

Mikszáth esetében azonban éppen a mozgás a fontos. Szklabonyáról Budapestre, faluból parlamentbe, szóbeli anekdotából modern tömegsajtóba jutott. Életműve maga is a társadalmi mobilitás története.

Filmes és televíziós adaptációk tovább erősítették egyes művek közismertségét. A vizuális feldolgozás azonban ismét válogat és leegyszerűsít. A kosztüm, kastély, vidéki táj és jellegzetes társadalmi figurák különösen alkalmasak arra, hogy egy elveszett történelmi Magyarország látványvilágát teremtsék meg. Ez könnyen tovább erősíti a nosztalgikus Mikszáth-képet. A filmben a kúria látványos.

A társadalmi adósság kevésbé. A vármegyei úr szórakoztató karakter. A közigazgatási rendszer összetettsége nehezebben jelenik meg. Az adaptáció ezért gyakran a hangulatot őrzi meg erősebben, mint a társadalomkritikát.

Ugyanakkor a jó feldolgozás képes éppen ellenkezőleg, újra láthatóvá tenni az eredeti konfliktust. Egy jól megformált Noszty-történet például sokkal közvetlenebbül mutathatja meg a családi vagyon megszerzésének tervét, mint egy leegyszerűsített tankönyvi meghatározás. A klasszikusok ereje éppen ebből fakad: minden korszak új kérdéseket tehet fel nekik.

A rendszerváltás után Mikszáth olvasásának politikai kényszerei részben fellazultak. A korábbi marxista kategóriák kizárólagossága megszűnt, és ismét nagyobb figyelem kerülhetett az elbeszélésmódra, iróniára, nyelvre, regionális identitásra és történeti emlékezetre.

Ezzel párhuzamosan a társadalomtörténet is megváltozott. A kutatás egyre kevésbé elégedett meg nagy osztályok egyszerű történetével, és nagyobb figyelmet fordított helyi társadalmakra, mentalitásokra, hálózatokra, nemi szerepekre és mindennapi

gyakorlatokra. Ez szinte újra felfedezhetővé tette Mikszáthot. Ami korábban pusztán anekdotikus dísznek tűnhetett, hirtelen társadalomtörténeti értéket kapott. Ki kinek ír ajánlólevelet?

Hogyan működik a helyi tekintély? Mit jelent a családi név? Hogyan reagál a közösség egy nő viselkedésére? Ezek olyan kérdések, amelyeket a modern társadalomtörténet maga is fontosnak tart. Mikszáth tehát részben azért maradt modern, mert mindig az informális működés érdekelte.

Az intézményt nemcsak szabályzata alapján figyelte. Megnézte, mit csinálnak benne az emberek. Ez a nézőpont ma is termékeny.

A klasszikussá válás azonban másik veszélyt is hordoz: a tisztelet könnyen ártalmatlanná teszi a szerzőt. A kötelező olvasmányból kulturális emlékmű lesz, amelynek nevét mindenki ismeri, szövegeinek valódi élességét azonban egyre kevesebben érzékelik. Mikszáth esetében ez különösen paradox, mert prózájának egyik alapja éppen a tekintélyek relativizálása. A klasszikussá tett humorista maga válik tekintéllyé. Az iskolai tankönyv komolyan beszél arról az íróról, aki egész életében gyanakodva figyelte a túlzott komolyságot.

Ez azonban talán elkerülhetetlen. Minden kanonizáció intézményesít. Az élő szöveget irodalomtörténeti helyre teszi. A kérdés az, képes-e onnan újra megszólalni.

Mikszáth esetében a válasz sokszor igen, részben azért, mert humora nem kizárólag saját korának konkrét politikai vitáira épül. Hiúság, társadalmi szerepjáték, protekció, státuszverseny, családi érdek és önigazolás olyan emberi mechanizmusok, amelyek későbbi korszakokban is felismerhetők.

Ez a felismerhetőség azonban könnyen vezethet anakronisztikus olvasathoz. Az olvasó azt mondhatja: semmi sem változott. Pedig nagyon sok minden megváltozott. A választójog. A közigazgatás.

A női jogok. A társadalmi mobilitás. Az állam területe. A gazdaság. A kommunikáció.

Ha mégis ismerősnek érezzük Mikszáth figuráit, az nem azt jelenti, hogy intézményi értelemben ugyanabban az országban élünk. Inkább azt, hogy bizonyos emberi viselkedési formák hosszabb életűek az intézményeknél.

Mikszáth klasszikussá válásának egyik titka talán éppen ez. Nagyon konkrét történelmi társadalmat ír meg, de figuráit nem zárja teljesen ebbe a korba. A Nosztyak

története csak a dualizmus társadalmi szerkezetében érthető igazán, de a családi státusz megmentésének kísérlete általánosabb emberi történet. Pongrácz István különbsége történelmi anakronizmus, de az emberi hajlam arra, hogy saját megszűnő világát továbbra is valóságnak tekintse, sokkal szélesebb tapasztalat. A protekció intézményi kerete megváltozik, de a kapcsolati előny problémája nem tűnik el minden társadalomból.

Ezért lehet Mikszáthot újra és újra aktualizálni. Az aktualizálás azonban csak akkor tisztességes, ha nem tünteti el a történelmi különbséget. A klasszikus mű éppen attól érdekes, hogy egyszerre idegen és ismerős. Ha csak ismerőssé tesszük, saját korunk allegóriájává szűkítjük. Ha csak történelmi érdekességnek tekintjük, elveszítjük jelen idejű erejét.

A két nézőpont egyensúlya szükséges. Ugyanez igaz Mikszáth politikai megítélésére is.

Kormánypárti képviselő volt, ami alapján könnyű volna egyszerűen a dualista rendszer emberének tekinteni. Közben írásai tele vannak a politikai világ iránti iróniával, s saját oldalának figuráit sem mindig kíméli. Nem rendszerellenzéki író. De nem is udvari krónikás. Ez a köztes helyzet magyarázza, miért tudott olyan sokféle

utókor saját Mikszáth-képet kialakítani.

A konzervatívabb olvasó láthatja benne a régi Magyarország szeretettéljes krónikását. A társadalomkritikai értelmezés a dzsenti és politikai rendszer bírálóját. Az irodalomtörténész az anekdotikus próza megújítóját. A társadalomtörténész az informális kapcsolatok különleges megfigyelőjét. Mindegyikben van igazság.

Egyik sem teljes önmagában. A nemzeti klasszikus fogalma akkor válik értelmessé, ha ezt a többértelműséget nem próbáljuk megszüntetni. Mikszáth nem azért fontos, mert minden korszak ugyanazt találja benne. Éppen ellenkezőleg: azért maradhat fontos, mert új kérdésekre is válaszra kényszeríthető.

A XXI. századi olvasó például másképpen figyelhet nőalakjaira, nemzetiségi ábrázolására vagy antiszemitizmushoz való viszonyára, mint egy száz évvel korábbi közönség. Olyan problémák kerülhetnek előtérbe, amelyek korábban mellékesnek tűntek. Ez nem feltétlenül „átírása” a klasszikusnak. Minden olvasás saját kérdésekkel kezdődik.

A fontos az, hogy a válaszokat továbbra is a szövegből és történeti környezetéből próbáljuk kinyerni, ne pedig

előre gyártott ítéletet igazoljunk vele. Mikszáth esetében különösen fontos ez a türelem. Iróniája miatt nem mindig egyértelmű, hol áll maga a szerző. A narrátor mondhat olyasmit, amit nem kell szó szerint elfogadni, a szereplő pedig még kevésbé azonosítható az író véleményével. A klasszikus iskolai leegyszerűsítése éppen ezt a finom bizonytalanságot tüntetheti el.

Pedig a mikszáthi mondat gyakran azért jó, mert egyszerre két irányba mutat. Szereti azt, amin nevet. És nevet azon, amit szeret. Ez a kettős viszony talán a régi Magyarországhoz fűződő kapcsolatának legpontosabb meghatározása is. Nem kívülről ítél.

Benne van. De éppen azért képes látni abszurditásait, mert jól ismeri.

A klasszikussá válással ez a személyes közelség könnyen elveszik. Az utókor számára a dualizmus már történelem, nem saját társadalmi tapasztalat. Ezért ennek a könyvnek is az volt az egyik célja, hogy visszaadja a háttérrel az ismert figurák mögé. Megérteni, mit jelentett vármegyében élni. Miért számított a nemesi név.

Hogyan működött a választás. Milyen szerepe volt a hozománynak. Mit jelentett protekciót kérni. Miért

lehetett a polgári vagyon új hatalom. Ha ezeket visszatevük a történetek mögé, Mikszáth kevésbé lesz porcelán klasszikus.

Újra kortárssá válik saját korában. Ez különös, de fontos különbség. Nem a mi kortársunkká kell erőszakkal tenni.

Hanem meg kell értenünk, hogyan volt kortársa a XIX. század végének. Csak ezután lehet megvizsgálni, mi szól még hozzánk belőle. A klasszikus ugyanis nem attól él, hogy mindenben örök érvényű. Hanem attól, hogy egy letűnt korszakot olyan pontos emberi tapasztalattá alakít, amelyhez későbbi olvasók is hozzáférhetnek.

Mikszáth ebből a szempontból valóban klasszikus lett. Nem azért, mert tökéletes történésze volt saját országának, hanem mert olyan erős képet alkotott róla, amely azóta is része annak, ahogyan a dualizmus társadalmát elképzeljük. Ez a kép torzít, válogat és sűrít, mégis olyan részleteket őriz, amelyeket más forrásból nehezebb volna visszakapni.

24. A tisztelt ország

Mikszáth Magyarországa nem egyetlen társadalmi rendszer, hanem egymásra rakódó világok összessége. Benne van a falu, a vármegye, a főváros, a parlament, a kúria, a szerkesztőség, a bíróság és a kaszinó. Egymás mellett él benne a régi nemesi rang és az új polgári vagyon, a helyi tekintély és a modern hivatal, a családi stratégia és az egyéni szabadság igénye. Ez a sokféleség teszi annyira alkalmas tárggyá arra, hogy rajta keresztül a dualizmus kori Magyarország egész átalakulását megfigyeljük.

A korszak egyik legfontosabb tapasztalata az volt, hogy a társadalmi változás nem egyszerre és nem minden területen azonos sebességgel zajlott. Jog, gazdaság, politika és mindennapi élet eltérő ritmusban mozdult. Az intézmények modernizálódtak, de a mentalitás sok esetben tovább őrzött régi mintákat. Mikszáth ezt nem elméleti fogalmakkal, hanem emberi helyzeteken keresztül mutatta meg.

A vármegye ennek talán legtisztább példája. Egyszerre maradt történelmi hagyomány és modern közigazgatási tér. A hivatalnoknak törvény szerint kellett dolgoznia, de társadalmi kapcsolatait, családi háttere és

helyi tekintélye továbbra is számított. A formális és informális rendszer együtt működött, és éppen a kettő közötti átjárásból született meg annyi mikszáthi történet.

Ugyanez történt a társadalmi ranggal. A nemesi cím jogi jelentősége jelentősen csökkent 1848 után, de kulturális és társadalmi ereje még sokáig megmaradt. Egy régi családi név olyan tőke lehetett, amely akkor is működött, amikor a hozzá tartozó birtok már kisebb lett vagy eltűnt. A társadalmi önkép lassabban változott, mint a gazdasági valóság.

Mikszáth dzsentrije ezért nem pusztán mulatságos figura. Egy történelmi késés megtestesítője. Olyan ember, aki régi társadalmi tekintélyét próbálja fenntartani olyan gazdasági környezetben, amely már másfajta erőforrásokat jutalmaz. Pénzre, szakmai tudásra, alkalmazkodásra és új kapcsolatokra van szükség, miközben a régi név önmagában egyre kevésbé biztosít megélhetést.

A Noszty család ebben a világban nem kivételes szörnyeteg, hanem egy társadalmi logika szélsőséges megjelenése. A família még rendelkezik névvel, kapcsolatokkal és társadalmi rutinnal, de gazdasági alapja meggyengült. Ezért olyan házasságban

gondolkodik, amely a régi presztízst új pénzzel egészítheti ki.

Tóth Mihály ezzel szemben egy másik korszak képviselője. Vagyona nem családi rangból származik, hanem modern gazdasági teljesítményből. Ez önállóságot ad neki, s éppen ezért képes visszautasítani azt az elképzelést, hogy lánya automatikusan eszköze legyen egy másik család társadalmi túlélésének.

Ez a konfliktus jól mutatja, mennyire átrendeződött a hatalom fogalma. A rang mellé odaáll a pénz. A földbirtok mellé a vállalkozás. A családi név mellé a személyes teljesítmény. Egyetlen erőforrás sem tűnik el azonnal, de mindegyiknek változik a relatív értéke.

A házasság ezért különösen érzékeny társadalmi találkozóhely. Két ember kapcsolata mögött családi vagyonok, státusok és jövőstratégiák jelenhetnek meg. Mikszáth ebben is jól érzékeli, hogy a modernizáció nem pusztán gazdasági folyamat. Az egyéni választás igénye ugyanúgy része, mint a bankrendszer vagy a vasút fejlődése.

A nők helyzete ezért központi kérdéssé válik. A vagyon, műveltség és társadalmi háttér növelheti mozgásterüket, de nem szünteti meg automatikusan a

családi elvárásokat. Az autonómia lassan nő, miközben a társadalmi ellenőrzés sok területen megmarad. Mikszáth nőalakjai éppen ebben a köztes világban mozognak.

A politika ugyanezt az átmenetiséget mutatja. A parlament modern intézmény, de működése erősen személyes marad. A párt, a képviselő, a választókerület és a vármegye egymásba fonódik, s a politikai döntés mögött gyakran társadalmi kapcsolat is áll. Mikszáth ezért tudja olyan könnyen ábrázolni a politikát emberi jelenetként.

A Tisztelt Ház nála nem absztrakt alkotmányos gépezet. Emberek ülnek benne, hiúsággal, ambícióval, humorral és személyes sérelmekkel. Ez nem teszi jelentéktelenné az intézményt, csak láthatóvá teszi, hogy az államot mindig emberek működtetik.

A választások világa még közvetlenebbül mutatja ezt. A korlátozott választójog, nyílt szavazás és helyi társadalmi függések olyan rendszert alkottak, amelyben a politikai meggyőződés és a személyes kapcsolat nem vált szét élesen. A kortes éppen ezért több volt kampányszervezőnél: társadalmi közvetítő.

A protekció hasonló logika szerint működött a hivatalban. A formális szabály mellett jelen volt a

személyes ajánlás, a közbenjárás és a kapcsolat. Ez részben segítség, részben egyenlőtlenség. Mikszáth éppen azért tud belőle ennyi történetet írni, mert erkölcsileg ritkán teljesen egyértelmű.

A korrupció kérdése ezt a szürke zónát teszi még láthatóbbá. A közvetlen megvesztegetés és jogsértés könnyebben felismerhető, de a személyes szívesség és közérdek határa már sokkal bizonytalanabb. A dualizmus társadalma éppen abban a korszakban élt, amikor a modern bürokratikus normák egyre erősebben követelték az ilyen határok meghúzását.

Mikszáth Budapestje közben már teljesen más ritmusban él. A sajtó, pénzügy, hivatalok és társadalmi mobilitás új világot teremtettek. A főváros azt bizonyította, hogy Magyarország képes modern nagyvárosi kultúrát létrehozni, de a régi társadalmi kapcsolatok ott sem tűntek el.

A szerkesztőség különösen jól mutatja ezt a keveredést. Modern információs intézmény, amely mégis erősen személyes kapcsolatokra épül. A hír, pletyka, politika és irodalom folyamatosan átjárja egymást, Mikszáth pedig éppen ebből a közegből építi fel saját írói módszerét.

A gyorsaság, rövid forma és közönségismeret alakította azt a prózát, amely később klasszikussá vált. A szerkesztőségi fegyelem megtanította, hogyan lehet kevés vonással embert teremteni, társadalmi helyzetet sűríteni és úgy írni, hogy a történet azonnal működjön.

Ezért olyan fontos az anekdota Mikszáthnál. Nem mellékes stíluseszköz, hanem társadalmi látásmód. Egyetlen történetbe összesűriti azt, amit másként hosszú magyarázattal kellene bemutatni.

Az anekdota azonban mindig torzít is. A kivételes esetet emeli ki, a hétköznapi működést háttérben hagyja. Ezért Mikszáth társadalmi képe csak más forrásokkal együtt válik igazán használhatóvá.

A nemzetiségi kérdésben is ugyanez látható. A felvidéki többnyelvűség számára természetes tapasztalat, de országos politikai jelentőségét kevésbé teszi központivá. A szlovák szereplők emberként és helyi közösség tagjaként jelennek meg, miközben a szlovák nemzeti mozgalom politikai perspektívája háttérben marad.

Ez egyszerre korlát és erősség. Korlát, mert nem ad teljes képet a nemzetiségi konfliktusról. Erősség, mert megőrzi annak emlékét, hogy a hétköznapi együttélés

sokkal összetettebb volt annál, mint amit az országos politikai viták sugallnak.

A zsidóság esetében hasonló kettősséget találunk. Az emancipáció, asszimiláció és társadalmi felemelkedés modernizációs története mellett megjelenik az antiszemitizmus politikai szerveződése is. Mikszáth nem áll saját korszakán kívül, de érzékeli azt a veszélyt, amely abból fakad, ha előítélet és politikai mozgósítás összekapcsolódik.

A tiszaezlári per különösen fontos ebből a szempontból. Megmutatja, hogy a modern jogi intézmény és társadalmi hiedelem egymással ellentétes irányba is mozoghat. A bíróság bizonyítékok alapján dönt, miközben a politikai és társadalmi előítélet ettől függetlenül tovább élhet.

Ez megint ugyanaz a kettősség. A jog modernizálódik, a társadalmi reflex lassabban.

Mikszáth történelmi regényei pedig visszafelé világítják meg ezt a problémát. A fekete város megmutatja, honnan származik a vármegyei és nemesi önérzet. A Beszterce ostroma azt, mi történik, amikor valaki úgy próbálja fenntartani a régi világot, hogy annak történelmi feltételei már megszűntek.

A Különös házasság pedig figyelmeztet arra, hogy az irodalmi igazság és történeti igazság nem ugyanaz. Mikszáth képes valós eseményből olyan történetet teremteni, amely erősebbé válik, mint a később feltárt dokumentumok. Ez egyszerre bizonyítja írói erejét és teszi szükségessé a forráskritikát. A kérdés ezért végig ugyanaz marad: mit jelent azt mondani, hogy Mikszáth igazat ír? Nem azt, hogy minden eseménye ténylegesen megtörtént.

Nem azt, hogy minden társadalmi típusa reprezentálja a teljes csoportot. És nem azt, hogy politikai értelmezése semleges. Az igazság inkább abban kereshető, hogy felismeri a társadalom működésének fontos mechanizmusait. A rang és pénz konfliktusát. A kapcsolat és szabály versenyét.

A modern intézmény és régi mentalitás együttélését. A közösség erejét és nyomását. A személyes szabadság lassú növekedését. Ezek együtt adják Mikszáth Magyarországának szerkezetét.

Az ország, amelyet lát, nem bukásra ítélt világként jelenik meg. Ez különösen fontos. Az utókor hajlamos a dualizmust az 1918-as összeomlás felől visszaneézni, és minden konfliktusban későbbi katasztrófák előjelét

keresni. Mikszáth szereplői azonban nem így élnek. Számukra az ország jelen.

Van jövőjük benne. Karriert akarnak. Házasodnak. Birtokot mentenek. Hivatalt keresnek.

Politizálnak. Ez a nyitott jövő a történeti megértés egyik legfontosabb eleme. A dualizmus nem előszoba. Önálló történelmi korszak. Voltak sikerei és súlyos problémái, de szereplői saját jelenükben nem tudhatták, melyikből mi következik.

Mikszáth éppen ezt a bizonytalanságot őrzi meg. Ezért különösen értékes történeti társ. Nem azért, mert megmondja, hogyan végződött a korszak. Hanem mert megmutatja, milyen volt, amikor még senki sem tudta. A modernizáció optimizmusa és a társadalmi bizonytalanság egyszerre jelen van.

Budapest épül. Vasutak készülnek. Új vagyonok keletkeznek. Közben régi családok elszegényednek, nemzetiségi konfliktusok erősödnek, politikai részvétel korlátozott marad, és társadalmi csoportok nehezen találják helyüket az új világban. Ez nem statikus társadalom.

Éppen ellenkezőleg. Folyamatos mozgásban van. Mikszáth humora részben ebből a mozgásból születik. A szereplők gyakran még nem tudják, milyen szabályok szerint kellene viselkedniük. A régi már nem biztos.

Az új még nem teljesen szilárd. Ez az átmenet komikus helyzeteket teremt. De tragikusakat is. A humor mögött ezért mindig ott van valamilyen bizonytalanság. Aki nevet a dzsentrin, közben látja gazdasági hanyatlását.

Aki nevet Pongráczon, közben érzi elszigetelődését. Aki nevet a kortesen, közben felismeri a politikai rendszer problémáját. Ez a kettős látás Mikszáth egyik legnagyobb ereje. Nem harsány szatirikus. Ritkán akar megsemmisíteni.

Inkább közel hajol az emberhez, megérti, majd megmutatja nevetséges oldalát. Ezért képes egyszerre bírálni és szeretni ugyanazt a világot.

A könyv címében szereplő „tisztelt ország” ezért irónia is, de nem pusztán gúny. A „tisztelt” szó parlamenti és társadalmi hangulatot idéz, s közben azt a különös távolságot is, amellyel Mikszáth saját országára néz. Ismeri. Tiszteli bizonyos hagyományait. Nevet rajta.

És folyamatosan vizsgálja. Ez a viszony teszi igazán különlegessé. A kívülálló könnyebben ítél. A bennfentes könnyebben elfogad. Mikszáth valahol a kettő között áll.

Ezért képes arra, hogy saját világát egyszerre tegye ismerőssé és furcsává. Az olvasó felismeri benne Magyarországot. De közben meglát olyan működési módokat is, amelyek mindennapi közelségük miatt talán észrevétlenek maradtak volna. Ez a jó társadalmi irodalom egyik legfontosabb feladata. Nem az, hogy lemásolja a valóságot.

Hanem hogy láthatóvá tegye. Mikszáth ezt teszi a vármegyével. A dzsentrivel. A parlamenttel. A házassággal.

A társadalmi ranggal. És végül magával az országgal. Ezért művei történeti szempontból akkor a legértékesebbek, ha nem kész válaszokat várunk tőlük. Kérdéseket adnak. Miért számított annyira a név?

Miért működött a protekció? Hogyan lehetett valaki egyszerre modern és rendi gondolkodású? Miért maradt szűk a választójog? Hogyan kapcsolódott össze család és gazdaság? Miként élt együtt több nyelv és kultúra ugyanabban az államban?

A történeti kutatás ezekre adatokat, dokumentumokat és magyarázatokat keres. Mikszáth pedig embereket ad hozzájuk. Ez az a pont, ahol irodalom és történelem a legtermékenyebben találkozik. A statisztika megmondja, mennyien rendelkeztek választójoggal. Mikszáth megmutatja, hogyan nézhetett ki egy választási nap.

A gazdaságtörténet megmutatja az új vagyonok kialakulását. A Noszty-regény érzékelteti, mit jelentett ez egy elszegényedő nemesi család számára. A jogtörténet leírja a házassági szabályokat. Mari története megmutatja az egyéni döntés tétjét. Egyik forrás sem helyettesíti a másikat.

Együtt azonban sokkal gazdagabb képet adnak. Ezért érdemes Mikszáthot újra történeti kérdésekkel olvasni. Nem azért, hogy bebizonyítsuk: mindenben igaza volt. Hanem azért, hogy megértsük, miért volt olyan sok mindenben találó. A legjobb megfigyelései mögött nem elszigetelt ötletek állnak.

Hosszú személyes tapasztalat. Vidék. Vármegye. Sajtó. Parlament.

Mindegyiket belülről ismerte. Ez ritka kombináció. Kevés író láthatta ugyanazt az országot ennyi különböző társadalmi szinten. Ezért tudott egy palóc faluból indulva

országos társadalmi panorámát teremteni. A panorama természetesen hiányos.

Munkások, agrárszegények, nőmozgalmak és más csoportok kisebb súlyt kapnak benne, mint amennyit egy teljes társadalomtörténet igényelne. De amit lát, azt gyakran kivételes pontossággal látja. Ezért Mikszáth országa nem azonos a történelmi Magyarországgal. De nélküle nehezebb megérteni azt. Az utókor pedig éppen ezért tette klasszikussá.

Nem pusztán azért, mert jól mesélt. Hanem mert történeteiből olyan országgépet alkotott, amely túlélte magát az országot abban a formában, amelyben ő ismerte. A történelmi Magyarország határai eltűntek. A vármegyék rendszere átalakult. A társadalmi címek jelentősége megváltozott.

A parlament politikai szerkezete többször teljesen újjáépült. Az a társadalmi világ, amelyben Mikszáth mozgott, ma már történelem. A figurák azonban maradtak. Nem azért, mert ugyanabban a társadalomban élnénk. Hanem azért, mert emberi logikájuk felismerhető.

Ez a különbség fontos. A jó klasszikus nem bizonyítja, hogy semmi sem változik. Éppen ellenkezőleg:

megmutatja, mennyi minden változott, miközben bizonyos emberi viselkedések új formákban tovább élnek. Mikszáth ezért nem jóslat. Nem örök magyar karaktertan.

És nem történelmi ítélet. Sokkal inkább egy különösen érzékeny megfigyelő nagy társadalmi feljegyzése. Irodalmi formában. Ezért kell egyszerre komolyan venni és ellenőrizni. Elhinni neki azt, amit valóban látott.

Kétkedni ott, ahol túl jó a történet. És mindig megkérdezni, milyen valóság kellett ahhoz, hogy az adott történetet kortársai hihetőnek érezzék. Talán ez a legfontosabb válasz arra a kérdésre, amelyből ez a könyv elindult. Mennyire volt valóság Mikszáth világa? Eléggé ahhoz, hogy történeti forrás legyen.

És eléggé irodalom ahhoz, hogy önmagában soha ne lehessen az egyetlen forrásunk. A kettő együtt adja erejét.

Mikszáth nem kész térképet hagyott ránk a dualizmus Magyarorszájáról, hanem történeteket. Ha ezeket összeolvassuk a korszak dokumentumaival, statisztikáival és történeti kutatásával, olyan ország rajzolódik ki mögöttük, amely egyszerre modern és régi, mozgékony és merev, nyitott és hierarchikus. Ez az ország tele van

ellentmondásokkal, de éppen ezért élő. Nem díszlet. Nem legenda.

Nem elveszett aranykor. És nem is pusztá vádirat.

Mikszáth számára ez volt az otthonos valóság: szerethető, nevetséges, igazságtalan és változó egyszerre. A „tisztelt ország” ezért végül nem gúnyos címke, hanem annak a különös közelségnek a neve, amelyből egy író úgy tudott beszélni saját hazájáról, hogy közben egyetlen pillanatra sem hagyta abba a megfigyelését.

Mikszáth Kálmán kronológiája - élet, művek, ország

Az alábbi kronológia nemcsak Mikszáth életének fontosabb állomásait követi, hanem melléjük teszi azokat a politikai, társadalmi és kulturális eseményeket is, amelyek között pályája kibontakozott. A cél az, hogy az életrajz és a történelmi Magyarország változásai egyszerre legyenek láthatók.

1847. január 16. - Szklabonya.

Megszületik Mikszáth Kálmán a Nógrád vármegyei Szklabonyán, a mai Sklabinán. Családja kisbirtokosi, köznemesi háttérű; apja földbirtoklással és más gazdasági tevékenységgel is foglalkozik. A többnyelvű felvidéki környezet, a magyar és szlovák lakosság közelsége későbbi prózájának egyik meghatározó tapasztalata lesz. A születési dátumot és helyet a Petőfi Irodalmi Múzeum nyilvántartása is 1847. január 16., Szklabonya adatként rögzíti.

1848-1849 - Forradalom és szabadságharc.

Mikszáth még kisgyermek, amikor Magyarország rendi társadalma alapvető jogi átalakuláson megy keresztül. Megszűnik a jobbágyrendszer és a nemesi

adómentesség, létrejönnek a polgári állam alapjai. Életművének egyik nagy témája később éppen az lesz, hogyan maradnak fenn a régi rend társadalmi reflexei a jogi változások után.

1850-es évek - A Bach-korszak.

Gyermekkorra az 1849 utáni neoabszolutizmus éveire esik. A történelmi vármegyék korábbi politikai önállósága korlátozott, a magyar politikai elit jelentős része passzív ellenállásba vonul. Mire Mikszáth felnő, a vármegye már egyszerre jelenti a rendi múlt emlékét és az újjászerveződő magyar politikai élet egyik intézményi keretét.

1857-1862 - Rimaszombat.

Tanulmányait az evangélikus, majd református gimnáziumi közegben folytatja. Az iskola a történelmi Felvidék többnyelvű és többfelekezetű társadalmának tapasztalatát is közvetíti számára.

1863-1866 - Selmecbánya.

Az evangélikus gimnázium tanulója. Selmecbánya bányavárosi, német-magyar-szlovák kulturális közege később is fontos háttér marad számára. A városi polgárság és a történelmi Felvidék soknyelvűsége itt közvetlen tapasztalat.

1866 - A königgrätzi vereség.

Ausztria porosz veresége után felgyorsul a Habsburg Monarchia belső átalakítása. A következő évben megszületik a kiegyezés, amely Mikszáth egész felnőtt életének politikai keretét adja.

1866-1869 - Pest, jogi tanulmányok.

A pesti egyetemen jogot tanul, de vizsgáit nem fejezi be. Ez az időszak hozza közelebb a fővárosi közeghez, ugyanakkor még nem sikerül biztos egzisztenciát kialakítania.

1867 - Kiegyezés.

Létrejön az Osztrák-Magyar Monarchia dualista rendszere. Ferenc Józsefet magyar királlyá koronázzák, az országnak ismét felelős kormánya és országgyűlése van. Mikszáth későbbi politikai és újságírói pályája teljes egészében ebben a rendszerben bontakozik ki.

1867 - A zsidó emancipáció törvénye.

A magyarországi zsidóság polgári és politikai jogegyenlőséget kap. A következő évtizedekben felgyorsul a zsidó polgárság társadalmi és kulturális integrációja, miközben az antiszemitizmus is politikai formát ölt. Ez a kettősség Mikszáth világában is megjelenik.

1868 - Nemzetiségi törvény és népiskolai törvény.

Az ország politikai értelemben egyetlen magyar nemzetet deklarál, miközben egyéni nyelvi jogokat biztosít a nem magyar anyanyelvű lakosságnak. Ugyanebben az évben Eötvös József népiskolai törvénye a modern magyar közoktatás egyik alapja lesz. A nemzetiségi kérdés későbbi kiéleződése Mikszáth felvidéki háttérének értelmezéséhez is fontos.

1870 - Balassagyarmat.

Vármegyei szolgálatba kerül, ahol Mauks Mátyás szolgabíró mellett dolgozik. Ezzel közvetlen közelről ismeri meg azt a közigazgatási és társasági világot, amely később prózájának egyik legfontosabb terepe lesz.

1871 - Nógrádi Lapok.

A vármegyei közeg mellett egyre komolyabban fordul az újságírás felé. A Nógrádi Lapok munkatársa, és az Igazmondó pályázatán Ami a lelket megmérgezi című elbeszélésével díjat nyer.

1873. július 13. - Házasság Mauks Ilonával.

A családi ellenkezés ellenére feleségül veszi Mauks Ilonát. A házasság története később maga is jól példázza azt a társadalmi világot, amelyben családi státus, egzisztencia és magánélet szorosan összefüggött.

1873 - Budapest egyesítése.

Pest, Buda és Óbuda egyesítésével létrejön Budapest. Mikszáth pályája éppen annak a fővárosnak a felemelkedésével párhuzamosan bontakozik ki, amely néhány évtized alatt közép-európai nagyvárossá válik.

1874 - Első kötet és újságírói próbálkozások.

Megjelenik korai novelláskötete, de még nem hoz számára országos sikert. A korszakban már Budapesten próbál újságíróként és szerkesztőként megkapaszkodni. A későbbi sikerhez képest ez az időszak hosszú, bizonytalan előjáték.

1875 - Tisza Kálmán miniszterelnök lesz.

A Szabadelvű Párt uralma hosszú időre meghatározza a magyar politikát. Tisza rendszere, a vármegyei politikai kapcsolatok, a kormánypárti többség és a képviselői fegyelem később Mikszáth politikai karcolatainak egyik legfontosabb hátterévé válik.

1875-1878 - Anyagi válság, a házasság felbomlása.

Mikszáth egzisztenciális nehézségei miatt felesége visszaköltözik családjához. Házasságuk végül válással zárul; a források eltérően 1876-ot, illetve 1878-at jelölik a jogi lezárás időpontjaként. Abban azonban egybehangzóak, hogy a szakítás fő oka az író kilátástalan anyagi helyzete volt.

1877 - Budapesti Napilap.

Újságíróként tovább dolgozik a fővárosban, de továbbra sem sikerül áttörést elérnie.

1878 nyara - Szegedre költözik.

A Szegedi Napló belső munkatársa lesz. Szeged nagy fordulatot jelent pályáján: rendszeresen ír, helyi politikai és társadalmi figurákat figyel meg, s újságírói stílusa egyre biztosabbá válik.

1879 - Szegedi nagyárvíz.

A Tisza elönti a várost. A katasztrófa és az újjáépítés a magyar nyilvánosság egyik központi témája, Mikszáth pedig közvetlen közélről tapasztalja meg, hogyan válik helyi esemény országos üggyé. Szegedi karcolatai egyre nagyobb ismertséget hoznak számára.

1880 december - Visszatérés Budapestre.

Elhagyja Szegedet, és ismét a fővárosban próbálkozik. Ekkor már tapasztaltabb újságíró, és néhány hónapon belül bekövetkezik az áttörés.

1881 - A tót atyafiak.

Megjelenik az a kötet, amely országos sikert hoz. Mikszáth felvidéki történetei egyszerre hatnak újszerűnek és otthonosnak. A sikerrel hirtelen megváltozik az író társadalmi és szakmai helyzete.

1881 - Pesti Hírlap.

A lap munkatársa lesz, és csaknem két évtizeden keresztül szorosan kötődik hozzá. A szerkesztőség, a napi sajtó és a politikai tudósítás ettől kezdve pályájának egyik állandó közege. Ugyanebben az évben a Petőfi Társaság tagjává választják.

1882 - A jó palócok.

A kötet tovább növeli hírnevét. A mű valójában már 1881 őszén forgalomba került, de 1882-es évszámmal; ez magyarázza, hogy a szakirodalomban mindkét év előfordul. A két korai kötet rövid időn belül az új magyar próza egyik legjelentősebb szerzőjévé teszi.

1882 - Kisfaludy Társaság.

Tagjává választják, ami az irodalmi intézményrendszer elismerését jelenti.

1882. december 31. - Újra feleségül veszi Mauks Ilonát.

A már sikeres és biztosabb egzisztenciájú Mikszáth ismét házasságot köt korábbi feleségével. Saját levelezése is tanúsítja az újraházasodás előkészítését és pontos dátumát.

1882-1883 - Magyarország és a Nagyvilág.

Szerkesztőként is próbálkozik. A vállalkozás rövid életű, de jelzi, hogy ekkorra már nem pusztán szerzőként, hanem a sajtó intézményi világában is helyet

keres magának.

1882-1883 - Tiszaeszlári ügy.

Solymosi Eszter eltűnése, a vérvád és az 1883-as nyíregyházi per az ország egyik legnagyobb társadalmi és politikai botrányává válik. Mikszáth tudósítóként követi az ügyet, amelyben a modern jogi eljárás, a politikai antiszemitizmus és a tömeghiedelem élesen ütközik.

1884 - Az antiszemita politikai mozgalom megerősödése.

Az Istóczy Győző körül kialakuló Országos Antiszemita Párt parlamenti jelenlétéhez jut. Ez jelzi, hogy a tiszaeszlári ügy mögötti indulat nem szűnik meg a felmentő ítélettel.

1886 - Közigazgatási reform.

A vármegyék és törvényhatóságok működését új szabályozás rendezi. A főispán kormányzati szerepe erős, miközben a helyi elit továbbra is jelentős befolyással rendelkezik. Ez pontosan az a kettős rendszer, amely Mikszáth vármegyei világának hátterét adja.

1886 - Urambátyám.

Mikszáth újabb lapkiadási-szerkesztési vállalkozása szintén rövid életű.

1887 - Országgyűlési képviselő.

Az illyefalvi kerület képviselőjeként bekerül a parlamentbe. Ettől kezdve nem pusztán újságíróként figyeli a Tisztelt Ház világát, hanem maga is annak résztvevője.

1887-1889 - Illyefalva képviselője.

A parlamenti tapasztalat közvetlen anyagot szolgáltat karcolataihoz. Politikusi és újságírói szerepe összefonódik, ami a korszak sajtó- és politikai kultúrájában egyáltalán nem számított szokatlannak.

1889 - A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

Az irodalmi intézményrendszer újabb fontos elismerése.

1890 - Tisza Kálmán bukása.

Tizenöt év után véget ér Tisza miniszterelnöksége. Az általa kiépített szabadelvű politikai rendszer azonban tovább él, és Mikszáth képviselőként ennek belső működését továbbra is közelről figyeli.

1892 - Fogaras képviselője lesz.

Ettől kezdve élete végéig országgyűlési mandátummal rendelkezik. Ez hosszú parlamenti tapasztalatot jelent, amelynek lenyomata politikai karcolataiban és regényeiben is megjelenik.

1892-1895 - Egyházpolitikai küzdelmek.

A polgári házasság, az állami anyakönyvezés és a vallási jogegyenlőség kérdése körül rendkívül éles politikai vita bontakozik ki. Ezek az események közvetlen előzményei annak a kulturális környezetnek, amelyben néhány évvel később megszületik a Különös házasság.

1894 - Beszterce ostroma.

A regény az anakronisztikus arisztokrata alakján keresztül mutatja meg a régi társadalmi formák túlélését. A szakirodalom 1894-hez köti a mű megszületését, miközben egyes későbbi kiadások 1895-ös évszámmal terjedtek el.

1894-1895 - Polgári házasság és állami anyakönyvezés.

A magyar állam újabb lépést tesz az egyház és a polgári jog elválasztása felé. Ezek a reformok a magánélet olyan területét érintik, amely Mikszáth műveiben is visszatérő társadalmi konfliktus.

1895 - Szent Péter esernyője.

A regény a legenda keletkezését, a falusi közösség gondolkodását és a társadalmi mobilitást kapcsolja össze. A mű 1895-ben jelenik meg regényként.

1895 - Az izraelita vallás recepciója.

A zsidó vallás bevett vallássá válik. A jogi emancipáció ezzel újabb fontos állomáshoz ér, miközben a társadalmi

antiszemitizmus továbbra is jelen van.

1896 - Millenniumi év.

Magyarország államalapításának ezeréves évfordulóját nagyszabású ünnepségekkel, kiállításokkal és építkezésekkel ünneplik. Budapest modern nagyvárosként mutatja magát, miközben a hivatalos nemzeti reprezentáció erősen épít a történeti Magyarország folytonosságára.

1896 - A Budapesti Újságírók Egyesületének elnöke.

Mikszáth ekkorra a magyar sajtó egyik tekintélyes alakja.

1896-1897 - Országos Hírlap.

Saját lapot alapít, amely azonban nem bizonyul tartós vállalkozásnak. A kudarc mutatja, hogy még országosan ismert szerzőként sem könnyű sikeres sajtóvállalkozást működtetni.

1898 - Új Zrínyiász.

A múlt és jelen groteszk találkozására épülő regényben a történelmi hősök kerülnek a modern Magyarország világába. A mű játékos formában ugyanazt a kérdést vizsgálja, amely a Beszterce ostromában is központi: mi történik, ha eltérő történelmi korszakok értékrendje találkozik?

1900 - Különös házasság.

Megjelenik Mikszáth egyik legvitatottabb történelmi regénye. A történeti Buttler-ügyet jelentősen átalakító mű egyszerre kapcsolódik a XIX. század eleji történethez és Mikszáth saját korának egyházpolitikai konfliktusaihoz.

1900 - A Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja.

Az ország egyik legfontosabb kulturális intézménye a legmagasabb írói tekintélyek között ismeri el.

1901 körül - A Különös házasság könyvformában is széles körben elterjed.

A mű hamarosan az életmű egyik legismertebb darabja lesz, történeti hitelességének kérdése pedig már a XX. században komoly viták tárgyává válik.

1904 - Jókai Mór halála.

A magyar próza korábbi nagy nemzedékének legismertebb alakja távozik. Mikszáth egyre inkább az élő magyar próza klasszikus tekintélyévé válik, és később Jókairól nagyszabású életrajzi munkát ír.

1905 - A Szabadelvű Párt választási veresége.

Az 1875 óta fennálló kormánypárti rendszer válságba kerül. Ferenc József azonban nem a választáson többséget szerző ellenzéki koalíciót bízta meg azonnal kormányalakítással, ami súlyos alkotmányos

konfliktushoz vezet.

1905-1906 - Magyarországi belpolitikai válság.

A király és az ellenzéki koalíció konfliktusa megmutatja a dualista alkotmányos rendszer korlátait. Mikszáth ekkor már csaknem két évtizede képviselő, így közvetlenül látja azt a politikai szerkezetet válságban, amelynek működését korábban annyi karcolatban rögzítette.

1906 - Az ellenzéki koalíció kormányra kerül.

A parlamenti politika átrendeződik, miközben az általános választójog kérdése egyre erősebben napirendre kerül. A választójog azonban Mikszáth életében továbbra is szűk marad.

1906-1907 - Jókai Mór élete és kora.

Mikszáth nagy elődjének életét és korszakát írja meg. A mű egyszerre életrajz és egy letűnő irodalmi-társadalmi világ emlékezete.

1907 - Az MTA nagyjutalma.

A Petőfi Irodalmi Múzeum nyilvántartása szerint ebben az évben kapja meg a Magyar Tudományos Akadémia nagyjutalmát.

1907 - Lex Apponyi.

Az elemi iskolai oktatás magyar nyelvi követelményeit erősítő törvények újabb feszültséget teremtenek a nemzetiségi politikában. Mikszáth szülőföldjének többnyelvű világa ekkorra már egészen más politikai jelentést kap, mint gyermekkorában.

1908 - A Noszty fiú esete Tóth Marival.

Megjelenik az egyik legfontosabb társadalmi regénye. A dzsentrí, az új vagyon, a házasság és a családi stratégia összekapcsolódása különösen sűrű képet ad a századforduló társadalmi átalakulásáról. A MEK bibliográfiai adatai 1908-at jelölik kiadási évként.

1908 - Bosznia-Hercegovina annexiója.

A Monarchia bekebelezi a tartományokat, ami nemzetközi válságot okoz. A külpolitikai feszültségek mutatják, hogy Mikszáth utolsó éveiben a dualista rendszer már egyre bizonytalanabb nemzetközi környezetben működik.

1909-1910 - A fekete város megírása.

Utolsó nagy regényén dolgozik. A XVIII. századi történetben a vármegye, városi autonómia, rendi becsület és személyes bosszú olyan történelmi világba vezet vissza, amelyből a dualizmus korának számos társadalmi reflexe ered.

1910 - Írói jubileum.

Pályájának negyvenedik évfordulóját országosan ünneplik. Ekkorra már nem csupán népszerű szerző, hanem a magyar kulturális élet egyik reprezentatív alakja.

1910 - Utolsó választási kampány.

Fogarasi mandátumának megtartásáért ismét részt vesz a politikai küzdelemben. Egészségi állapota ekkor már romlik.

1910. május 28. - Budapest.

Mikszáth Kálmán meghal. A Petőfi Irodalmi Múzeum és más életrajzi források egyaránt ezt a dátumot rögzítik. A Kerepesi temetőben helyezik nyugalomra.

1911 - A fekete város posztumusz könyvmegjelenése.

Utolsó nagyregénye már halála után kerül könyvként az olvasók elé. A MEK bibliográfiai adata 1911-et jelöli kiadási évként.

1914 - Kitör az első világháború.

Mindössze négy évvel Mikszáth halála után összeomlani kezd az a politikai és társadalmi világrend, amely egész felnőtt életének kerete volt.

1918 - Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása.

A történelmi Magyarország politikai rendszere megszűnik. Mikszáth országa ettől kezdve végleg

történeti világgá válik.

1920 - Trianoni békeszerződés.

Szülőföldje és életművének számos felvidéki helyszíne az új magyar határokon kívülre kerül. Az addig kortárs földrajz ettől kezdve a magyar kulturális emlékezet egyik elveszített tája lesz.

A kronológia egyik legfeltűnőbb tanulsága, hogy Mikszáth pályájának időhatárai szinte pontosan egybeesnek a dualista Magyarország fénykorával. Gyermekként még az 1848 előtti társadalom közvetlen emlékezetében nőtt fel, felnőttként a kiegyezés államának újságírója és képviselője lett, és négy évvel a világháború előtt halt meg. Nem látta saját országa szétesését, ezért műveiben a történelmi Magyarország nem elveszett világ, hanem jelen idejű valóság. Éppen ez teszi életművét különösen értékesé: nem az összeomlás után magyarázza a korszakot, hanem abból az időből beszél, amikor szereplői még természetesnek gondolhatták, hogy az ország, amelyben élnek, továbbra is ugyanazon keretek között folytatja történetét.

Mikszáth Magyarországa – kislexikon

Alispán

A vármegye tényleges irányításának egyik kulcsszereplője. A dualizmus korában az alispán a megyei közigazgatás mindennapi működésében nagyobb gyakorlati szerepet játszott, mint a reprezentatívabb és kormányzati kapcsolatot biztosító főispán. Hivatala egyszerre volt adminisztratív és politikai természetű, ezért a helyi társadalmi hálózatokban is jelentős tekintélyt jelentett.

Antiszemitizmus

A zsidósággal szembeni vallási, társadalmi vagy politikai előítélet és ellenségkép. A XIX. század végén Magyarországon a hagyományos zsidóellenes előítéletek modern politikai formákkal kapcsolódtak össze, különösen az 1880-as években. A tiszaezlári vérvád ügye ennek egyik leg súlyosabb megnyilvánulása volt.

Asszimiláció

Olyan társadalmi és kulturális folyamat, amelynek során egy közösség vagy egyén egy másik nyelvi, kulturális vagy nemzeti közeghez közeledik. A dualizmus Magyarországon ez különösen fontos volt a városi

zsidóság, a német polgárság és egyes nemzetiségi csoportok esetében. Az asszimiláció lehetett önkéntes, érdekvezérelt vagy intézményi nyomással erősített folyamat.

Becsület

A társadalmi ranghoz és személyes tekintélyhez szorosan kapcsolódó fogalom. A XIX. századi úri társadalomban a becsület sérelme gyakran nem magánügynek számított, hanem társadalmi státust érintő konfliktusnak. Párbajok, nyilvános sértések és családi ügyek mögött sokszor ez a logika működött.

Birtok

Földtulajdon, amely a rendi társadalomban nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és politikai erőforrás is volt. A XIX. század második felére a birtok önmagában már nem garantálta a társadalmi biztonságot, különösen akkor, ha adósságok terhelték. Mikszáth dzsentríábrázolásában a birtok elvesztése gyakran a státus megrendülésének jelképe.

Cenzusos választójog

Olyan választójogi rendszer, amelyben a politikai részvételt vagyoni, adózási, műveltségi vagy más feltételekhez kötötték. A dualizmus idején a magyar lakosságnak csak viszonylag kis része rendelkezett

választójoggal. Ez alapvetően befolyásolta a parlament társadalmi összetételét és a választási kampányok természetét.

Cseléd

Háztartási szolgálatot végző alkalmazott. A városi és vidéki középosztályi háztartásokban gyakran nélkülözhetetlen munkaerő volt, ugyanakkor társadalmi helyzete rendkívül kiszolgáltatott lehetett. A cselédség világa jól mutatja a korszak erős társadalmi hierarchiáit.

Dzsentri

A történeti köznemességből származó, gyakran földbirtokát részben vagy egészben elvesztő, de társadalmi rangját és életformáját továbbra is őrző réteg. A szó jelentése idővel erősen pejoratívvá vált, főként az életképtelenség, adósság, hivatalfüggőség és társadalmi póz fogalmaival kapcsolódott össze. Mikszáth műveiben a dzsentri egyszerre lehet nevetséges, tragikus és emberileg rokonszenves.

Emancipáció

Jogi felszabadítás és egyenjogúsítás. A magyarországi zsidóság 1867-es emancipációja polgári és politikai jogegyenlőséget biztosított. A jogi egyenjogúság azonban nem jelentette automatikusan a társadalmi előítéletek megszűnését.

Főispán

A vármegye élén álló, a király, illetve a kormány által kinevezett főméltóság. A dualizmus idején erős politikai szerepet játszott, mert a központi kormányzat érdekeit képviselte a helyi közigazgatásban. A főispáni intézmény jól példázza a központi és helyi hatalom összekapcsolódását.

Főrendiház

A magyar országgyűlés felsőháza 1918 előtt. Tagjai között arisztokraták, főpapok és más méltóságok kaptak helyet. A politikai elit rendi eredetű elemei ezzel közvetlen intézményi formában is jelen voltak a törvényhozásban.

Házassági stratégia

A családok tudatos törekvése arra, hogy házasság révén vagyont, társadalmi rangot, kapcsolatot vagy biztonságot szerezzenek. A modern romantikus házasságeszmény mellett a dualizmus idején még nagyon erős volt ez a logika. A Noszty család története ennek egyik legvilágosabb irodalmi példája.

Hitel

A modern gazdaság egyik alapvető eszköze, amely azonban a földbirtokos rétegek számára veszélyforrás is lehetett. A birtokos családok adósságai gyakran

jelzálogból, váltóból vagy fogyasztási hitelből keletkeztek. A hitel lehetővé tette a társadalmi életforma fenntartását, de felgyorsíthatta az elszegényedést is.

Hivatalnok

Állami vagy vármegyei közigazgatásban dolgozó tisztviselő. A dualizmus modernizációja egyre nagyobb hivatalnoki réteget hozott létre. A régi nemesi társadalom tagjai számára az állami és megyei hivatal fontos megélhetési és státusfenntartó lehetőséggé vált.

Illetőség

Az egyén jogi kötődése egy adott községhez. A községi illetőség többek között a szegényellátás és helyi közigazgatási jogosultságok szempontjából volt fontos. A korszak társadalmi mobilitásában ez a ma már kevésbé ismert jogi kategória jelentős szerepet játszott.

Iparos

Kézműves vagy kisüzemi termelő, aki gyakran saját műhellyel rendelkezett. A XIX. század végén a modern gyáripar mellett továbbra is jelentős szerepet játszott a városi gazdaságban. Az iparosság a polgárság alsóbb és középrétegeinek fontos csoportja volt.

Kaszinó

Nem szerencsejáték-helyet jelentett elsősorban, hanem úri társasági klubot. A vármegyei és városi elit találkozóhelye volt, ahol társadalmi és politikai kapcsolatok épültek. A kaszinó az informális hatalom egyik fontos terepe lehetett.

Képviselőház

Az országgyűlés választott alsóháza. A dualizmus politikai életének központi fóruma volt, de a szűk választójog miatt társadalmi összetétele messze nem tükrözte az ország teljes lakosságát. Mikszáth képviselőként és újságíróként is közelről ismerte működését.

Kisbirtokos

Olyan földtulajdonos, akinek birtoka önálló megélhetést biztosíthatott, de gazdasági biztonsága sokkal törékenyebb volt a nagybirtokosénál. A kisbirtokos nemesi családok különösen érzékenyek voltak a XIX. századi gazdasági változásokra.

Kispolgárság

A városi kisvállalkozók, kereskedők, iparosok, alacsonyabb tisztviselők és más, középosztály alatti, de önálló egzisztenciával rendelkező rétegek összefoglaló elnevezése. A modern városi társadalom egyik legdinamikusabban növekvő csoportja volt.

Kortes

Választási szervező, agitátor vagy helyi politikai közvetítő. A nyílt szavazás korában a kortes feladata nem pusztán a meggyőzés volt, hanem választók mozgósítása, vendéglátás, helyi kapcsolatok aktiválása és olykor nyomásgyakorlás is. A kortesvilág Mikszáth politikai anekdotáinak egyik leggazdagabb forrása.

Köznemesség

A magyar nemesség nem arisztokrata része. A reformkorban és 1848 előtt jelentős politikai szereppel rendelkezett, 1848 után azonban jogi kiváltságait elvesztette. Kulturális és társadalmi hagyományai még évtizedeken át meghatározóak maradtak.

Magisztrátus

Városi tanács vagy helyi önkormányzati vezető testület. A szabad királyi városok történetében különösen fontos intézmény. A fekete város világának megértéséhez alapvető fogalom.

Magyarosítás

A magyar nyelv és nemzeti kultúra állami, társadalmi vagy oktatási eszközökkel történő erősítése. A dualizmus végén a folyamat különösen az oktatásban vált konfliktusossá. Nem azonos minden asszimilációs folyamattal, mert az önkéntes nyelvi-kulturális

alkalmazkodás és az állami nyomás eltérő jelenségek.

Mameluk

Gúnyos politikai elnevezés, amelyet főként a kormánypárthoz feltétlenül hű képviselőkre használtak. Különösen Tisza Kálmán hosszú kormányzása idején terjedt el. A szó a személyes lojalitást és pártfegyelmet gyakran kritikus vagy ironikus értelemben jelölte.

Nemzetiségi törvény

Az 1868. évi XLIV. törvénycikk. Az ország politikai egységét hangsúlyozta, miközben egyéni nyelvhasználati jogokat biztosított. A nemzetiségek politikai mozgalmait azért tartották elégtelennek, mert kollektív vagy területi autonómiát nem adott.

Neológ

A magyarországi zsidóság modernizációra és társadalmi integrációra nyitott irányzata. Az 1868-1869-es kongresszus után intézményileg is elkülönült az ortodox közösségektől. A magyar nyelvű városi zsidó polgárság jelentős része neológ közösségekhez kötődött.

Nyílt szavazás

Olyan választási eljárás, amelyben a választó döntése nem volt titkos. Ez lehetővé tette a társadalmi, gazdasági

és politikai nyomásgyakorlást, különösen vidéki választókerületekben. A dualizmus választási rendszerének egyik legfontosabb sajátossága volt.

Ortodox izraelita

A zsidó vallási hagyomány szigorúbb megtartását képviselő magyarországi irányzat. A neológ és ortodox közösségek intézményi különválása a XIX. század második felének fontos vallástörténeti fejleménye.

Párbaj

A becsület helyreállításának társadalmilag elfogadott, bár jogilag problematikus eszköze. Főként az úri, katonai és politikai elit körében fordult elő. A párbaj intézménye jól mutatja, hogy a modern jog mellett tovább éltek régi becsületnormák.

Polgári házasság

Az állam előtt kötött, vallási szertartástól független házasság. Magyarországon az 1890-es évek egyházpolitikai reformjai vezették be kötelező formában. Jelentős lépés volt az állam és egyház jogi szétválasztásában.

Polgárság

Sokféle városi társadalmi réteg gyűjtőfogalma, amelybe vállalkozók, kereskedők, értelmiségiek,

hivatalnokok és más középrétegek tartozhattak. A dualizmus modernizációjának egyik legfontosabb társadalmi nyertese volt, bár belső vagyoni és kulturális különbségei óriásiak voltak.

Protekció

Személyes kapcsolat vagy közbenjárás felhasználása állás, ügyintézés vagy más előny megszerzésére. A korszakban nem minden esetben számított egyértelműen erkölcsstelennek; sokszor természetes társadalmi segítségként kezelték. A modern bürokratikus normák erősödésével azonban egyre inkább az egyenlőtlenség és részrehajlás problémájává vált.

Rendi társadalom

Olyan társadalmi és jogi rendszer, amelyben az emberek eltérő jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező rendekhez tartoztak. Magyarországon 1848 alapvetően felszámolta jogi alapjait, de társadalmi emlékezete és mentalitása hosszú ideig tovább élt.

Szabad királyi város

Különleges jogokkal rendelkező városi közösség a rendi Magyarországon. Jelentős önkormányzati jogosítványokkal rendelkezett, és közvetlenebb kapcsolatban állt a királyi hatalommal. A fekete város konfliktusainak megértéséhez ez a jogállás

kulcsfontosságú.

Szabadelvű Párt

Az 1875-ben létrejött politikai párt, amely három évtizeden át meghatározta a dualizmus kori magyar kormányzást. Tisza Kálmán hosszú miniszterelnökségének politikai háterszága volt. Mikszáth politikai pályája szorosan kötődött ehhez a rendszerhez.

Szolgabíró

A vármegye járási tisztviselője, aki helyi közigazgatási és részben rendészeti feladatokat végzett. A vidéki társadalomban nagy gyakorlati befolyással rendelkezhetett. Mikszáth fiatalon ilyen hivatali környezetben szerzett közvetlen tapasztalatokat.

Tárca

Újságban megjelenő rövid, gyakran irodalmi, személyes vagy társadalmi tárgyú műfaj. Mikszáth újságírói és írói stílusára nagy hatással volt. A gyors karakterrajz, anekdotikus szerkezet és közvetlen olvasói hang részben ebből a műfajból fejlődött ki.

Tisztikar

Egy vármegye választott vagy kinevezett tisztviselőinek összessége. Ide tartozhattak az alispán,

főjegyző, szolgabírók és más hivatalnokok. A tisztikar egyszerre volt közigazgatási szervezet és helyi társadalmi elit.

Törvényhatóság

A vármegyék és egyes városok olyan közigazgatási egysége, amely helyi önkormányzati jogosítványokkal is rendelkezett. A dualizmus idején a törvényhatóság fontos kapocs volt a központi állam és helyi elit között.

Úri középosztály

Tág társadalomtörténeti kategória, amelybe dzsentrí eredetű földbirtokosok, hivatalnokok, katonatisztek, értelmiségiek és más hasonló életmódú rétegek tartozhattak. Nem jelentett egységes gazdasági osztályt, de kulturális önazonosságuk és életmódjuk sok ponton közös volt.

Váltó

Írásbeli fizetési kötelezvény, amely a XIX. századi hitelélet egyik fontos eszköze volt. A birtokos és kereskedő rétegek körében széles körben használták. A felelőtlen váltóhasználat súlyos eladósodáshoz vezethetett, ezért irodalmi művekben gyakran a pénzügyi kiszolgáltatottság jelképe.

Vármegye

A történelmi magyar állam egyik legfontosabb területi és politikai intézménye. Egyszerre volt közigazgatási egység, helyi politikai közösség és társadalmi hálózat. A dualizmus idején modern állami feladatokat végzett, miközben tovább őrizte a nemesi önkormányzat hagyományait.

Vérvád

Hamis, középkori eredetű antiszemita legenda, amely szerint zsidók keresztényeket ölnek meg vallási célból. A XIX. század végén Magyarországon a tiszaszlári ügyben kapott országos politikai jelentőséget. A vád mögött sem vallási tanítás, sem hiteles bizonyíték nem állt.

Virilista

Olyan személy, aki nagy adófizetése alapján automatikusan tagja lehetett valamely helyi vagy törvényhatósági testületnek. A virilizmus a vagyon politikai befolyását intézményesítette. Ez jól mutatja, hogy a dualizmus helyi önkormányzataiban a gazdasági súly közvetlen politikai jogosultságot is jelenthetett.

Virilizmus

Az a rendszer, amelyben a legtöbb adót fizetők külön választás nélkül képviseleti helyhez jutottak helyi vagy törvényhatósági testületekben. A rendszer a vagyonos polgárság és birtokosság politikai befolyását erősítette,

miközben korlátozta a szélesebb társadalmi részvételt.

Zsellér

Föld nélküli vagy csak nagyon kis földdel rendelkező falusi réteg tagja. Megélhetése részben napszámból és mások földjén végzett munkából származott. Mikszáth falusi világa mögött ez a társadalmi réteg is jelen van, még ha nem mindig kerül középpontba.

Zsidó emancipáció

Az 1867-es jogegyenlősítés folyamata és következményei. Lehetővé tette a magyarországi zsidó lakosság szélesebb bekapcsolódását politikába, gazdaságba és értelmiségi pályákba. A korszak egyik legjelentősebb modernizációs és társadalmi integrációs folyamata volt.

Nyilvánosság

Az újságok, kávéházak, parlament, társasági klubok és politikai fórumok együttes világa, amelyben közéleti vélemény formálódott. A XIX. század végén gyorsan bővült a sajtó és az olvasóközönség, ezért a nyilvános reputáció korábban nem látott jelentőségre tett szert. Mikszáth maga is ennek a modern nyilvánosságnak egyik meghatározó szereplője volt.

Kávéház

Városi társasági és információs központ. Újságírók, írók, politikusok, kereskedők és más városi rétegek találkozóhelye lehetett. A sajtó és politikai nyilvánosság informális infrastruktúrájának fontos része volt.

Sajtópiac

A lapok közötti gazdasági és olvasói verseny rendszere. A század végére a sajtó egyre kevésbé kizárólag politikai vagy irodalmi vállalkozás, és egyre inkább üzleti termék is lett. Ez hatással volt az újságírói stílusra, a gyorsaságra és a szenzáció keresésére.

Folytatásos regény

Újságban vagy folyóiratban részletekben közölt hosszabb prózai mű. A szerzőnek olyan fejezeteket kellett írnia, amelyek önállóan is fenntartják az olvasói érdeklődést. A folytatásos közlés fontos szerepet játszott a XIX. századi próza szerkezetének alakulásában.

Anekdota

Rövid, csattanós történet, amely gyakran valós személyhez vagy eseményhez kötődik, de a továbbmesélés során irodalmilag formálódhat. Mikszáth prózájának egyik központi szervezőeleme. Történeti forrásként azért értékes, mert társadalmi mentalitást őrizhet, ugyanakkor tényként csak forráskritikával használható.

Karcolat

Rövid prózai műfaj, amely egy személyt, jelenetet vagy társadalmi helyzetet néhány erős vonással mutat be. Mikszáth parlamenti karcolatai különösen fontosak, mert politikai megfigyelést és irodalmi jellemzést kapcsolnak össze.

Társadalmi tőke

Modern társadalomtudományi fogalom, amellyel olyan kapcsolatokat, ismeretségeket és tekintélyt jelölhetünk, amelyek előnnyé alakíthatók. A dualizmus világában a családi név, politikai ismeretség és társasági kapcsolatrendszer gyakran éppen ilyen erőforrásként működött.

Kulturális tőke

Műveltség, végzettség, nyelvtudás és társadalmi viselkedés olyan összessége, amely társadalmi előnyt biztosíthat. A modernizálódó Magyarországon egyre fontosabb lett a diploma és szakmai tudás, de a régi társadalmi etikett továbbra is jelentős szerepet játszott.

Társadalmi mobilitás

Az egyén vagy család helyzetének változása a társadalmi hierarchiában. A dualizmus gyors gazdasági és városi fejlődése jelentős mobilitást tett lehetővé. A régi nemesi család lefelé, a vállalkozó vagy értelmiségi

felfelé mozoghatott, és Mikszáth történeteinek jelentős része éppen ezekből a mozgásokból születik.

Eladósodás

Tartós adósságállomány kialakulása, amely különösen a birtokos rétegek egy részét sújtotta. A földbirtok jövedelme nem mindig tartott lépést az életforma költségeivel és a modern pénzgazdaság követelményeivel. A dzsentrí hanyatlásának irodalmi és történeti magyarázatában alapvető fogalom.

Jelzálog

Ingatlanra vagy földbirtokra bejegyzett hitelfedezet. A birtokos családok számára lehetőséget adott készpénzhez jutni, de a tartós eladósodás a birtok elvesztéséhez is vezethetett.

Hozomány

A házasságkötéskor a nő családja által biztosított vagyon vagy érték. Társadalmi jelentősége messze túlmutatott a magánéleten, mert a családi vagyonstratégia és házassági piac fontos eszköze volt.

Hitbizomány

Olyan jogintézmény, amely egy birtok vagy vagyon családon belüli egyben maradását biztosította, és korlátozta annak szabad eladását vagy felosztását.

Főként nagybirtokos családok használták társadalmi és vagyoni pozíciójuk megőrzésére.

Nemesítés

Nemesi cím vagy rang adományozása olyan személynek, aki korábban nem tartozott a nemességhez. A dualizmus korában új gazdasági elit tagjai is kaphattak nemesi címet, ami jól mutatja a régi rang és új vagyon közeledését.

Arisztokrácia

A főnemesi címekkel rendelkező legfelső társadalmi réteg. Nagybirtok, politikai befolyás és udvari kapcsolatok jellemezték. Mikszáth műveiben az arisztokrácia gyakran különc, hagyományőrző vagy társadalmilag elszigetelt formában jelenik meg.

Nagybirtok

Nagy területű földtulajdon, amely a dualizmus gazdasági és politikai életében is jelentős erőt képviselt. A nagybirtokos arisztokrácia társadalmi súlya jóval meghaladta számarányát.

Kúria

A vidéki nemesség és birtokos középrétegek jellegzetes lakóháza. Nem azonos a főúri kastéllyal. Irodalmi jelentése sokszor a régi nemesi életforma és

családi hagyomány szimbóluma.

Kastély

Nagyobb főúri vagy nagybirtokosi rezidencia. A társadalmi reprezentáció, vagyon és történeti rang látványos jele. Mikszáth világában a kastély gyakran nem pusztán épület, hanem társadalmi hierarchia térbeli megjelenése.

Úriember

Nem pontos jogi kategória, hanem társadalmi és kulturális minősítés. A viselkedés, családi háttér, becsület, műveltség és társasági elfogadottság együtt határozta meg. A fogalom éppen ezért rugalmas volt, és olyanok is törekedhettek rá, akik nem nemesi származásúak.

Gentlemanideál

Nyugat-európai eredetű társadalmi eszmény, amely az úri viselkedést, műveltséget, önuralmat és tisztességet hangsúlyozta. A századforduló magyar úri középosztályára is hatott, részben módosítva a hagyományos nemesi becsület fogalmát.

Középosztály

Rendkívül tág és vitatott fogalom. A dualizmusban hivatalnokok, értelmiségiek, vállalkozók, módosabb

polgárok és dzsentrí eredetű rétegek is ide sorolhatók. Gazdasági helyzetük és kulturális identitásuk jelentősen eltérhetett.

Értelmiség

Olyan szakmai csoportok összessége, amelyek főként képzettségből és szellemi munkából éltek: ügyvédek, orvosok, tanárok, mérnökök, újságírók, írók és más hasonló foglalkozások. A dualizmus oktatási és városi fejlődése gyorsan növelte számukat.

Ügyvéd

A korszak egyik fontos értelmiségi és politikai foglalkozása. Az ügyvédek jelentős szerepet játszottak helyi politikában és parlamentben is. Jogi tudásuk társadalmi mobilitást és politikai befolyást biztosíthatott.

Városi polgár

Nem egységes társadalmi kategória, hanem kereskedők, iparosok, értelmiségiek és más városi lakosok széles köre. Életmódjuk, politikai jogállásuk és gazdasági helyzetük erősen különbözött, de a modern városi kultúra fejlődésének fő hordozói közé tartoztak.

Parlamentarizmus

Olyan politikai rendszer, amelyben a törvényhozás és a parlamenti pártok meghatározó szerepet játszanak a

kormányzásban. A dualizmus magyar rendszere parlamentáris elemeket tartalmazott, de a korlátozott választójog és uralkodói jogkörök miatt nem felelt meg a későbbi tömegdemokrácia modelljének.

Pártfegyelem

A képviselők pártjuk döntéseihez és politikai irányvonalához való alkalmazkodása. A Szabadelvű Párt hosszú kormányzása idején különösen fontos volt a stabil parlamenti többség fenntartásában.

Kormányképes többség

Olyan parlamenti többség, amely képes biztosítani a kormány törvényhozási támogatását. Tisza Kálmán rendszerének egyik fontos sajátossága a tartósan stabil kormánypárti többség volt.

Választókerület

Az a területi egység, amely egy képviselőt választott a parlamentbe. A kerületek társadalmi összetétele, helyi elitje és politikai kapcsolatai erősen befolyásolták a választások eredményét.

Képviselőjelölt

Olyan személy, aki parlamenti mandátumért indul. A dualizmus választásain a jelölt személyes tekintélye, társadalmi kapcsolatai és helyi ismertsége gyakran

legalább olyan fontos volt, mint programja.

Választási vendéglátás

Étel, ital és más juttatások biztosítása választási kampány során. A korabeli politikai kultúrában nehéz volt élesen elválasztani a hagyományos vendéglátást a tiltott vagy erkölcsileg vitatható befolyásolástól.

Közbenjárás

Hivatalos vagy informális kérés egy döntéshozó felé valaki érdekében. A protekció egyik alapformája. A korszak személyes társadalmi hálózataiban gyakran természetes segítségnek számított.

Ajánlólevél

Egy befolyásos személy írásos ajánlása állás vagy ügyintézés érdekében. A modern pályázati rendszer előtti és vele párhuzamosan működő társadalmi gyakorlat fontos eszköze volt.

Tekintély

Olyan társadalmi elfogadottság és befolyás, amely nem kizárólag hivatalból ered. Rang, vagyon, családi név, szakmai teljesítmény vagy személyes tulajdonság egyaránt alapja lehetett.

Presztíz

Társadalmi megbecsültség. A dualizmus társadalmában a presztízs gyakran eltérhetett a tényleges gazdasági helyzettől: egy elszegényedett nemesi család továbbra is nagy társadalmi tekintélyt élvezhetett.

Reputáció

Az egyénről kialakult társadalmi vélemény. Különösen kisvárosi, falusi és politikai közegben volt jelentős, ahol az emberek személyesen ismerték egymást. A reputáció elvesztése gazdasági és társadalmi következményekkel is járhatott.

Hírnév

Szélesebb nyilvánosságban kialakuló ismertség és megítélés. A modern sajtó fejlődése újfajta hírnevet tett lehetővé, amely már nem csupán helyi társadalmi környezethez kötődött.

Közüvélemény

A nyilvánosságban kialakuló társadalmi vélemény. A sajtó bővülésével a XIX. század második felében egyre fontosabb politikai tényezővé vált.

Szenzáció

Olyan rendkívüli esemény vagy történet, amely erős olvasói érdeklődést vált ki. A modern tömegsajtó

fejlődésével egyre fontosabb piaci tényező lett, és a bűnügyi vagy politikai ügyek országos felnagyításában is szerepet játszhatott.

Távirat

Gyors kommunikációs eszköz, amely a XIX. század második felében alapvetően megváltoztatta a sajtó működését. A hírek korábban elképzelhetetlen sebességgel juthattak el a szerkesztőségekbe.

Hírügynökség

Olyan szervezet, amely híreket gyűjtött és továbbított különböző lapok számára. A modern sajtó információs infrastruktúrájának alapvető része lett.

Szerkesztőség

Az újság működésének központi műhelye. Nemcsak szövegek készültek itt, hanem információcsere, politikai kapcsolatépítés és társasági élet is zajlott. Mikszáth számára szakmai műhely és társadalmi megfigyelőhely egyszerre volt.

Szerkesztő

Az a személy, aki egy lap tartalmi irányát, szerzőit és közlésre kerülő anyagait szervezte. A korszakban a szerkesztő gyakran jelentős politikai és kulturális befolyással is rendelkezett.

Kiadó

Az újság vagy könyv gazdasági előállítását és forgalmazását szervező szereplő. A modern könyv- és sajtópiac fejlődése az írókat egyre erősebben kapcsolta piaci viszonyokhoz.

Honorárium

Szerzőnek fizetett díj. A professzionális újságírás és irodalom kialakulásában alapvető szerepe volt, mert lehetővé tette, hogy az írás rendszeres megélhetéssé váljon.

Olvasóközönség

Az újságok és könyvek fogyasztóinak köre. A műveltség és városiasodás növekedésével folyamatosan bővült. Az olvasói igény egyre közvetlenebbül befolyásolta a sajtó és irodalom működését.

Tömegsajtó

Nagy példányszámban megjelenő, széles olvasóközönség számára készülő sajtó. A századforduló előtt és körül egyre fontosabbá vált, és átalakította az újságírás nyelvét, témaválasztását és gazdasági modelljét.

Tárcarovat

Az újság azon része, ahol irodalmi, kulturális vagy könnyedebb társadalmi írások kaptak helyet. Sok író

számára fontos megélhetési és publikációs lehetőség volt.

Politikai karcolat

Rövid, irodalmi eszközökkel megírt politikai jellemzés vagy jelenet. Mikszáth különösen magas szintre fejlesztette ezt a műfajt.

Történelmi regény

Olyan szépirodalmi mű, amely korábbi korszakban játszódik és történeti személyeket vagy eseményeket is felhasználhat. Nem azonos történeti dokumentummal, mert a szerzőnek joga van átalakítani a cselekményt és szereplőket.

Forráskritika

A történeti források keletkezésének, céljának, hitelességének és korlátainak vizsgálata. Mikszáth műveinek történeti használatakor különösen fontos, mert irodalmi szöveg és valós esemény gyakran szorosan összekapcsolódik.

Mentalitás

Egy társadalmi közösség gondolkodásmódja, értékei és beidegződései. Az irodalom különösen alkalmas ennek érzékeltetésére, mert olyan viselkedési és nyelvi részleteket is megőriz, amelyek hivatalos

dokumentumokból hiányozhatnak.

Mentalitástörténet

A történetírás olyan irányzata, amely azt vizsgálja, hogyan gondolkodtak, éreztek és értelmeztek bizonyos jelenségeket korábbi társadalmak tagjai. Mikszáth prózája különösen gazdag forrás lehet ehhez.

Modernizáció

Gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális átalakulások összessége, amelyek a hagyományos társadalomból modern ipari, városi és bürokratikus társadalom felé vezetnek. A dualizmus Magyarország gyors modernizációt élt át, de a változás rendkívül egyenetlen volt.

Urbanizáció

Városok növekedése és a városi életforma terjedése. Budapest fejlődése a dualizmus egyik leglátványosabb urbanizációs folyamata volt.

Iparosodás

Az ipari termelés és gyárilpar bővülése. Bár Mikszáth műveiben kevésbé központi téma, a korszak gazdasági átalakulásának alapvető folyamata volt.

Vasút

A modernizáció egyik legfontosabb infrastruktúrája. Nemcsak gazdasági kapcsolatokat gyorsított fel, hanem társadalmi mobilitást, sajtóterjesztést és politikai integrációt is.

Bank

A modern pénzgazdaság központi intézménye. Hiteleket nyújtott, tőkét közvetített és a modern vállalkozások fejlődésében alapvető szerepet játszott.

Részvénytársaság

Olyan vállalkozási forma, amelyben a tulajdon részvényekre oszlik. A modern nagyvállalati gazdaság fejlődésének fontos eszköze volt.

Vállalkozó

Olyan gazdasági szereplő, aki tőkét és kockázatot vállalva üzleti tevékenységet szervez. A dualizmus új gazdasági elitjének egyik alapfigurája.

Újgazdag

Gyorsan meggazdagodott személy pejoratív vagy ironikus megjelölése. A régi elit gyakran így tekintett az új polgári vagyon képviselőire. A szó jól mutatja, hogy a pénz önmagában még nem feltétlenül biztosított társadalmi elfogadást.

Névmagyarosítás

Idegen hangzású családnév magyar névre változtatása. A XIX. század második felében a társadalmi integráció és magyar nemzeti azonosulás egyik eszköze lehetett.

Politikai nemzet

Az az elv, amely szerint Magyarország állampolgárai nemzetiségtől függetlenül egyetlen politikai magyar nemzethez tartoznak. Az 1868-as nemzetiségi törvény egyik alapgondolata volt, de a nemzetiségi mozgalmak gyakran vitatták, mert saját kollektív politikai identitásuk elismerését is kívánták.

Pánszlávizmus

Különböző szláv népek kulturális vagy politikai összetartozását hangsúlyozó eszme. A magyar politikai közvélemény egy része a szlovák nemzeti mozgalmat gyakran pánszláv veszélyként értelmezte.

Matica slovenská

A szlovák nemzeti kulturális mozgalom fontos intézménye, amelyet 1863-ban alapítottak. 1875-ös feloszlata a magyar–szlovák nemzetiségi konfliktus egyik szimbolikus eseménye lett.

Nyelvhasználat

A hivatalban, iskolában, családban és közéletben alkalmazott nyelv kérdése. A többnemzetiségű Magyarországon ez nem pusztán kulturális, hanem politikai és társadalmi mobilitási kérdés is volt.

Többnyelvűség

Két vagy több nyelv rendszeres használata ugyanazon személy vagy közösség életében. A történelmi Felvidék számos térségében természetes jelenség volt, és Mikszáth saját tapasztalatának is része.

Palóc

Észak-magyarországi és felvidéki magyar néprajzi csoport megnevezése. Mikszáth korai műveinek egyik fontos társadalmi és kulturális közege. Irodalmi ábrázolása nem azonos néprajzi dokumentációval, de erősen hozzájárult a palóc világ országos kulturális képéhez.

Tót

Történeti magyar elnevezés, amelyet főként szlovákokra használtak. A XIX. században gyakori és nem minden esetben pejoratív szó volt, mai használata azonban sokszor bántó vagy régies árnyalatú. Mikszáth A tót atyafiak címében korabeli nyelvhasználatot követ.

Nemzeti klasszikus

Olyan szerző, akinek művei tartósan bekerülnek az oktatásba, kulturális emlékezetbe és nemzeti irodalmi kánonba. Mikszáth már életében jelentős tekintélyt szerzett, halála után pedig egyre inkább ilyen szerepet kapott.

Kánon

Azoknak a műveknek és szerzőknek a köre, amelyeket egy kulturális közösség különösen fontosnak és továbbadandónak tekint. A kánon nem változatlan, hanem történelmi és intézményi folyamatok alakítják.

Kanonizáció

Egy szerző vagy mű klasszikussá válásának folyamata. Iskolai oktatás, irodalomtörténet, kiadások, adaptációk és jubileumok egyaránt szerepet játszhatnak benne.

Adaptáció

Irodalmi mű más művészeti formába, például filmre, színpadra vagy televízióra történő átdolgozása. Az adaptációk erősen befolyásolhatják azt, hogyan képzei el az utókor egy klasszikus mű világát.

Nosztalgia

Vágyakozó, gyakran idealizáló viszony a múlthoz. Mikszáth utóéletében különösen a történelmi Magyarország felbomlása után vált jelentőssé, amikor

felvidéki helyszínei és vármegyei világa elveszett ország emlékévé is alakulhatott.

Irónia

Olyan beszédmód, amelyben a kimondott és sugallt jelentés nem teljesen azonos. Mikszáth stílusának egyik legfontosabb eszköze. Segítségével egyszerre képes szeretettel és kritikával nézni ugyanarra a társadalmi jelenségre.

Szatíra

Társadalmi vagy politikai jelenségek hibáit humorral, túlzással vagy iróniával leleplező műfaj. Mikszáth gyakran használ szatirikus elemeket, de ritkán válik kizárólagosan vádló hangú szerzővé.

Karikatúra

Egy személy vagy jelenség jellegzetes vonásainak tudatos felnagyítása. Mikszáth figurái gyakran karikatúraszerűek, de a legjobbakban az eltúlzott társadalmi típus mögött összetett emberi alak marad.

Tipizálás

Egyéni figurából társadalmi típus megalkotása. Az irodalomban hatékony eszköz, történeti elemzésben azonban óvatosságot kíván, mert egyetlen figura nem reprezentálhat automatikusan egész társadalmi

csoportot.

Történeti emlékezet

Az a mód, ahogyan egy közösség a múlt eseményeit megőrzi és újraértelmezi. Nem azonos a történettudománnyal, mert legendák, családi hagyományok és irodalmi művek is alakítják.

Családi emlékezet

Egy családon belül továbbadott történetek, értelmezések és legendák összessége. A Különös házasság háttérében álló Buttler-történet jól mutatja, hogyan válhat családi emlékezetből irodalmi történet.

Legenda

Olyan továbbadott történet, amelynek valós magja lehet, de az idők során átalakul, leegyszerűsödik vagy mitikus elemekkel bővül. Történeti forrásként ellenőrzést igényel, kulturális forrásként azonban önmagában is fontos.

Szájhagyomány

Írásban nem rögzített, szóban továbbadott történetek és ismeretek köre. Mikszáth anekdotikus prózája erősen kapcsolódik ehhez a kulturális hagyományhoz.

Történeti hitelesség

Annak mértéke, hogy egy történeti tárgyú mű mennyire felel meg dokumentálható tényeknek és saját korszakának intézményi viszonyainak. Irodalmi mű esetében nem azonos az esztétikai értékkel.

Társadalmi hitelesség

Annak képessége, hogy egy mű felismerhetően és meggyőzően mutasson be valós társadalmi mechanizmusokat, még akkor is, ha konkrét cselekménye részben fikció. Mikszáth történeti értékének egyik legfontosabb kulcsfogalma.

Anakronizmus

Olyan jelenség, gondolat vagy viselkedés, amely nem illik saját történelmi korába. A Beszterce ostroma központi problémája éppen az, hogy Pongrácz István korábbi történelmi világ szabályai szerint akar élni a modernizálódó Magyarországon.

Történeti idő

Az a társadalomtörténeti tapasztalat, hogy különböző intézmények, csoportok és mentalitások eltérő sebességgel változnak. Mikszáth világában gyakran egymás mellett él régi és új, ezért művei különösen alkalmasak ennek megfigyelésére.

Átmeneti társadalom

Olyan társadalom, amelyben korábbi és új intézmények, normák és életformák egyszerre vannak jelen. A dualizmus Magyarországa ebben az értelemben jellegzetesen átmeneti társadalom volt, és éppen ez adja Mikszáth műveinek nagy részéhez a konfliktusokat.

Történelmi Magyarország

A Magyar Királyság 1918 előtti területi és politikai kerete. Többnemzetiségű állam volt, amelyben magyarok mellett szlovákok, románok, németek, szerbek, rutének, horvátok és más közösségek éltek. Mikszáth egész életműve ebben a térben született.

Dualizmus

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1867 és 1918 közötti politikai rendszere, amelyben Ausztria és Magyarország külön kormányzattal és parlamenttel rendelkezett, miközben az uralkodó és bizonyos közös ügyek összekötötték őket. Mikszáth felnőtt életének teljes politikai kerete.

Kiegyezés

Az 1867-es politikai megállapodás, amely rendezte Magyarország és a Habsburg uralkodó viszonyát, és létrehozta a dualista államszerkezetet. A korszak politikai stabilitásának és vitáinak egyaránt alapja volt.

Történeti alkotmány

Nem egyetlen írott alkotmány, hanem törvények, szokások és történeti jogelvek összessége. A magyar politikai elit számára fontos legitimációs forrás volt, és gyakran erre hivatkozva értelmezte az ország állami önállóságát.

Közjogi vita

Az Ausztriához fűződő kapcsolat, uralkodói jogok, hadsereg, delegációk és más alkotmányos kérdések körüli politikai konfliktusok gyűjtőneve. A dualizmus politikai életét gyakran ezek uralták.

Államnyelv

Az állami hivatalok és közintézmények működésében elsődleges nyelv. Magyarországon a magyar nyelv szerepe a XIX. század folyamán folyamatosan erősödött, ami a nemzetiségi politikában súlyos konfliktusokat okozott.

Városiasodás

A városi lakosság növekedése és a városi életforma terjedése. Budapest robbanásszerű fejlődése a folyamat leglátványosabb példája.

Millennium

Az 1896-os állami ünnepségsorozat, amely a honfoglalás ezredik évfordulóját ünnepelte. Nagyszabású

építkezésekkel és reprezentációval mutatta be a modernizálódó Magyarország önképét.

Kávéházi kultúra

A nagyvárosi nyilvánosság egyik jellegzetes formája, ahol újságírók, írók, politikusok és értelmiségiek találkoztak. Budapest kulturális és sajtóéletének fontos intézménye lett.

Közéleti humor

Politikusok, hivatalnokok és társadalmi szokások humoros értelmezése. Mikszáth egyik legerősebb eszköze, amely egyszerre oldja és élesíti a kritikát.

Önirónia

Saját csoport vagy saját helyzet humoros, kritikus szemlélete. Mikszáth azért tudott különösen hitelesen írni a vármegyei és politikai világról, mert nem teljesen kívülről nézte, hanem saját közegének hibáit is felismerte.

Bennfentes

Olyan személy, aki közvetlen hozzáféréssel rendelkezik egy intézmény vagy társadalmi csoport belső működéséhez. Mikszáth egyszerre volt újságíró, képviselő és vármegyei tapasztalatokkal rendelkező író, ezért politikai megfigyeléseiben különösen erős

bennfentes nézőponttal rendelkezett.

Kívülálló

Olyan megfigyelő, aki nem tartozik teljesen ahhoz a közeghez, amelyet figyel. Mikszáth különleges helyzete abból adódott, hogy bizonyos társadalmi közegekhez tartozott, ugyanakkor íróként távolságot is tudott tartani tőlük.

Társadalmi átmenet

Régi és új struktúrák együttélésének időszaka. A dualizmus társadalomtörténetének talán legfontosabb összefoglaló fogalma, és egyben Mikszáth világának egyik kulcsa.

„Tisztelt Ház”

Az országgyűlés képviselőházának hagyományos megszólítása. Mikszáth politikai karcolataiban egyszerre jelenti a parlament formális tekintélyét és azt az ironikus távolságot, amellyel az intézmény emberi oldalát figyelte.

„Tisztelt ország”

E könyv értelmező fogalma. Azt a Magyarországot jelöli, amelyet Mikszáth egyszerre ismert belülről, figyelt kritikusan és ábrázolt szeretetteljes iróniával. Nem teljes történeti térkép, hanem olyan irodalmi országgép, amelynek társadalmi mechanizmusai sok ponton

történeti forrásokkal is összevethetők.

HÁTTÉRGYÁR

Forrás- és irodalomjegyzék

Mikszáth Kálmán művei

Mikszáth Kálmán: A jó palócok. Első megjelenés: 1882. A kötet elbeszélései a palóc társadalom, a helyi közösségek, a becsület, a családi viszonyok és a falusi élet legfontosabb irodalmi forrásai közé tartoznak.

Mikszáth Kálmán: A tót atyafiak. Első megjelenés: 1881. A felvidéki, részben szlovák társadalmi környezet megjelenítésének egyik alapműve, amely különösen fontos a többnyelvű történelmi Magyarország irodalmi képéhez.

Mikszáth Kálmán: A Beszterce ostroma. Első megjelenés: 1894. Pongrácz István figuráján keresztül a régi rendi mentalitás és a modernizálódó társadalom konfliktusát ábrázolja.

Mikszáth Kálmán: A fekete város. Posztumusz könyvkiadás: 1911. A XVIII. századi városi és vármegyei társadalom konfliktusain keresztül a rendi világ működését, a becsület, jog és közösségi lojalitás kérdéseit vizsgálja.

Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival. Első könyvkiadás: 1908. A dzsenti társadalmi és

gazdasági válságának, az új polgári vagyon felemelkedésének és a házassági stratégiák világának egyik legfontosabb irodalmi dokumentuma.

Mikszáth Kálmán: Különös házasság. Első megjelenés: 1900, könyv alakban 1901. Történelmi regény, amely a Buttler-Dőry házassági ügy irodalmi feldolgozása. Történeti forrásként különösen óvatosan használható, mert a későbbi kutatások több ponton kimutatták a regény és a történeti események eltérését.

Mikszáth Kálmán: Szent Péter esernyője. Első megjelenés: 1895. A legenda, közösségi emlékezet, társadalmi mobilitás és kisvárosi-falusi közeg összekapcsolásának fontos példája.

Mikszáth Kálmán: Új Zrínyiász. 1898. A történelmi múlt és jelen groteszk összeütközésén keresztül az anakronizmus és modernitás problémáját járja körül.

Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. 1906–1907. Életrajzi és korrajzi munka, amely nemcsak Jókai alakjához, hanem Mikszáth saját irodalomtörténeti és társadalmi önértelmezéséhez is fontos forrás.

Mikszáth Kálmán: Országgyűlési karcolatok. Különböző kiadások. A parlamenti élet személyes,

társadalmi és politikai működésének egyik legfontosabb mikszáthi forráscsoportja.

Mikszáth Kálmán: Tisztelt Ház. Válogatott parlamenti karcolatok. A képviselők, pártviszonyok, parlamenti humor és informális politikai kultúra megértéséhez alapvető.

Mikszáth Kálmán: Cikkek és karcolatok. A kritikai kiadás kötetei. Különösen fontosak a sajtó, politika, választások, parlament és társadalmi élet vizsgálatához.

Mikszáth Kálmán: Levelezés. A kritikai kiadás és különböző válogatások kötetei. Az író személyes kapcsolataihoz, pályájához, családi életéhez és politikai környezetéhez nélkülözhetetlen forrás.

Mikszáth Kálmán: Az én kortársaim. Portrék és visszaemlékezések. A kor politikai és irodalmi szereplőinek mikszáthi jellemzéséhez használható.

Mikszáth Kálmán összes művei. Kritikai kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. A Mikszáth-kutatás alapvető szövegkiadása, amely filológiai jegyzeteivel, szövegváltozataival és keletkezéstörténeti adataival a pontos hivatkozások elsődleges forrása.

Életrajzi és irodalomtörténeti alpművek

Király István: Mikszáth Kálmán. Budapest. A Mikszáth-kutatás egyik nagy hatású monográfiája. Erősen meghatározta a XX. század második felének Mikszáth-képét, különösen a társadalomkritikai és dzsentríértelmezést. Értelmezési kereteit a mai kutatás több ponton árnyalja, de alapmű maradt.

Bisztrovszky Endre – Király István szerk.: Mikszáth Kálmán összes művei. Kritikai kiadás. Az életmű filológiai feltárásának alapja, különösen fontos az egyes művek keletkezéstörténetéhez és első közléseihez.

Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán élete és művei. Korai, de fontos életrajzi feldolgozás. Több olyan személyes és kortársi hagyományt őriz, amely a későbbi szakirodalomban is visszatér.

Mauks Ilona: Mikszáth Kálmánné visszaemlékezései. A családi és házassági élet egyik elsődleges emlékezeti forrása. Forráskritikával használható, különösen Mikszáth fiatalkorához, első házasságához és szegedi éveihöz.

Schöpflin Aladár Mikszáth-tanulmányai. Fontosak a XX. század első felének irodalmi Mikszáth-képéhez és az író klasszikussá válásának történetéhez.

Németh G. Béla Mikszáth-elemzései. Az anekdotikus elbeszélésmód, irónia és társadalmi látás irodalomtörténeti értelmezéséhez.

Hegedüs Géza: Mikszáth-életrajzi és irodalomtörténeti írásai. Ismeretterjesztő jellegük mellett jól használhatók a művek és életrajzi fordulópontok gyors áttekintéséhez.

Szörényi László Mikszáth-tanulmányai. A történelmi regény, a múltértelmezés és az anekdotikus próza újabb megközelítéseihez.

Eisemann György Mikszáth-értelmezései. Különösen fontosak a modern narratológiai, nyelvi és poétikai megközelítésekhez, amelyek túlmutatnak a régebbi, kizárólag társadalomkritikai olvasatokon.

Hajdu Péter: Mikszáth Kálmán műveiről és elbeszéléstechnikájáról szóló tanulmányok. Az anekdotizmus, narráció, irónia és történeti olvasatok korszerű megközelítéséhez különösen hasznosak.

A dualizmus politikai és társadalomtörténete

Hanák Péter szerk.: Magyarország története 1890–1918. Akadémiai Kiadó. A századforduló politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális történetének klasszikus összefoglalása.

Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs. A társadalmi és gazdasági modernizáció, népesség, nemzetiségek és politikai rendszer egyik legfontosabb modern összefoglalása.

Kozári Monika: A dualista rendszer 1867–1918. Budapest. Tömör, megbízható áttekintés a kiegyezés utáni államszerkezetről, pártrendszerről és politikai intézményekről.

Gerő András: Az elsőprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországon. A választójog, választási rendszer és politikai képviselet problémáinak alapvető feldolgozása.

Gerő András: Dualizmusok. A Monarchia és a magyar politikai rendszer kulturális és politikai értelmezéséhez.

Pölöskei Ferenc: munkák a dualizmus kori magyar parlamentarizmusról, pártokról és választásokról. Különösen fontosak a képviselőház, pártfegyelem és választási rendszer történetéhez.

Vermes Gábor: Tisza István. A Tisza család politikai világának, a szabadelvű rendszer utóéletének és a századforduló politikai elitjének megértéséhez.

Kozma Miklós és más korabeli politikai emlékiratok, parlamenti naplók, országgyűlési almanachok. Mikszáth politikai portréinak ellenőrzéséhez és kontextualizálásához különösen hasznos forráscsoport.

Vármegye, közigazgatás és helyi elit

Stipta István: munkák a magyar közigazgatás és vármegye történetéről. A dualizmus kori törvényhatóság, főispáni rendszer és közigazgatási reformok megértéséhez alapvetőek.

Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. A vármegye és modern állami közigazgatás történeti átalakulásának klasszikus összefoglalása.

Magyar Törvénytár. Az 1870. évi XLII., 1871. évi XVIII., 1886. évi XXI. és más közigazgatási törvények eredeti szövege. A törvényhatósági rendszer és főispáni-alispáni viszony pontos ellenőrzéséhez.

Vármegyei monográfiák a Magyarország vármegyei és városai sorozatból. A helyi elit, közigazgatás, társadalmi szerkezet és gazdasági viszonyok rekonstruálásához hasznosak, ugyanakkor reprezentatív, gyakran apologetikus jellegük miatt forráskritikával kezelendők.

Nógrád vármegye történetére vonatkozó helytörténeti munkák. Mikszáth szülőföldjének, Balassagyarmatnak, Szklabonyának és a vármegyei hivatalnoki közegnek a pontosabb megértéséhez.

Dzsentri, nemesség és társadalmi középrétegek

Kövér György: munkák a XIX. századi magyar társadalomról, elitképződésről, vagyonról és társadalmi mobilitásról. Különösen fontosak a leegyszerűsített dzsentri-kép árnyalásához.

Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Alapvető összefoglaló a társadalmi rétegek, mobilitás, városi fejlődés és életmód történetéhez.

Halmos Károly: tanulmányok a magyar vállalkozói és gazdasági elitről. Az új vagyon, vállalkozói mobilitás és a régi elit kapcsolatának megértéséhez.

Benda Gyula társadalomtörténeti munkái. Helyi társadalmak, családi stratégiák, vagyon és mobilitás történeti elemzéséhez.

Tóth Zoltán munkái a magyar társadalmi rétegződésről és polgárosodásról. Különösen fontosak a nemesség, polgárság és középosztály kategóriáinak pontosításához.

Gazdaság, vagyon és modernizáció

Katus László gazdaságtörténeti tanulmányai. A dualizmus növekedési üteme, vasút, ipar, bankrendszer és agrárgazdaság összefüggéseinek megértéséhez.

Kövér György: Iparosodás agrárországban. A magyar gazdasági modernizáció egyik alapvető feldolgozása.

Tomka Béla: társadalom- és gazdaságtörténeti munkák. A hosszú távú modernizációs folyamatok és nemzetközi összehasonlítások szempontjából hasznosak.

Magyar Statisztikai Évkönyvek. Népeség, foglalkozási szerkezet, városiasodás, ipari fejlődés, kereskedelem és más makroadatok ellenőrzéséhez.

A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási kötetei, különösen az 1880., 1890., 1900. és 1910. évi népszámlálások. A nyelvi, vallási, foglalkozási és települési adatok legfontosabb elsődleges statisztikai forrásai.

Budapest és a városi társadalom

Vörös Károly: Budapest történetéről és a fővárosi polgárságról szóló munkák. A városegyesítés, társadalmi mobilitás és modern nagyvárosi kultúra történetéhez.

Gyáni Gábor: Az utca és a szalon. A budapesti társadalmi terek, polgári életmód és modern nagyvárosi kultúra egyik legfontosabb feldolgozása.

Gyáni Gábor: Bérkaszárnya és nyomortelep. A fővárosi lakásviszonyok, társadalmi egyenlőtlenségek és városi alsóbb rétegek történetéhez.

Budapest története IV. kötetei. A főváros dualizmus kori intézményi, gazdasági és társadalmi fejlődésének részletes feldolgozásához.

Korabeli budapesti cím- és lakjegyzékek. Egyes szereplők, szerkesztőségek, intézmények és társadalmi tér pontos lokalizálásához.

Sajtó és nyilvánosság

Buzinkay Géza: A magyar sajtó története. A XIX. század végi napilapok, szerkesztőségek, sajtópiac és újságírói professzionalizáció alapvető összefoglalása.

Kosáry Domokos – Németh G. Béla szerk.: A magyar sajtó története. Különösen a dualizmus kori kötetek fontosak a politikai sajtó, tömegsajtó, kiadók és szerkesztőségek történetéhez.

Pesti Hírlap korabeli évfolyamai. Mikszáth újságírói munkájának, parlamenti karcolatainak és a korszak politikai nyilvánosságának elsődleges forrásai.

Szegedi Napló korabeli évfolyamai. Mikszáth szegedi újságírói korszakának és stílusfejlődésének vizsgálatához.

Nógrádi Lapok és más regionális lapok. A korai pálya és helyi társadalmi háttér rekonstrukciójához.

Országos Hírlap és Magyarország és a Nagyvilág. Mikszáth szerkesztői és lapalapítói próbálkozásaihoz.

Országgyűlési Napló és Képviselőházi Napló. Mikszáth parlamenti karcolatainak konkrét ülésekkel és felszólalásokkal történő összevetéséhez.

Választójog, választások és politikai kultúra

Magyar Törvénytár választójogi törvényei, különösen az 1874. évi XXXIII. törvénycikk. A választójog vagyoni és műveltségi feltételeinek ellenőrzéséhez.

Országgyűlési almanachok. Képviselők életrajza, kerületek, párthovatartozás és politikai pálya vizsgálatához.

Korabeli választási tudósítások a Pesti Hírlap, Budapesti Hírlap, Egyetértés, Pesti Napló és más lapok hasábjain. A korteskedés, választási vendéglátás, erőszak és helyi kampánygyakorlat rekonstruálásához.

Gerő András választójogi és parlamentarizmustörténeti munkái. A politikai részvétel társadalmi korlátainak értelmezéséhez.

Nők, házasság és család

Fábri Anna: munkák a XIX. századi magyar női művelődésről, írónőkről és társadalmi szerepekről. A női nyilvánosság és művelődési lehetőségek történetéhez.

Pukánszky Béla: nőtörténeti és nőnevelés-történeti munkák. A női oktatás és társadalmi szerepek változásának rekonstruálásához.

Nagy Beáta, Gyáni Gábor és más társadalomtörténészek család- és nőtörténeti tanulmányai. A házasság, női munkavállalás és középosztályi életmód történetéhez.

Az 1894–1895-ös egyházpolitikai törvények eredeti szövege. A polgári házasság, állami anyakönyvezés és vallási jogegyenlőség pontos jogi hátteréhez.

Korabeli házassági hirdetések, női lapok és társasági rovatok. A házassági piac és társadalmi elvárások mentalitástörténeti vizsgálatához.

Nemzetiségek és magyar-szlovák viszony

Katus László nemzetiségi kérdésről szóló fejezetei és tanulmányai. A dualizmus nemzetiségi politikájának egyik legkiegyensúlyozottabb modern összefoglalása.

Szarka László: a magyarországi szlovákság és nemzetiségi politika történetéről szóló munkák. A magyar-szlovák viszony, asszimiláció és nemzeti mozgalom megértéséhez alapvetőek.

Demmel József: a XIX. századi szlovák nemzeti mozgalomról, Felvidék társadalmáról és magyar-szlovák kapcsolatról szóló munkák. Különösen fontosak a régebbi, leegyszerűsítő nemzeti narratívák árnyalásához.

Az 1868. évi XLIV. törvénycikk eredeti szövege. A nemzetiségi jogok és politikai nemzet fogalmának elsődleges jogforrása.

A Matica slovenská történetére vonatkozó szlovák és magyar szakirodalom. Az 1875-ös felosztás és kulturális konfliktus értelmezéséhez.

Magyar és szlovák népszámlálási, oktatási és nyelvhasználati statisztikák. Az asszimiláció és többnyelvűség történeti vizsgálatához.

Magyarországi zsidóság, emancipáció és antiszemitizmus

Karády Viktor: a magyarországi zsidóság asszimilációjáról, oktatásáról, társadalmi mobilitásáról és polgárosodásáról szóló munkák. A dualizmus zsidó társadalomtörténetének egyik legfontosabb kutatási iránya.

Prepuk Anikó: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században. A magyarországi folyamatok tágabb regionális összefüggéseihez.

Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. A magyar politikai és társadalmi antiszemitizmus eszmetörténeti feldolgozása. Nagy anyagot mozgató összefoglaló, amelynek értelmezéseit más szakirodalommal együtt célszerű használni.

Kövér György: A tiszaezlári dráma. A vérvád társadalmi, helyi és politikai történetének alapvető modern feldolgozása.

Eötvös Károly: A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége. A tiszaezlári per védőjének nagy hatású visszaemlékezése. Elsőrangú kortársi forrás, de szerzői szerepe miatt természetesen forráskritikával kezelendő.

A nyíregyházi tiszaezlári per korabeli sajtóanyagai. Különösen fontosak Mikszáth tudósításainak más újságírói beszámolókkal történő összevetéséhez.

Az 1867. évi XVII. törvénycikk és az 1895. évi XLII. törvénycikk. A zsidó emancipáció és a recepció jogtörténeti alapforrásai.

Tiszaezlár és Mikszáth

Mikszáth Kálmán tiszaezlári tudósításai és karcolatai. Elsődleges forrás annak vizsgálatához, hogyan érzékelt az író a per szereplőit, a közvéleményt és az antiszemita politikai mozgósítást.

Eötvös Károly: A nagy per. A védői perspektíva és peremlékezet egyik legfontosabb dokumentuma.

Kövér György: A tisztaeszlári dráma. A helyi társadalom, családok, politika és sajtó részletes modern rekonstrukciója.

Kubinszky Judit és más kutatók antiszemita mozgalomról szóló munkái. Istóczy Győző és a politikai antiszemitizmus szerveződéstörténetéhez.

A Különös házasság történeti háttere

A Buttler János és Dőry Katalin házassági ügyének fennmaradt egyházi és családi dokumentumai. Az ügy konkrét történetének elsődleges forrásai.

A Magyar Szemle és más történeti folyóiratok Buttler-üggyel foglalkozó tanulmányai. A levéltári kutatások több ponton megkérdőjelezték a mikszáthi regény eseménysorának történeti hitelességét.

Kritikai kiadás jegyzetei a Különös házasság keletkezéséről. A Bernáth család közvetítésével Mikszáthhoz jutó történeti hagyomány és az írói átalakítás pontosabb megértéséhez.

Egyházjogi munkák a XIX. század eleji katolikus házasság érvényességéről, kényszerházasságról és semmisségi eljárásokról. A Buttler-per jogi logikájának helyes értelmezéséhez szükségesek.

A fekete város történeti háttere

Lőcse és Szepes vármegye történetére vonatkozó helytörténeti munkák. A városi autonómia, nemesi vármegye és helyi társadalom történeti hátteréhez.

Szabad királyi városok történetéről szóló jogtörténeti szakirodalom. A magisztrátus, városi kiváltságok és vármegye–város konfliktus intézményi hátteréhez.

Magyar várostörténeti összefoglalók. A XVIII. századi városi társadalom, polgárság és rendi jogok értelmezéséhez.

Mikszáth kritikai kiadásának A fekete város keletkezéstörténetére vonatkozó jegyzetei. A regény történeti forrásainak és írói átalakításainak vizsgálatához.

A Beszterce ostroma történeti és társadalmi háttere

Mikszáth kritikai kiadásának jegyzetei a regény keletkezéséről és történeti mintáiról.

A XIX. századi magyar arisztokrácia életmódjáról és társadalmi helyzetéről szóló szakirodalom. Pongrácz István figurájának társadalmi kontextusba helyezéséhez.

Pálffy Géza és más történészek munkái a magyar arisztokrácia korábbi történetéről. A rendi eredetű főúri szerepek hosszú távú történeti háttéréhez.

Palócföld és Mikszáth szülőföldje

Paládi-Kovács Attila szerk.: Magyar Néprajz. A palóc kultúra, társadalom, gazdálkodás és népszokások alapvető néprajzi háttéranyaga.

Bakó Ferenc palóckutatásai. A palóc társadalom, település, viselet és kulturális sajátosságok részletes vizsgálatához.

Nógrád megye helytörténeti és néprajzi kiadványai. Szklabonya és tágabb környezetének történetéhez.

Szlovákiai magyar és szlovák helytörténeti publikációk Sklabináról, Nagykürtös környékéről és a XIX. századi Nógrádról. A mai országhatárokon átívelő helytörténeti háttérhez.

Korabeli jogszabályok

évi áprilisi törvények. A rendi társadalom jogi felszámolásának és polgári átalakulásának alapidokumentumai.

évi XII. törvénycikk. A kiegyezés közjogi alapja.

évi XVII. törvénycikk. A zsidó lakosság polgári és politikai jogegyenlőségéről.

évi XXXVIII. törvénycikk. A népiskolai közoktatásról.

évi XLIV. törvénycikk. A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

évi XLII. törvénycikk. A köztörvényhatóságok rendezéséről.

évi XXXIII. törvénycikk. A választójog szabályozásáról.

évi XXI. törvénycikk. A törvényhatóságokról.

évi XXXI. törvénycikk. A házassági jogról.

évi XXXIII. törvénycikk. Az állami anyakönyvezésről.

évi XLII. törvénycikk. Az izraelita vallás recepciójáról.

évi XXVII. törvénycikk és kapcsolódó oktatási jogszabályok. A késő dualizmus magyar nyelvű oktatáspolitikájának fontos dokumentumai.

Korabeli statisztikai és hivatalos források

A Magyar Korona Országainak helységnévtára. A települések közigazgatási, népességi és földrajzi adatainak ellenőrzéséhez.

Magyar Statisztikai Évkönyv. A gazdaság, társadalom, oktatás, közlekedés és népesség évenkénti adatainak alapforrása.

Az 1880., 1890., 1900. és 1910. évi magyar népszámlálások részletes kötetei. A nyelv, vallás, foglalkozás, városi népesség és társadalmi szerkezet rekonstruálásához.

Magyarország tiszti cím- és névtára. A hivatalnokok, intézmények és közigazgatási struktúra ellenőrzéséhez.

Országgyűlési almanachok. A képviselők társadalmi hátterének, kerületének és politikai pályájának vizsgálatához.

Digitalizált gyűjtemények és adatbázisok

Magyar Elektronikus Könyvtár - MEK.

Mikszáth műveinek, történeti összefoglalóknak, régi jogi és társadalomtörténeti munkáknak fontos szabad hozzáférésű gyűjteménye.

Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis - EPA.

Történeti folyóiratok, irodalomtörténeti és társadalomtörténeti tanulmányok hozzáféréséhez.

Hungaricana.

Korabeli térképek, levéltári anyagok, közlönyök, helyi lapok, jegyzőkönyvek és közigazgatási források kereséséhez.

Arcanum Digitális Tudománytár.

Korabeli sajtó és folyóiratok rendkívül gazdag adatbázisa. A könyv készítése során nem minden tartalom volt közvetlenül hozzáférhető, de bibliográfiai ellenőrzésre és keresési támpontként fontos adatbázis.

Petőfi Irodalmi Múzeum - PIM névtér és gyűjtemények.

Mikszáth életrajzi adatainak, kéziratainak, kapcsolatrendszerének és irodalmi hagyatékának ellenőrzéséhez.

REAL - az MTA Könyvtár repozitóriuma.

Történeti, irodalomtörténeti és társadalomtudományi tanulmányok nyílt hozzáférésű gyűjteménye.

Magyar Nemzeti Levéltár digitális adatbázisai.

Közigazgatási, családtörténeti és egyéb elsődleges források kereséséhez.

Országgyűlési Könyvtár digitális gyűjteményei.

Parlamenti naplók, törvények, politikai almanachok és képviselői adatok ellenőrzéséhez.

A források használatáról

Mikszáth műveit a könyvben nem kezeltük szó szerinti történeti dokumentumként. Egy regény, novella vagy karcolat olyan információt is hordozhat társadalmi viszonyokról, amely más forrásból nehezen hozzáférhető, de minden esetben külön kell választani a dokumentálható eseményt az írói konstrukciótól. Különösen fontos ez olyan műveknél, amelyek valós történeti személyeket és ügyeket dolgoznak fel, mint a Különös házasság.

A korabeli sajtó szintén nem semleges adatforrás. A lapok politikai irányultsága, szerkesztői érdekei és az újságírás korabeli normái befolyásolták a tudósításokat. Egy választási botrány, parlamenti konfliktus vagy bírósági ügy rekonstruálásakor ezért célszerű egymástól eltérő politikai irányultságú lapokat összehasonlítani.

A statisztikák másfajta korláttal rendelkeznek. Látszólag pontosak, de kategóriáik korhoz kötöttek. Az „anyanyelv”, „vallás”, „foglalkozás” vagy „társadalmi réteg” korabeli meghatározása nem minden esetben felel meg a mai fogalmaknak. Különösen a nemzetiségi és asszimilációs folyamatok vizsgálatakor kell figyelembe venni, milyen kérdéseket tettek fel a népszámlálás során.

A visszaemlékezések személyes közelséget adnak, ugyanakkor utólagos emlékezeti konstrukciók. Mauks Ilona visszaemlékezése, Eötvös Károly tiszaszlári könyve vagy politikusi memoárok olyan részleteket őriznek, amelyeket hivatalos iratokban hiába keresnénk, de szerzőik saját szerepüket és emlékeiket is formálják.

A történeti szakirodalom maga is változott. A XX. század közepének Mikszáth-értelmezése erősebben hangsúlyozta a dzsentry kritikáját és osztályviszonyokat, a későbbi kutatás nagyobb figyelmet fordított az iróniára, narrációra, helyi társadalmakra, nemzetiségi viszonyokra és a társadalmi hálózatok működésére. Ezért a régebbi szakirodalmat sem kell félretenni, de érdemes újabb kutatásokkal együtt használni.

A könyv alapvető módszere ebből következett: Mikszáth történeteit kérdésként, nem pedig bizonyítékként vettük elő. Ha egy műben protekció, házassági stratégia, választási visszaélés, társadalmi presztízs vagy nemzetiségi együttélés jelent meg, azt vizsgáltuk meg, mennyiben található meg ugyanez a korszak más forrásaiban. Így az irodalom és a történettudomány nem egymást helyettesítette, hanem kölcsönösen ellenőrizte és gazdagította egymást.

Ez a megközelítés teszi lehetővé, hogy Mikszáthot egyszerre olvassuk íróként és saját korának különösen érzékeny megfigyelőjeként. A művek irodalmi ereje nem attól függ, hogy minden részletük történetileg pontos-e, történeti értékük pedig nem attól, hogy regény helyett hivatalos iratnak tekintjük őket. A kettő között húzódik az a terület, ahol A tisztelt ország egész vizsgálata mozgott: annak megértése, milyen valós társadalmi tapasztalatból születhetett meg az a Magyarország, amelyet Mikszáth Kálmán több mint egy évszázaddal később is felismerhetővé tud tenni.

VASÁRNAPI ÚJSÁG
POLITIKAI, TÁRSADALMI, IRODALMI FOLYÓIRAT.
Budapest, 1895.

„A haza
minden előtt.”

MAGYARORSZÁG
A DUALIZMUS KORÁBAN

1867–1914

A tisztelt ország

Mit látott Mikszáth Kálmán abból az országból, amelyben élt? Ez a könyv nemcsak az író, hanem a mögötte kirajzolódó Magyarországot is vizsgálja: a vármegyét, a dzsentrit, a polgárosodást, a parlamentet, a sajtót, a nemzetiségi világot és a régi rend túlélő szokásait. A regények, novellák és karcolatok nyomán egy olyan ország képe bontakozik ki, amely egyszerre modernizálódik és kapaszkodik múltjába. A kötet azt keresi, mennyire volt valóság Mikszáth világa, és mit árul el ma is a dualizmus kori Magyarországról.

Háttérgyár

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.